Bhandkar R.E.

Impact Factor-8.575 (SJIF) **ISSN-2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January-2023

(CCCLXXXVI) 386 (A)

75th YEARS OF INDIAN INDEPENDENCE

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Vilas Aghav
Officiating Principal
Associate Professor & Head
Department of Political Science.
Adarsh Mahavidyalaya, Hingoli Dist. Hingoli

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

We the Research Organization will do provide help for the following works listed below.

Support for Arts, Commerce & Science all Disciplines

- **Research Paper Publication**
- **Book Chapters for Publications**
- **ISBN Publications Supports**
- **M.Phil Dissertations Publish**
- **Ph.D. Thesis in Book Format**
- **ISSN Journals with Impact Factor**
- **Online Book Publication**
- **Seminar Special Issues**
- **Conference Proceedings**

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Mobile : 9595560278 /

Aadhar Publications For Details www.aadharsocial.com

New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604

, Mob-- 9595560278, Emial: aadharpublication@gmail.com **Price:Rs.500/**

issn 2278-9308

20	भारतीय लोकशाहीतील प्रसारमाध्यमांची भूमिका डॉ. संतोष कोल्हे	87
21	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान प्रा. डॉ. कविता सोनकांबळे	90
22	भारतीय राजकारणाचे स्वरूप आणि विकास प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर	96
23	केंद्र - राज्य संबंध आणि सरकारिया आयोग डॉ. संजय गायकवाड	99
24	शिक्षण आणि मानवाधिकार सहसंबंध - एक चिकित्सा डॉ. आशिष गट्टाणी	102
25	भारतीय लोकशाहीचे बलस्थाने डॉ.दत्ताजी हुलप्पा मेहत्रे	106
26	भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वाटचालीत समाजमाध्यमांची बदलती भूमिका श्री रामप्रसाद मोहनराव व्हडगीर	109
27	मानवाधिकार: भारतीय संविधान का मूलाधार डॉ. प्रीति शर्मा - भट्ट	113
28	भारतीय केंद्र-राज्य संबंधाची तनावाकडे वाटचाल- कारणे आणि उपाय प्रा.चंद्रकांत एन. पुरी , डॉ.संजय गायकवाड	115
29	भारतात सार्वत्रिक निवडणूकीत मतदार वर्तनाला प्रभावित करणारे महत्वाचे घटक प्रा.पी.एम.ठाकरे	120
30	मानव-अधिकार आणि संयुक्त राष्ट्र संघ डॉ. सतीश खरात	124
31	भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क किशोर कैलास बांबर्डे , प्रा.डॉ.आघाव एन.बी.	129
32	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या राष्ट्रवाद अन्नपुर्णा राजु कुरील	133
33	आजादी का अमृत महोत्सव और स्त्री सशक्तीकरण प्रो.किरण दुबे	138
34	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान प्रा. लक्ष्मण मारोती घोटेकर	141
35	भारतीय राजकारणातील प्रमुख प्रश्न डॉ.प्रकाश सुदामराव लोखंडे	145
36	न्यायाधीशांची नियुक्तीः न्यायालयीन स्वातंत्र्याचा एक महत्त्वाचा मुद्दा विश्वंभर धर्मा गायकवाड	148
37	मानवाधिकार आणि महिलांचे शोषण डॉ. आकाश शेषराव बांगर	153
38	भारतीय संविधानातील नागरीकत्व तरतुदीचा अभ्यास प्रा.डॉ.माधव एस.वाघमारे	156
39	भारतीय संसदीय लोकशाही : राम मनोहर लोहिया चे विचार एक योगदान प्रा. दिपक अशोक खिल्लारे	159
40	ग्रामीण विकासात पंचायतराजची भुमिका शिवाजी विजयराव अवचार	163

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
ISSN : 2278-9308
Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, (CCCLXXXVI) 386- A
January, 2023

भारतीय राजकारणाचे स्वरूप आणि विकास

प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख ॲड. बी.डी. हंबर्डे महाविद्यालय आष्टी ता. आष्टी जिल्हा बीड-414203
मो. क्र. 9665887177, bharudkarr@gmail.com

प्रस्तावना -

दुसऱ्या महायुद्धानंतर नव स्वतंत्र झालेल्या आशिया आफ्रिका खंडातील राष्ट्रांनी लोकशाही आधुनिक शासन प्रकाराचा स्वीकार केला. दुसऱ्या महायुद्धानंतर आंतरराष्ट्रीय रचनेत असे बदल होत असतानाच सम कालखंडात राज्यशास्त्रीय संशोधन करणाऱ्या संशोधकांच्या अभ्यास पद्धतीतही बदल घडून आले. पारंपारिक राज्यशास्त्राचा अभ्यास मागे पडून आधुनिक राज्यशास्त्र पुढे आले. आधुनिक राज्यशास्त्रात डेव्हिड ईस्टन ने वर्तनवादी क्रांतीचा पुरस्कार करून राजकीय व्यवस्था (Political System) मांडली. राजकीय प्रक्रिया केवळ तत्त्वावर चालत नाही तर तिला आकारबद्ध करण्याचे काम मानवी वर्तन करते. मानवी वर्तनाच्या अभ्यासास राजकीय व्यवस्थेत अनन्य साधारण असे महत्त्व आहे. आधुनिक राज्यशास्त्रांची भिस्त ही संशोधनाची आधुनिक तंत्र वापरून तथ्य संकलन करणे यावर असते. यासाठी जातींची संख्या व लोकसंख्या, प्रस्तुशाली जात, निवडणूक आकडेवारी, झाडाचे वर्तन आधी घटकांचे संशोधनकर्ता साकलिक पातळीवर अध्ययन करतो. प्राथमिक स्तरावर भारतीय राजकारणाचा विकास हा 'अखिल भारतीय राजकारण' असा झाला. तदनंतर भारतीय राजकारणाचे स्वरूप अखिल भारतीय न राहता 'भारतातील राज्यांच्या राजकारणाची गोळाबेरीज' म्हणजे भारताचे राजकारण असे त्याचे बदलते बहुगीनीत असे स्वरूप बनले. इक्बाल नारायण यांनी 1967 मध्ये 'स्टेट पॉलिटिक्स इन इंडिया' हे पुस्तक भारतीय राजकारणावर लिहिले आणि भारतीय राजकारणाचा अभ्यास राजकीय प्रक्रिया होण्यास सुरुवात झाली. भारतासारखे अत्यंत मोठ्या विविधता पूर्ण अशा देशाचे राजकारण जर समजून घ्यायचे असेल तर प्रादेशिक राजकारणाच्या अभ्यासाद्वारे ते शक्य आहे नंतरच्या कालखंडात 'लोकनिती' नेटवर्कच्या माध्यमातून रजनी कोठारी या भारतीय अभ्यासकाने 'Politics in India'(1970), 'State in Indian Politics'(1970) हे दोन ग्रंथ प्रकाशित केले. आज राज्यशास्त्रीय राजकीय प्रक्रियेच्या संदर्भात संशोधन करणारे अभ्यासक आजही ते दोन ग्रंथ प्रमाणभूत ग्रंथ म्हणून आधारभूत मानतात. भारतीय राजकारणात जात वास्तव हा कोठारी यांच्या संशोधनाचा मूळ विषय होता. १९९० नंतर भारताचे राजकारण बदलले. प्रादेशिक पातळीवरील राजकीय प्रक्रिया हा स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आहे हे अलीकडे मान्यता पावले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय राजकारणाचे स्वरूप आणि विकास यांचा अभ्यास केला जाणार आहे.

उद्दिष्टे-

१) भारतीय राजकारणाचे स्वरूप समजून घेणे.

२) भारतीय राजकारणातील प्रादेशिक शक्तींचा उदय समजून घेणे.

राज्य राजकारण (१९५९-१९७०)

भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. भारत हे सार्वभौम राष्ट्र बनले. ब्रिटिश शासन व्यवस्थेपासून स्वराज्य मिळविण्यासाठी ब्रिटिशांच्याच सहाय्याने भारतीयांनी १८८५ ला कॉंग्रेस ही संघटना स्थापन केली. लोकमान्य टिळकांच्या जहाल राष्ट्रवादी नेतृत्व व तदनंतरच्या कालखंडात गोखले- गांधी या गुरु शिष्यांच्या मवाळ नेतृत्वाने कॉंग्रेसला प्रभावित केले. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात आकारास आलेले भारतीय राजकारणाचे स्वरूप स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात जवळपास १९६७-७० पर्यंत 'अखिल भारतीय' असेच राहिले. याचे कारण म्हणजे स्वातंत्र्य चळवळीने प्रेरित झालेल्या स्वातंत्र्यसैनिक तरुण युवकांचा तो कालखंड होता. कॉंग्रेस इतकी मोठी आणि व्यापक, सर्व समावेशक संघटना व नंतरच्या कालखंडात पक्ष म्हणून पुढे आलेली कॉंग्रेस ही एकमेव होती. कॉंग्रेसवर महात्मा गांधींचा प्रचंड प्रभाव होता. सन १९५० ते १९७० च्या कालखंडातील भारतीय राजकारण एकरेषीय एकपक्षपद्धतीच्या वर्चस्वाखाली विकसित झालेले आपणास दिसते. कॉंग्रेस या कालखंडात राष्ट्रीय पातळीवर आणि घटक राज्य पातळीवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करून टिकून होती. या अवस्थेचे वर्णन भारतीय राजकारणाचा अभ्यास करणारे भारतीय राज्यशास्त्रज्ञ रजनी कोठारी यांनी त्यांच्या 'Politics in India' नामक ग्रंथात 'Congrress System' असे केले आहे. कोठारी यांच्या मते, महाराष्ट्र हे कॉंग्रेस व्यवस्थेचे सर्वोत्तम उदाहरण होते. १९६७ मध्ये उत्तर भारतात कॉंग्रेसच्या वर्चस्वाला धक्के बसले तरी महाराष्ट्रात १९७५-७६ पर्यंत कॉंग्रेस अबाधित राहिले, याचे कारण महाराष्ट्रातील कॉंग्रेस वर्चस्वाची काही खास वैशिष्ट्ये होती की, ज्यामुळे कॉंग्रेस व्यवस्था महाराष्ट्रात आकारास आली.

काँग्रेस व्यवस्थेत १९६७ लाच सहा घटक राज्यात सत्ता जाण्यावरून सुरुवात झाली व १९७७ च्या सार्वत्रिक लोकसभेच्या निवडणुकीत यावर शिक्कामोर्तब झाले. १९७७ पर्यंत देशात एक पक्ष वर्चस्व पद्धत होती. नंतरच्या कालखंडात ही स्पर्धा द्विपक्ष, बहुपक्ष अशी बनली.

प्रादेशिक शक्तींचा उदय आणि राज्य- राजकारण (१९७९-८९)

सन १९६७ नंतरचा कालखंड हा भारतीय राजकारणातील काँग्रेसेत्तर राजकारणाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. भारतीय राजकारणात विविध प्रादेशिक शक्तींचा उदय झाला. भारतीय राजकारणाचे स्वरूप अखिल भारतीय असे राहिले नाही. देशाच्या राजकारणाची छोटी छोटी उदाहरणे हा राज्यांच्या राजकारणाचा दर्जा बदलून प्रदेशांच्या वेगळेपणांची बेरीज म्हणजे देशाचे राजकारण असे नवे समीकरण अस्तित्वात आले. देशाच्या राजकारणात वेगवेगळ्या प्रदेशात वेगवेगळ्या स्तरावरच्या उजव्या विचारसरणीच्या काही डाव्या विचारसरणीच्या प्रादेशिक शक्तींचा उदय झाला. या प्रादेशिक शक्तींची उगमस्थानी काय आहेत व त्या प्रादेशिक शक्तींची ऊर्जास्थाने पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) धर्म -:

भारतात विविध धर्म आहेत. हिंदू धर्म हा बहुसंख्या आहे. भारतात हिंदूंचे राज्य हवे, कारण भारतात बहुसंख्य हिंदू आहेत, असे मानणारे भारतात हिंदुराष्ट्र म्हणून पाहू इच्छितात. काळाच्या ओघात या शक्तींना हिंदू राष्ट्रवादाच्या रूपाने राष्ट्रीय परिणाम लाभलेले आहे. आताचा भाजप व पूर्वीचा जनसंघ हे त्याचे उत्तम उदाहरण आहे. बाबरी मशीद पाडून तेथे राम मंदिर उभे करणे हा भाजपचा निवडणूक कार्यक्रम अनेक वर्ष राहिला आहे. या मुद्द्यांवरून भाजपने आज देशात हिंदूंचे संघटन करून सत्ता मिळवली आहे. हा विचार भारतीय लोकशाहीला संकुचित करणार आहे. अलीकडे महाराष्ट्रात स्थापन झालेला एम आय एम (MIM)) हा नवीन राजकीय पक्ष त्याचे दुसरे उत्तम उदाहरण आहे.

२) भाषा व प्रदेश-:

मातृभाषेबद्दल प्रत्येकास आत्मीयता असते भाषेच्या आधारावर जनमत संघटित करून त्याद्वारे राजकारण करावयाचे असे काही राजकीय पक्षांचे कार्यक्रम आहेत. सन १९६६ ला महाराष्ट्रात शिवसेनेची स्थापना झाली. बाळासाहेब ठाकरे हे या पक्षाचे संस्थापक होत. मराठी माणसांच्या हितासाठी, गुजराती लोकांपासून मुंबईचे संरक्षण म्हणून ह्या राजकीय पक्षाचा उदय झाला. मराठी माणूस हा त्या पक्षाच्या केंद्रस्थानी आहे. व्यावहारिक पातळीवर निवडणुकीत राजकीय यश मिळवायचे असेल तर ज्वलंत मुद्दा हाती घेणे काही पक्ष मानतात. तसेच शिवसेनेचा झपाट्याने महाराष्ट्रात विस्तार होण्यासाठी ठाकरे यांनी हिंदुत्वाचा आधार घेतला व आपल्या राजकीय पक्षाचा सामाजिक पाया विस्तारण्याचा प्रयत्न केला. या प्रयत्नास काही अंशी यशही मिळाले, पण व्यापक लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी ते राष्ट्रीय आव्हान आहे. राज ठाकरे यांचा महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना हा राजकीय पक्ष याचे दुसरे उदाहरण होय.

३) जात -:

जात हे भारतीय समाज जीवनाचे वास्तव आहे. दैनंदिन व्यवहार जातीनिष्ठ होतात तसे राजकारण हे जात निष्ठाच होय. निवडणुकीत यश मिळविण्यासाठी एकगठ्ठा जातीची मते पुरेशी असतात. एकगठ्ठा जात मते मिळवण्यासाठी त्या जातीस आरक्षणाचे प्रलोभन दाखविले जाते. मग आकारास येते आरक्षणाचे राजकारण. उदा. महाराष्ट्रात मराठ्यांना आरक्षण देऊ हे प्रलोभन प्रत्येक निवडणुकीत प्रत्येक पक्ष दाखवतो व त्यांचे संघटन करून मते मिळवितो. काही पक्ष आरक्षणाच्या मुद्द्यांवरच निर्माण होतात. उदा. धनगर आरक्षण समर्थनासाठी महादेव जानकर यांनी महाराष्ट्रात स्थापन केलेला राष्ट्रीय समाज पक्ष होय. जात हा मुद्दा भारतीय राजकारणास संकुचित करत आहे.

४) वर्ग -:

काही पक्ष जातीवर नव्हे तर वर्गावर निर्माण होतात. शेतकरी, कामगार हे भारतीय समाजातील संख्येने अधिक असणारे वर्ग आहेत. कामगार वर्गाच्या तुलनेत शेतकरी वर्ग भारतात अधिक आहे. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे आणि कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शेतमालाला हमीभाव, नुकसान भरपाई, कर्जमाफी हे शेतकऱ्यांचे प्रश्न घेऊन राजकीय पक्ष भारतात निर्माण झालेले आहेत. महाराष्ट्रात शरद जोशी, राजू शेट्टी आणि रघुनाथ दादा पाटील यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर आंदोलने केली. राजू शेट्टी यांनी 'स्वाभिमानी शेतकरी संघटना' हा राजकीय पक्ष स्थापन करून शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे निवारण केले आणि राजकीय व्यवस्थेस प्रभावित करून राजकीय सत्तेत वाटाही मिळवला.

धर्म,जात, भाषा,प्रांत,वर्ग ही भारतीय राजकारणाची चले आहेत. यातून प्रादेशिक शक्तींचा उदय होतो. या प्रादेशिक शक्ती केंद्रीय स्तरावरील भारतीय राजकारणाला प्रभावित करत असतात.

आघाड्यांच्या राजकारणाचा उदय व राज्य राजकारण (१९९०-२०१९)

१९९० च्या दशकात भारतीय राजकारणाची बदलली. मंडलचा प्रयोग, ओबीसी चळवळ, आरक्षण चळवळ, भाषा चळवळ इ. मुद्द्यांनी भारतीय राजकारण प्रभावित केले. राजकीय पक्षांचे सामाजिक आधार बदलले. राजकीय महत्त्वकांक्षा प्रबळ झाल्या. प्रत्येकास आपल्या जातीची संख्या ज्ञात झाली. 'जितनी संख्या, उतनी भागीदारी'असे भारतीय राजकारणाचे सूत्र झाले. मतदारांनी प्रत्येक स्तरावर राजकीय पसंतीचे क्रम बदलले आणि यातूनच आघाड्यांच्या राजकारणाचा उदय झाला. राजकारण हे स्वभावतःच अस्थिर असते. बदल हा राजकारणाचा स्थायीभाव असतो. बहुविविधता असणाऱ्या राज्यव्यवस्थेत हा बदल अधिक जाणवतो. भारतीय राजकारण हे बहु ध्रुवीय बनले आहे.१९८९ मध्ये प्रथमतःच भारताच्या राष्ट्रीय राजकारणात बहुपक्ष पद्धतीचा उदय झाला.१९८९ ते १९९९ या दहा वर्षात बहुपक्ष पद्धतीच्या चौकटीत भारतीय राजकारण घडत गेले. केंद्रीय राजकारणात स्थान मिळवू इच्छिणाऱ्या राज्य पातळीवरच्या पक्षांना एकत्र आणण्यात काँग्रेस व भाजप यशस्वी झाले. भाजपने हा प्रथम प्रयोग केला व आकाराला आली राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी (रालोआ), त्यानंतर काँग्रेसनेही आघाडीचा प्रयोग केला व संयुक्त पुरोगामी आघाडी (संपुआ) उदयास आली.

१ राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी (NDA)-:

काँग्रेसला पर्याय म्हणून भारतीय राजकारणात पहिला आघाडीचा प्रयोग १९८९ साली भाजपने केला.१२ वी लोकसभा निवडणूक १९८९ ला झाली. या निवडणुकीत कोणत्याच राजकीय पक्षास बहुमत मिळाले नाही. एकूण ५०५ पैकी काँग्रेसला १४१, भाजपला १८१, बिजू जनता दलास ०९,भाकप ला ३३ जागा मिळाल्या. भाजपचे नेते लालकृष्ण अडवाणी यांनी पुढाकार घेऊन १२ पक्षांना एकत्र केले व रालोआ ची स्थापना केली. अटल बिहारी वाजपेयी पंतप्रधान झाले. रालोआ चा दुसरा प्रयोग १३ व्या लोकसभेला(१९९९-०४) झाला.१९९८ मध्ये झालेल्या १२ व्या लोकसभेच्या निवडणुकीत भाजपने वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखाली सरकार स्थापन केले. जय ललिता यांनी पाठिंबा काढून घेतल्यामुळे वाजपेयी सरकार अल्पमतात आले व १७ एप्रिल १९९९ रोजी लोकसभेतील विश्वास दर्शक ठरावात अवघ्या एकमताने पराभव झाला.

रालोआ चा तिसरा प्रयोग २०१४ च्या निवडणुकीत झाला. या या निवडणुकीत त्यांनी दणदणीत बहुमत मिळविले भाजपला सुमारे २८० जागा मिळाल्या. नरेंद्र मोदी पंतप्रधान झाले.२०१९ ला झालेल्या लोकसभा निवडणुकीत परत एकदा रालोआ ने दणदणीत बहुमत मिळविले.

२) संयुक्त पुरोगामी आघाडी-:

काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय राजकारणात संपूआ आघाडी आकारास आली. या आघाडीचा पहिला प्रयोग २००४ ला झाला.२००४ च्या १४ व्या लोकसभा निवडणुकीत फिल गुड फॅक्टर, इंडिया शायनिंग चा नाराज येणाऱ्या रालोआ चा दारुण पराभव झाला. मतदारांनी भाजपला नाकारत आठ वर्षांनी पुन्हा काँग्रेसच्या हाती सत्ता दिली. यावेळी काँग्रेसला बहुमत मिळाले नाही पण सर्वाधिक १४५ जागा मिळाल्या. सरकार स्थापन करण्यासाठी संपूआ निर्माण झाली. पंतप्रधानपदी डॉ. मनमोहन सिंग यांची नियुक्ती करण्यात आली. संपुआ चा दुसरा प्रयोग २००९ च्या १५ व्या लोकसभेत झाला. या निवडणुकीत संपूआ ला एकूण जागांपैकी २७५ जागा प्राप्त झाल्या. काँग्रेसला सर्वाधिक म्हणजे २०३ जागा मिळाल्या. डॉ. मनमोहन सिंग हे पुन्हा एकदा पंतप्रधानपदी विराजमान झाले.

सारांश -

भारतीय राजकारण हे कमालीचे वैविध्यपूर्ण असे आहे. आज तर भारतीय राजकारणाची कुस उजवी बनली आहे. भारतीय राजकारणाचे स्वरूप 'अखिल भारतीय' न राहता 'प्रदेशांची गोळा बेरीज' असे झाले आहे. धर्माचा विकास करू पाहणारा भाजप आज विकासाचा धर्म सांगून केंद्रस्थानी आहे आणि केंद्रात व अनेक राज्यांमध्ये सत्ता उपभोगत आहे. काँग्रेस व्यवस्थेचे सर्वोत्तम उदाहरण असणारे राज्य म्हणजे 'महाराष्ट्र' तेही आता भाजप व त्याच्या मित्र पक्षांकडे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची-

१) डॉ. सुधाकर जोशी, भारताचे शासन आणि राजकारण, २०१४.
२) रजनी कोठारी, Politics in India, १९७०.
३) सुहास पळशीकर, देश-प्रदेश राजकारणाच्या बदलत्या दिशा, युनिक अकॅडमी, १०१४.
४) पळशीकर, सुरी, यादव, Party Competition in Indian States, ऑक्सफर्ड प्रकाशन, २०१४.

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

ऐसें जे ज्ञान। पवित्रीक निधान।।
जेथ विटाळले मन। चोख कीजे।।

One Day Interdisciplinary National Conference on

75 Years of Indian Independence

Organized by

Department of Political Science (UG & PG)

Adarsh Mahavidyalaya, Hingoli

In Collaboration with

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Shri./Smt. **प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर** of **अॅड. बी.डी. हंबर्डे महाविद्यालय आष्टी** has participated / presented a paper entitled **भारतीय राजकारणाचे स्वरूप आणि विकास** in One Day Interdisciplinary National Conference on **"75 Years of Indian Independence"** organized by Department of Political Science (UG & PG), Adarsh Education Society's Adarsh Mahavidyalaya, Hingoli, Maharashtra, in collaboration with Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded held on Tuesday, 24th January, 2023.

Convener
Mr. G. P. Chavan
(Dept. of Pol. Sci.)

Chief Organizer
Dr. Vilas Aghav
(I/C Principal)

Peer Reviewed

ISSN 2319-8648

Indexed (SJIF)

Impact Factor - 7.139

Current Global Reviewer

UGC Approved International Refereed Research Journal Registered & Recognized
Higher Education For All Subjects & All Languages

Oct. 2022 Issue - 60 Vol. 1

Editor in Chief
Mr.Arun B. Godam

Current Global Reviewer

ISSN 2319-8648

Peer Reviewed

ISSN 2319-8648

Impact Factor - 7.139

UGC Approved Journal
Sr. No. 64310

Edited By
Arun B. Godam
Latur, Dist. Latur-413512
(Maharashtra, India)
Mob. 8149668999

SHAURYA PUBLICATION

Publisher
Shaurya Publication

www.rjournals.co.in

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue 60 , Vol. 1 Oct. 2022 | Peer Reviewed SJIF | ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

32. लोकशाही आणि मतदानाचा हक्क 110
प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर
33. "नांदेड जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक स्तरावरील आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणात येणाऱ्या समस्यांचा एक अभ्यास" 112
स्मिता रामलू लखमावाड , डॉ.ए.पी. गिनगिने
34. भारतीय लोकशाहीतील प्रसारमाध्यमांची भूमिका व महत्व 115
श्री. मुंगल ऋषिकेश विश्वांबर
35. पं. दीनदयाळ उपाध्याय यांचे लोकशाही व विकेंद्रीकरणाबद्दलचे विचार 119
डॉ. प्रदीप बस्वराज पाटील
36. लोकशाहीतील प्रसारमाध्यमाची भूमिका आणि महत्त्व 123
प्रा.डॉ.संजय कोनाळे
37. भारतीय लोकशाहीसाठी सुधारणात्मक उपाय : मतदार जागृती अभियान 126
सतीश गणपतराव उढाण
38. महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल एक समस्या 129
प्रा. लोडे परमेश्वर लिंबाजी
39. भारतीय लोकशाहीसाठी भारतीय प्रसार माध्यमाची भूमिका 131
डॉ.राजाराम पिंपळपल्ले
40. भारतीय लोकशाहीतील जातीयवाद : एक आव्हान 134
प्रा.मदनहरिसिंग जाधव
41. भारतीय लोकशाही आणी प्रशासकीय सुधारणा 138
प्रा . खंदारे के.जे.
42. लोकशाही आणि समाजमन 141
प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुन्ने,
43. भारतीय लोकशाही समोरील सामाजिक समस्या व आव्हाने 145
डॉं. हुरगुळे निवृती रंगनाथ
44. लोकशाही सिद्धांत आणि आवश्यकता 148
प्रा. डॉ. रमेश शेवाळे
45. "भारतीय लोकशाही आणि मुलभूत गरजा" 152
प्रा. संदिप कुऱ्हाडे , प्रा. राधा मुरुमकार
46. भारतातील दारिद्र्य एक आव्हान 154
प्रा.डॉ.रामदास डी. मुकटे

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue 60 , Vol. 1 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Oct. 2022 | SJIF | Impact Factor : 7.139

लोकशाही आणि मतदानाचा हक्क

प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
अॅड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय,
आष्टी ता. आष्टी जि. बीड – 414203

प्रस्तावना

आपल्या देशातील लोकशाही संपूर्णजगात भक्कम व यशस्वी असल्याचे भारत निवडणूक आयोगाने सर्व जगाला दाखवूनदिलेले आहे . पनाअशा या भारत निवडणूक आयोगाची स्था25 जानेवारी 1950 रोजीझाल्याने हा दिवस देशभर राष्ट्रीय मतदार दिवस म्हणून साजरा केला जात आहेमतदानाविषयी जनजागृती करण्य.ाच्या दृष्टीने सर्व जिल्ह्यात जिल्हाधिकारीयांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रशासनाने विविध कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते.

देशाच्या हितासाठी व विकासासाठी मतदानकरणे आवश्यक आहेसाठी लोकशाहीच्या बळकटीकरणा .मतदार हा राजा आहे . मतदारांनीनिवडणूकीत मतदानाचा पवित्र हक्क बजावला पाहिजेनवीन मतदारांमध्ये .हे या राष्ट्रीय मतदारदिवसाने अधोरेखित केलेले आहे . या निमित्ताने जिल्हयात विविध स्पर्धा .जागृतीसाठी हा दिवस साजराकरण्यात येत आहे, जनजागृतीचेकार्यक्रम ही शालेय, महाविद्यालयीन पातळीवर आयोजित केलेले आहेतगांव ., तालुका व जिल्हास्तरावरही भारत निवडणूक आयोगाच्याह निद्देशानुसारकार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले आहे.प्रस्तुत शोध निबंधातून लोकशाही व मतदानाचा हक्क याविषयी आढावा घेण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे :

१. मताधिकाराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. लोकशाही बळकटीसाठी मताधिकाराची जनजागृती करणे.

मताधिकार :

एखाद्या योजनेविषयी अथवा प्रस्तावाविषयी संमती अथवा नापसंतीदर्शविण्याच्या व अधिकारपदासाठी उमेदवार म्हणून उभे असण्याऱ्यांपैकी एकाचीअथवा अनेकांची निवड करण्याच्या नागरिकाच्या मतप्रदर्शनाच्या अधिकारालामताधिकार ज्या .म्हणतात (फ्रांचाइज) ठिकाणी लोकशाहीी असते, तेथेच हा राजकीयहक्क असतोलोकशाहीत जनता सार्वभौम मानली जात असल्यामुळे सर्व . नागरिकांनामताधिकार मिळाला पाहिजे, असे मानले जातेअटी प्रत्येक देशाच्या कायद्यानुसारमताधिकार प्राप्त होण्यासाठी पात्रेविषयीच्या . .नमूद केलेल्या असतात

वय मर्यादा:

मताधिकार एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत काही विशिष्ट गटांतील वावर्गातील लोकांपुरताच मर्यादित होतासुरूवातीच्या . काळात जमीनदार, करदाते, सुशिक्षित, पदाधिकारी, अमीर – उमराव वगैरेंनाच मताधिकार दिला जात असेडइंग्लं., अमेरिका व फ्रान्स यांसारख्या प्रगत लोकशाही देशांतही विसाव्याशतकापर्यंत सर्वांना मताधिकार नव्हताविसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मात्रबहुतेक देशांमधून . .सर्व प्रौढ नागरिकांना मताधिकार प्राप्त झालेला आहे

बहुसंख्या देशांत २१ वर्षे वय असलेल्या सर्व प्रौढ नागरिकांना मताधिकारमिळतोवर्ष १८काही देशांतील नागरिकांना .ठे पूर्ण झाल्यानंतर हा अधिकारप्राप्त होतो.जनतेची संमती हा राज्याचा पाया असल्याने मताधिकार हाप्रत्येक प्रौढ नागरिकाचा निसर्गदत्त हक्क आहे.

नागरिकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी हा अधिकार आवश्यक आहेधनकारक असल्याने तर्कदृष्ट्या प्रत्येक कायदासर्वांनाच बं . नागरिकासशासनकर्त्यांची निवड करण्याचा अधिकार असणे अगत्याचे आहेव्यावहारिकदृष्ट्या मताधिकारांमुळे समाजातील विविध गटांमध्ये. रामुळे निकोप राजकीय मताधिका .परस्परसामंजस्य वाढून आपापल्या गटाचे व पर्यायाने समाजातील सर्व गटांचे हितरक्षणसाधले जाते .जीवन शक्य होते

अशा विविध कारणास्तव मताधिकाराचे समर्थन केले जातेलोकांना मताधिकार .मताधिकारामुळेशासनास अधिमान्यता प्राप्त होते . ल चर्चा आधुनिक काळात स्त्रियांना मताधिकार असावावा नसावा या विषयावरी.दिल्यामुळे शासनाच्यानियुक्तीचा प्रश्न आपोआप सुटतो निरर्थक असेल; पण स्त्रियांच्यामताधिकारासाठी राजकीय चळवळी झाल्या ही वस्तुस्थिती आहेअगदी नजिकच्याभूतकाळातही जगातील ग्रेट . ब्रिटनसारख्या प्रगत लोकशाही देशात स्त्रियांना हाअधिकार नाकारण्यात आला होता, हे ऐतिहासिक सत्य आहे.

राजकीय हक्कांच्या संदर्भात लिंगभेदाचा विचार सर्वस्वी असंबद्ध आहे हाअधिकार .स्त्रिया समाधानकारकपणे वापरण्यास असमर्थ आहेत; हेही सिद्ध करतायेणार नाही शासकीय धोरणे स्त्री .– पुरूष दोघांनाही सारख्याच प्रमाणातबंधनकारक असल्याने तर्कदृष्ट्या स्त्रियांना मताधिकार मिळणे अपरिहार्य आहे.

स्त्री मताधिकार चळवळ -:

स्त्री मताधिकार चळवळीस एकोणिस -ाव्या शतकाच्या मध्यानंतरच्या काळात यशमिळण्यास प्रारंभ झालामध्ये १८६९ .स .इ . .डमधील नगरपालिकांच्यानिवडणुकीत स्त्रियांना प्रथम मताधिकार प्राप्त झालाइंग्लंत्याच वर्षीअमेरिकेतील वायोमिंग या राज्यातील स्त्रियांना मताधिकार मिळाला आणि हळूहळूइतर राज्यांतून तो देण्यात येऊ लागला.

Special Issue 60 , Vol. 1 Oct. 2022 | Peer Reviewed SJIF | ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

पहिल्या महायुद्धाच्या काळात स्त्रियांनी बजावलेल्या असामान्य वसर्वांगीण कामगिरीमुळे इ ३०मध्ये ब्रिटनमधील १९१८ .स . .लेवर्षांवरीलस्त्रियांना संसदीय निवडणुकीत मतदानाचा मर्यादित अधिकार द्यावा असे ठरमात्र प्रत्यक्षात दहा वर्षांनी १९२८ मध्ये स्त्रियांना पुरूषांबरोबरमतदानाचा हक्क प्राप्त झाला .मध्ये अमेरिकेतीलस्त्रियांना हा अधिकार मिळाला होता १९२०.स .तत्पूर्वीच इ.पश्चिमी देशांतसुद्धा स्त्रियांनामताधिकार एकाच वेळी प्राप्त नाही.

नॉर्वेने तो १९१२ मध्ये दिला तर बेल्जियमने १९४८ मध्ये स्त्री – मताधिकार मान्य केला १९७१स्वित्झर्लंडमध्ये हा अधिकार . भारतात मात्र स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अंमलात आलेल्या नव्याराज्यघटनेनुसार सर्व प्रौढ स्त्री .मध्ये स्त्रियांनामिळाला–पुरूषांना मतदानाचा अधिकार प्राप्त झालाबाबत स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेने जातमताधिकारा., पात, धर्म, धंदा, लिंग, भाषा, प्रदेश वा सामाजिक प्रतिष्ठा अशा कुठल्याच कारणावरून भेदभावकेलेला नाहीमताधिकाराच्या समर्थनार्थ केलेल्या युक्तिवादाच्या संदर्भातमताधिकाराचे मूल्यमापन करावयाचे . झाल्यास असे दिसते, की प्रत्यक्षात विविधराजकीय मतांचा व समस्यांचा नि राजकीय पक्षांच्या निवडणूक जाहिरनाम्यांतसुचविलेल्या विविध उपाययोजनांचा तुलनात्मक अभ्यास करून मतदान केले जातनाही.

स्वीप कार्यक्रम:

आपणास माहितच आहे, आगामी लोकसभा निवडणुकीच्या पार्श्वभूमीवर भारत निवडणूकआयोगानेस्वीप-2(SVEEP-II) हा महत्वाकांक्षी कार्यक्रम हाती घेतला आहेएकूण लोकसंख्येमधील .आयोगाने मतदानाचे प्रमाणवाढविण्यासाठी काहीउद्दिष्ट समोर ठेवली आहेत. मतदारांचे प्रमाण व18वर्षावरील मतदारांची संख्या हीसमान असावी यासाठी उपक्रम राबवून ती वाढविण्यासाठी विशेषप्रयत्न करणेआवश्यक आहे मतदारांच्यानोंदणीचे प्रमाण का कमी आहे .याची कारणे शोधूनत्यामध्ये लक्ष घालणे अपेक्षित आहेभारत . निवडणूकआयोगाने या कार्यक्रमाचीअंमलबजावणीकरण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्याच्या उप जिल्हा निवडणूक अधिकारीयांना नोडल अधिकारी स्वी वप्रभावी अंमलबजावणी करण्याचीजबाबदारी तृकार्यक्रमाची यश .म्हणूननेमण्यात आले आहेयांचीचआहेभारत निवडणूक . .आयोगानेआर्थिक अनुदानही या कार्यक्रमाकरीता दिले आहे

18 ते 19 यावयोगटातील युवकांच्या मतदानाचे प्रमाण सध्याच्या 35 ते 40 टक्क्यांवरुन 80 टक्के इतके व्हावेयुवकमतदारांची . विद्यापिठे नोंदणीवाढविण्याकरीता, महाविद्यालये आणि त्यांचे युवक प्रतिनिधीयांचेशी संवादसाधण्यात यावा सर्व विद्यापिठाचे .'कुलसचिव' यांना याप्रयोजनासाठी 'कॅम्पस ऍम्बसडर' म्हणून नियुक्तकरण्यात आलेले आहे तसेचप्रत्येक महाविद्यालयाच्या प्राचार्याना .'नोडल अधिकारी' म्हणून जबाबदारीसोपविण्यात आली आहेतेव्हा याकामी त्यांचे सहका .र्य अपेक्षीत आहेयाशिवाययुवक महोत्सव ., विविधक्रीडा स्पर्धा, सायकल रॅली, निबंध स्पर्धा, वक्तृत्वस्पर्धा, पथनाट्य, एकांकिका इत्यादींच्या माध्यमातून मतदारनोंदणीचे महत्वयुवकांना पटवून देण्यात येत आहे.एस.एस.जित करताना एनअसे कार्यक्रम आयो .,एन.सी.सी., नेहरु युवा केंद्र इत्यादी संस्थाचे सहकार्य घेणे उपयुक्त ठरलेआहे.

आगामीलोकसभा सार्वत्रिक निवडणूकीमध्ये मतदानाचे सरासरी प्रमाण 65 टक्के असावेअसे उद्दिष्ट भारत निवडणूक आयोगाने ठेवले आहे ज्यामध्ये सरासरीगेल्या लोकसभा निवडणूकीमध्येमहाराष्ट्र रा .50.48 टक्के इतके तर गेल्या विधानसभानिवडणूकीमध्ये महाराष्ट्र राज्यामध्ये सरासरी 59.50 टक्के इतके मतदान झालेहोते भारत निवडणूक आयोगाच्या निर्देशाप्रमाणे ही टक्केवारी .65 टक्के इतकीअसणे आवश्यक आहेयासाठी ज्या ठिकाणी कम .टवून देणेगरजेचे आहेविशेष जनजागृती करुन लोकांना लोकशाहीचे महत्व प .ठी मतदान झाले आहे अशा 10 टक्के मतदानकेंद्राचा शोध घेऊन त्या मागची कारणे शोधून योग्य ती उपाययोजना करण्याबाबतसर्व जिल्हा प्रशासनाला आयोगाने यापूर्वीच कळविलेआहे.

सारांश:

लोकशाही व्यवस्थेमध्येच भयमुक्त वनिःपक्षपाती वातावरणात निवडणूका पार पडणे अत्यंत महत्वाचे व आवश्यक आहेभारतीय . व भारतीय .या दिनानिमित्ताने मतदारामध्येजनजागृती व प्रबोधन होण्यास मोलाची मदत होईल .लोकशाहीला उज्वल परंपरा आहे लोकशाही अधिक सक्षम, बळकट व लोकाभिमुख होईल.

बरेचसे मतदार सामाजिक वर्ग, भाषा, प्रादेशिक भावना, जात, धर्म, वर्णवगैरे प्रभावांच्या संदर्भात मतदान करतातयाचबरोबर . .काही देशांमध्येकामगारांनी सातत्याने डाव्या राजकीय पक्षांना भरघोस पाठिंबा देऊनबुद्धिगम्य राजकीय वर्तनाचा पुरावा सादर केला आहे याबाबत निश्चितस्वरूपाचे राजकीय निष्कर्ष काढणे शक्य नाही; राजकीय व आर्थिक संकटाच्याकाळात अथवा शासकीय वृत्तीमुळे जेव्हा लोकांच्या धार्मिक, सामाजिक वा नैतिकभावना दुखावल्या जातात, तेव्हा मतदानाचे प्रमाण वाढतेअल्पसंख्याक गटांतीलसदस्य . .ष्कर्ष काढता येणे शक्य आहेअशा प्रकारे ढोबळ नि.कामगार वर्गात मतदानाचे प्रमाण अधिक असते .कळपाकळपाने मतदान करतात

संदर्भग्रंथ सूची :

1. डॉ. अलका देशमुख, भारतीय लोकशाहीची प्रक्रिया, श्री. साईनाथ पब्लिकेशन्स, नागपूर – २०१४
2. डॉ. भा. ल. भोळे, भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर – २०१२
3. डॉ. शुभांगी राठी, भारतीय शासन आणि राजकारण, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद – २०१४
4. United Nations, Civic and Political Education of Women, New York, 1964.

Shri.Shivaji Shikshan Prasarak Mandal's

SHIVAJI COLLEGE, HINGOLI

आज़ादी का अमृत महोत्सव

Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

Organized by Department of Political Science

One Day Interdisciplinary National Conference
on
Contemporary Issues and Challenges for Indian Democracy

Wednesday, 19 October 2022 SCH/conference/2022-23/32

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs. रमेश एकनाथ मारकडकर

from अँड बी.डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी जि. बीड

has participated the Conference as Inaugurator / Keynote Speaker / Chairperson / Chief Guest / Subject Expert / Participant on 19 October 2022. He / She has presented a research paper entitled लोकशाही आणि मतदानाचा हक्क

Principal	Vice-Principal	Convener	Organizing Secretary
Dr. B. G. Gaikwad	Dr.Balasaheb S. Kshirsagar	Dr.Sukhnandan U. Dhale	Dr.Rambhau B. Bhakare

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2022 - Impact Factor: 7.479

Year - 8, Vol.I, Issue-LXVIII, 1 October 2022

Thoughts and Works of Indian Social Reformers

भारतीय समाजसुधारकांचे विचार व कार्य

Editor in Chief
Dr. Ramkishan N. Dahiphale

SIDDHI
PUBLICATION

सिद्धी प्रकाशन

बेलानगर, भावसार चौक, नांदेड–431605 – महाराष्ट्र – भारत.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.

पुस्तकांसाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत, तसेच एम.फिल. व पीएच.डी संशोधनाची पुस्तके छापून मिळतील.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

- Our Published Books -

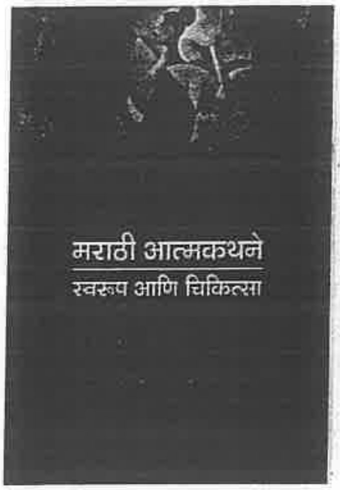

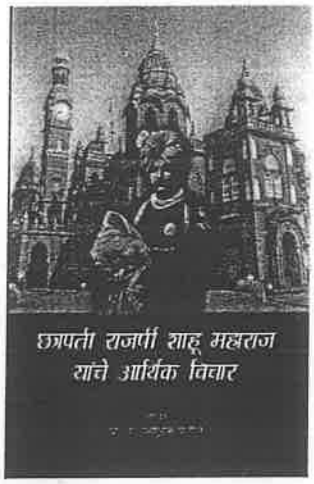

- Our Services -

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe BHIM BHARAT INTERFACE FOR MONEY 9623979067

SIDDHI
Siddhi Prakashan
Nanded.

ISSN 2454-7905
9 772454 790004

15.	MAHATMA GANDHI : THE SOCIAL REFORMER	Dr. Manisha Vinayak Bhise	61
16.	MAULANA ABUL KALAM AZAD: THE SOCIAL REFORMER	Dr. Mohd. Mudassir Ahemad	64
17.	SOCIOLOGICAL STUDY OF D.H. LAWRENCE'S *WOMEN IN LOVE*	Dr. Shaikh Parvez Aslam	68
18.	SOCIO-RELIGIOUS AND EDUCATIONAL REFORMS OF IMAM AHMED RAZA KHAN BARELVI	Dr. A. F. Siddiqui	72
19.	जायसी की समाज सुधारक दृष्टि : एक मूल्यांकन	डॉ. शेख मोहसीन शेख रशीद	76
20.	वर्तमान परिप्रेक्ष्य में कबीरदास के विचारों की प्रासंगिकता	प्रा. डॉ. तडवी सैराज अन्वर	80
21.	रांगेय राघव के उपन्यासों में गांधीवादी मूल्य निर्माण की नई दिशाएं	प्रा. डॉ. शेख मुखत्यार शेख वहाब	83
22.	हिंदी भाषा में समाज सुधारकों का योगदान	डॉ. संतोष पवार	86
23.	समाजसुधारक संत कबीर	डॉ. विठ्ठलसिंह रूपसिंह घुनावत	90
24.	वर्तमान परिदृश्य में समाजसुधारक कबीर की प्रासंगिकता	सौ. रोहिणी गुरूलिंग खंदारे	93
25.	अब्दुल बिस्मिल्लाह – एक समाजसुधारक	शेख अब्दुल बारी अब्दुल करीम	97
26.	महारानी चिमणाबाई महिला शिक्षा और नारीवादी सुधार	डॉ. परमेश्वर जिजाराव काकडे	99
27.	स्त्री शिक्षा में महात्मा ज्योतिबा फुले की भूमिका	Dr. Hina Shah	103
28.	सामाजिक न्याय के प्रणेता : राजर्षी शाहू महाराज	प्रा. डॉ. जयराम सूर्यवंशी	106
29.	मौलाना अबुल कलाम आज़ाद : धार्मिक एवं सामाजिक लेखन	डॉ. मिर्झा अनिसबेग रज्जाकबेग	109
30.	सामाजीक चळवळीत ख़ान अब्दुल ग़फ़्फ़ार ख़ान यांचे योगदान	डॉ. शेख मुसाभाई इमामभाई	112
31.	समाज सुधारक महात्मा ज्योतिबा फुले का सामाजिक दृष्टिकोण एवं उनकी भूमिका	Dr. Hemlata Masiwal	115
32.	महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे शैक्षणिक व साहित्यिक योगदान	प्रा. डॉ. रामकिशन दहिफळे	119
33.	महात्मा गांधी यांच्या ग्रामस्वराज्य विचारांची प्रासंगिकता	रमेश एकनाथ भारुडकर	124

Scanned with OKEN Scanner

महात्मा गांधी यांच्या ग्रामस्वराज्य विचारांची प्रासंगिकता

रमेश एकनाथ भारुडकर
सहाय्यक प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख बी.डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी

प्रस्तावना:

वर्तमान जगाचे यथार्थ वर्णन, विख्यात अर्थतज्ज्ञ, पर्यावरण विशेषज्ञ बारबरा वॉर्ड हिने 'प्रोग्रेस फॉर स्मॉल प्लॅनेट' या ग्रंथात संक्षेपाने पुढीलप्रमाणे केलेले आहे. ती म्हणते, "आज विकासाच्या प्रचलित वाटांनी चालताना आपला भ्रमनिरास होऊ लागतो. आपली भ्रमित, भांबावलेली स्थिती निर्माण होते. कारण आधुनिक पद्धतीचा औद्योगिक विकास जर असाच पुढेही सुरू राहिला, तर आपल्याला एका हाताने नव्या मोटारगाड्या आणि न्याहरीचे नवे जिन्नस मिळत असतानाच, दुसऱ्या हाताने घशाच्या वा यकृताच्या कॅन्सरचीही देणगी मिळेल. औद्योगिक विकास होईल तो पर्यावरणातील ओझोन विरळ करूनच. तंत्रज्ञान पसरेल त्याच वेळी पर्वतमाथ्यांवरील वर्फाचे आवरण वितळेल. आज अख्ख्या इतिहासात पूर्वी कधीही निर्माण झाले नव्हते असे विक्राळ पर्यावरणीय संकट मानवजातीसमोर उभे झाले आहे!"आज जगाला ढोबळमानाने तीन समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. 'पर्यावरणीय समस्या', शोषण व्यवस्थेतून आलेली भयावह 'विषमता' आणि मुस्लिम मूलतत्त्ववादी 'आतंकवादाचे' हिंसेचे तांडव! ही तीन ढोबळमानाने प्रमुख आव्हाने जगाला भेडसावत आहेत. ही आव्हाने मानवजातीसमोरील संकटे मुख्यत: एका सदोष अशा जीवनदृष्टीतून निर्माण झालेली आहेत. कोणत्याही तात्कालिक मलमपट्टीच्या पद्धतींनी वा उपायांनी या संकटाचे निवारण होणे अशक्य आहे. त्या संकटाच्या निवारणासाठी जग, जीवन याकडे बघण्याची नवी जीवनदृष्टी व मूल्यव्यवस्थेचा अगदी मुळातून पुनर्विचार होणे, ही काळाची गरज आहे. यांत अर्थरचना, तंत्ररचना आणि विशेषकरून पृथ्वीकडे, अथवा सृष्टीकडे बघण्याची आपली दृष्टी व मनोकृती यांमध्ये आमूलाग्र असे परिवर्तन घडवावे लागेल. अन्यथा, जग, विशेषत: पाश्चात्त्य देश, ज्या वाटेने पुढे जात आहेत ते अंतिमत: मानवीजगताला विनाशाकडे नेणारे मार्ग आहेत. हे द्रष्टेपणाचे मूलगामी चिंतनाचे विचार आहेत.

'आधुनिक सभ्यतेचा' प्रारंभकाळ म्हणता येईल. विवेकवाद, विज्ञानवाद, देकार्तप्रणीत ज्ञानमीमांसा, वैचारिक आंदोलनाने त्या वेळी जग झपाटले होते. अशा वेळी त्या काळात गांधींनी आधुनिक आणि आधुनिक काळात निर्माण होणाऱ्या विक्राळ समस्यांचे पूर्वानुमान केले, नव्हे, त्या समस्यांच्या निराकरणासाठी, भारताचा इतिहास, तत्त्वज्ञानपरंपरा यांनी दिलेल्या जीवनसमग्रतेचा 'एकसंध विचार' गांधींनी जगाला दिला. हा विचार जग, जीवन आणि सृष्टी यांचे ऐक्य, एकसंधता साधणारा विचार आहे. तो अन्य जगापेक्षा फार भिन्न आहे. या शाश्वताचा, चिरंतनाचा प्रस्तुत संशोधन लेखातून मागोवा घेणारा आहे.

उद्देश:

१) महात्मा गांधीजींच्या स्वराज्यविषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
२) महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्य संकल्पनेचे विश्लेषण करणे.

प्राचीन काळातील ग्रामजीवन व ग्रामव्यवस्था :

भारतात अगदी पुरातन काळापासून एक संघ ग्रामिण समाज आणि त्यावर नियंत्रण करणारी यंत्रणा यांचे अस्तित्व असल्याचे दिसून येते. शेती हाच मुख्य व्यवसाय असल्यामुळे शेतीसाठी आवश्यक असे आर्थिक सहकार्य, सामाजिक दृष्टिने रुढी-परंपरा यांचे पालन आणि व्यक्तिगत दृष्ट्या संयुक्त कुटुंब व्यवस्थेच्या संदर्भात असलेल्या जबाबदाऱ्या व अपेक्षा पुर्ण करणे आणि कुटुंबामधुन सामाजिक दर्जा आणि सामाजिक कार्य यांची पुर्तता करणे असे व्यक्तिच्या व्यक्तिगत, आर्थिक, आणि सामाजिक जिवनाचे स्वरुप होते. सर्वप्रथम प्राचीन काळात भारतात ग्रामिण स्तरावर लोकांचे जिवन संघटीत बनले आणि गाव हेच सामाजिक आणि राष्ट्रीय जिवनाचे महत्वाचे अंग बनल्यामुळे

Scanned with OKEN Scanner

प्रशासन व्यवस्थेत गावास महत्वाचे स्थान निर्माण झाले. म्हणुन प्राचीन काळात राज्यव्यवस्था कोणतीही असो 'गाव' हाच त्या राज्यव्यवस्थेचा कणा असल्याचे दिसून येते.

प्राचीन काळात लहान–लहान राज्याना 'जन' किंवा 'जनपद' असे म्हटले जात असे, प्रत्येक जनपदामध्ये अनेक लोक राहत असत त्यांच्या प्रमुखांला विश्वपती म्हणत असत. आणि प्रत्येक जनात अनेक खेडी असत आणि त्या खेड्याच्या प्रमुखास 'ग्रामिणी म्हणत असत. ग्रामणी गावातील श्रेष्ठ आणि वयोवृध्द लोकांपासुन सल्ला घेवून काम करीत होते. आणि हेच ग्रामपंचायतचे एक आदिम स्वरुप होते. त्याकाळी शेती आणि पशुपालन हे मुख्य उद्योग असल्यामुळे खेड्यांचे नगरांच्या तुलनेत अधिक महत्व होते. जमिनीचे वाटप, सिंचनाचे नियोजन, आपसातील भांडणाचा निकाल, चाऱ्याची देखभाल, उत्सवांचे नियोजन इ प्रकारची सर्व कामे गावचे लोक स्वतः करीत असत. गावांचे संरक्षण आणि शेतसारा वसुल करणे हे सुध्दा पंचायत आणि ग्रामिणीचे काम होते. आणि गावाचे नियंत्रन आणि नियोजन पंचायत करत असे.

गांधीजींच्या या विचारांत एका सास्कृतिक क्रांतीची नांदी निनादत होती. नव्या मन्वंतराची उभारी दिसून येत होती. इथेच गांधींच्या विचारांचे क्रांतिदर्शित्व मान्य करावे लागेल.कारण, ज्या वेळी पाश्चात्त्य जगात तिथले तरुण, तिथल्या वैज्ञानिक-तांत्रिक प्रगतीने, तिथल्या जीवनशैलीने भारावून जात, विकासाचं, प्रगतीचं नवं गारूड त्यांच्या मनावर उभं होत होतं, यंत्रबळाची मायावी मोहिनी त्यांच्यावर पडत होती, त्या वेळी इंग्लंडमध्ये असलेले 'गांधी', तंत्रवैज्ञानिक प्रगतीच्या भविष्याचा आलेख मानवजातीला विनाशाच्या दिशेने घेऊन जाणारा आहे, हे सगळं जगाला उघड करून दाखवीत होते. गांधीजींनी हे सगळं वेळीच ओळखलं आणि या पाश्चात्त्य सभ्यतेला म्हणजेच आधुनिक सभ्यतेला त्यांनी अवांछनीय ठरवलं! कारण ही 'आधुनिक सभ्यता' कुधारणांवर आधारित आहे, ती शोषणकारी आहे आणि अनैतिकता, अनिती दृढ करणारी आहे, हे आधोरेखित करून गांधीजी एक वैचारिक लढाई लढत होते.

इथेच गांधींचे दूरदर्शित्व दिसून येते. गांधींनी, इंग्रजांचे आक्रमण एक बौद्धिक आक्रमण आहे, हे ओळखले होते. या बौद्धिक, वैचारिक आक्रमणाचा शिकार 'भारत' होऊ नये, ही त्यांची प्रामाणिक कळकळ होती. गांधींनी भारताचा स्वातंत्र्य लढा संघटित करतानाच एक वैचारिक चेतना जागृत केली. 'स्वराज्य' या संकल्पनेत बहुआयामी धारणा 'स्वराज्य-प्लस' या भावनेची- संकल्पनेची होती. 'स्वराज्य-प्लस' म्हणजे केवळ 'स्व'चे राज्य. 'स्व' म्हणजे आमची संस्कृती, आमची अस्मिता! केवळ इंग्रज निघून गेले आणि भारतीय लोक त्यांच्याच पद्धतीने राज्य करू लागले. म्हणजे 'स्वराज्य' आलं किंवा आपण 'स्वतंत्र' झालो, असं गांधींनी कधीच मानलं नाही. त्यांना अभिप्रेत असलेल्या 'स्वराज्य' संकल्पनेचे स्वरूप अधिक व्यापक होते, ते त्यांनी 'हिंद स्वराज्यातून' दिले आहे. ते म्हणत- 'तसे स्वराज्य' मिळविण्याकरिता माझे जीवन समर्पित आहे!

'तसे स्वराज्य' याचा अर्थ स्वराज्याहून अधिक काहीतरी गांधींना अभिप्रेत आहे. हे 'अधिक काहीतरी' म्हणजेच जीवनसमग्रतेचा विचार करणारा गांधींचा विचार आहे. स्वराज्याचे स्वरूप गांधी खालीलप्रमाणे व्यक्त करतात :

1) स्वराज्य म्हणजे स्वत:वरचे राज्य

2) त्याची किल्ली सत्याग्रह, आत्मबळ किंवा दयाबल

3) ते वापरण्यासाठी समग्र अर्थाने स्वदेशीचे 'व्रत' म्हणून पालन

4) आपण जे करू इच्छितो, ते इंग्रजांच्या द्वेषाने नव्हे, तर ते करणे आपले 'कर्तव्य' आहे म्हणून!

छोटेखानी दिसणारे वरील विधान कमालीचे अर्थगर्भ आणि संकेतगर्भ आहे. गुलामीचा विचार आपण केवळ कुणाचेतरी नियंत्रण, असा बहिर्मुखी करत आलो. पण, या बहिर्मुखी नियंत्रणाच्या उच्चाटनासोबत आम्ही अंतर्मुख

Scanned with OKEN Scanner

होऊन, स्वराज्य, स्व-तंत्रता यांचा विचार करणार की नाही? पारतंत्र्याचे मूळ स्वरूप गांधी आध्यात्मिकतेत मानत. गुलामी म्हणजे आणिकांची परभृतता, आत्मविस्मृतता. हे मूलगामी गांधीविचारातून स्पष्ट होते. मानवाची मुक्ती, जीवनध्येयासाठी धारणा, जीवनदृष्टी, जीवनशैली या सर्व विचार गांधींच्या विचारधारणेत होता!एक महत्त्वाची बाब या ठिकाणी अधोरेखित होते ती अशी की, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक युद्धातल्या जय-पराजयापेक्षा मानवाचे अंतिम हित त्यांना महत्त्वाचे म्हणूनच पाश्चात्त्य सभ्यतेतील मानवाचे अंतिम अध:पतन त्यांनी अनुमानलं. अनिती अनुभवली आणि सभ्यतेला अवांछनीय ठरवले.इथे 'सभ्यता' म्हणजे केवळ 'सिव्हिलायझेशन' या अर्थाने नव्हे, तर 'संस्कृती' या अर्थाने अभिप्रेत आहे. आपण आतून जर सत्यप्रिय, सदाचरणी, न्यायी, धर्मनिष्ठ, परहितदक्ष, ... सुसंस्कृत आहोत. याचा अर्थ, एखादा माणूस वा समाज 'सभ्य' असेल, पण तो सुसंस्कृत असेलच असे नाही. समृद्धी आहे असा माणूस वा समाज दुराचरणी, अधर्मी, परशोषक, अन्यायी इत्यादी असू शकतो.पाश्चात्त्य गांधींना नेमका हाच भेद दाखवून द्यायचा आहे. पाश्चात्त्य सभ्यतेची वाढ ही सुसंस्कृततेची वाढ आहे असे किंबहुना त्यातून अनेकदा सांस्कृतिक अध:पतनच झालेलं आहे, हे विशेष!इथे गांधी, माणसाच्या ... कोणता असावा, हा कळीचा मुद्दा उचलून धरतात. कारण 'जीवनहेतूचा' 'विकासाच्या' 'प्रतिमानाशी' ... आहे. पाश्चात्त्य जगत 'उपभोग', 'सुख' शारीरिक पातळीवर, मानसिक पातळीवर मुख्य जीवन हेतू मानत गांधींचा विरोध या मुख्य हेतूलाच आहे. 'उपभोग' हा पशूंचा जीवनहेतू राहू शकतो, मानवाचा नाही. मानवाचा जीवन उद्देश नैतिक, आध्यात्मिक परिपूर्णता गाठणे आहे!

सारांश

महात्मा गांधीजीनी वारंवार ग्रामीण संस्थाचे महत्व सांगुन खेडे स्वायत्त वा स्वयंपुर्ण व्हावीत ... ग्रामिण प्रशासन व्यवस्थेत बदल सुचविले, त्यामध्ये ग्रामपंचायतीची पुर्नरचना त्यांना अभिप्रेत होती. या विचारांचा परिणाम म्हणुनच स्वातंत्र्याप्राप्तीनंतर भारतीय राज्यघटनेच्या चौथ्या भागात मार्गदर्शक तत्वातील ... कलमात ग्रामपंचायतीचा उल्लेख करुन राज्य हे ग्रामपंचायती निर्माण करेल व त्यांना स्थानिक संस्था ... आवश्यक ते अधिकार आणि सेवा प्रदान करील असे नमुद केले आहे. या नियमानुसार वेगवेगळ्या राज्य ग्रामपंचायती निर्माण करायला सुरुवातही केली. परंतु या प्रयत्नाना जेवढी गती येण आवश्यक होते व ... द्यावयास पाहीजे होते त्या दृष्टिने भरीव प्रयत्न झाले नाहीत. म्हणुन शासनाने परिस्थितीची गरज लक्षात ... स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या पूनर्रचनेसाठी सामुदायीक विकास कार्यक्रमाची सुरुवात २ ऑक्टोबर १९५२ ... महात्मा गांधीच्या जन्म दिवसी केली

स्वांतत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय ग्रामीण समाजाच्या राजकीय जिवनात देखील अनेक स्वरुपाचे बदल ... आहेत. ग्रामपंचायतीच्या निर्मितीमुळे ग्रामीण भागाच्या परिवर्तनास विशेष गती प्राप्त झाली ... स्वांतत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने स्विकारलेली लोकशाही शासान व्यवस्था आणि भारतीय राज्य ... प्रौढमताधिकारास दिलेली मान्यता आणि ग्रामपंचायतीत स्त्रीया आणि मागासवर्गीयांसाठी केलेल्या ... तरतुदीमूळे ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य जनतेलाही राजकीय जीवनात प्रत्यक्ष भाग घेण्याची संधी मिळाली आहे, यामुळे ग्रामीण जनता राजकीय घडामोडीच्या बाबतीत बरीच जागृत झाली असून राजकीय नेतृत्वाने आपल्या अपेक्षा पूर्ण न झाल्यास नेतृत्व झुगारुन देण्याचे सामर्थ्यही आपल्यात आहे, याची जाणिव त्यांना ... आहे. त्याचप्रमाणे ग्रामीण नेतृत्वही निरकुंश राहिलेले नसुन त्यांनाही त्यांच्या अधिकारांची जाणीव झाली आहे ... बाबतीत डॉ. ब्रिजनाथ सिंह म्हणतात 'ज्यांनी अधिकार व शक्तीवर कब्जा केला होता, अशांच्या हातातून ... निघुन गेले असुन ज्यांनी समुदायाची सेवा करण्यासाठी काही वेळ घालवला आहे अशांच्या हाती ते आले ... निरंकुश व हूकूशाही नेतृत्वाची जागा आज प्रजातंत्रात्मक नेतृत्वबाने घेतली असून एका अविश्वाच्या ठरावाने ...

Scanned with OKEN Scanner

...करण्याचे सामर्थ्यही विरोधकांना प्राप्त झाले आहे. पूर्वी ग्रामीण जनतेचा केंद्रीय राज्यसंस्थेशी प्रत्यक्ष संबंध येत नव्हता. आज मात्र ग्रामीण व्यक्ती थोड्या प्रमाणात राजकारणात भाग घेताना दिसत आहे.

आज वर्तमानातील समस्या, त्यांना उद्भवून वेगळा होत गेला, यांचे उत्तम मार्गदर्शन गांधींच्या मूल्यांशी विचारातून होते. **म्हणूनच आज दीडशे** वर्षांनंतरही त्यांच्या **प्रासंगिकता** अधोरेखित करणारी वाटते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. गांधी मो. क.,(अनुवाद. सिताराम पुरुषोत्तम पटवर्धन) सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, बाईसवा पुनर्मुद्रण- २००९,

२. [illegible], गांधीजीके जीवन प्रसंग, सस्ता साहित्य प्रकाशन मण्डल दिल्ली, २००६,

३. गांधी मो.क.,(अनुवाद. सिताराम पुरुषोत्तम पटवर्धन) सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, बाईसवा पुनर्मुद्रण- २००९,

४. गांधी महात्मा, गितामाता, सस्ता साहित्य प्रकाशन मण्डल दिल्ली,२००२,

५. Ganmmadi Veerraju, Gandhi Philophy Its Relevance Today Published Sprientad by Drcent Books, new Delhi 1999, P.N.09

६. नैनी तनु, पंथनिरपेक्षता गांधी एवं नेहरू का तुलनात्मक निर्वचन' आर.बी.एस. पब्लिशर्स जयपुर, प्रथम संस्करण २००३,

७. गांधी मो.क.,(अनुवाद. सिताराम पुरुषोत्तम पटवर्धन) सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, बाईसवा पुनर्मुद्रण- २००९,

Scanned with OKEN Scanner

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor 6.625 E-ISSN : 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -315 February- 2023

National Education Policy - 2020

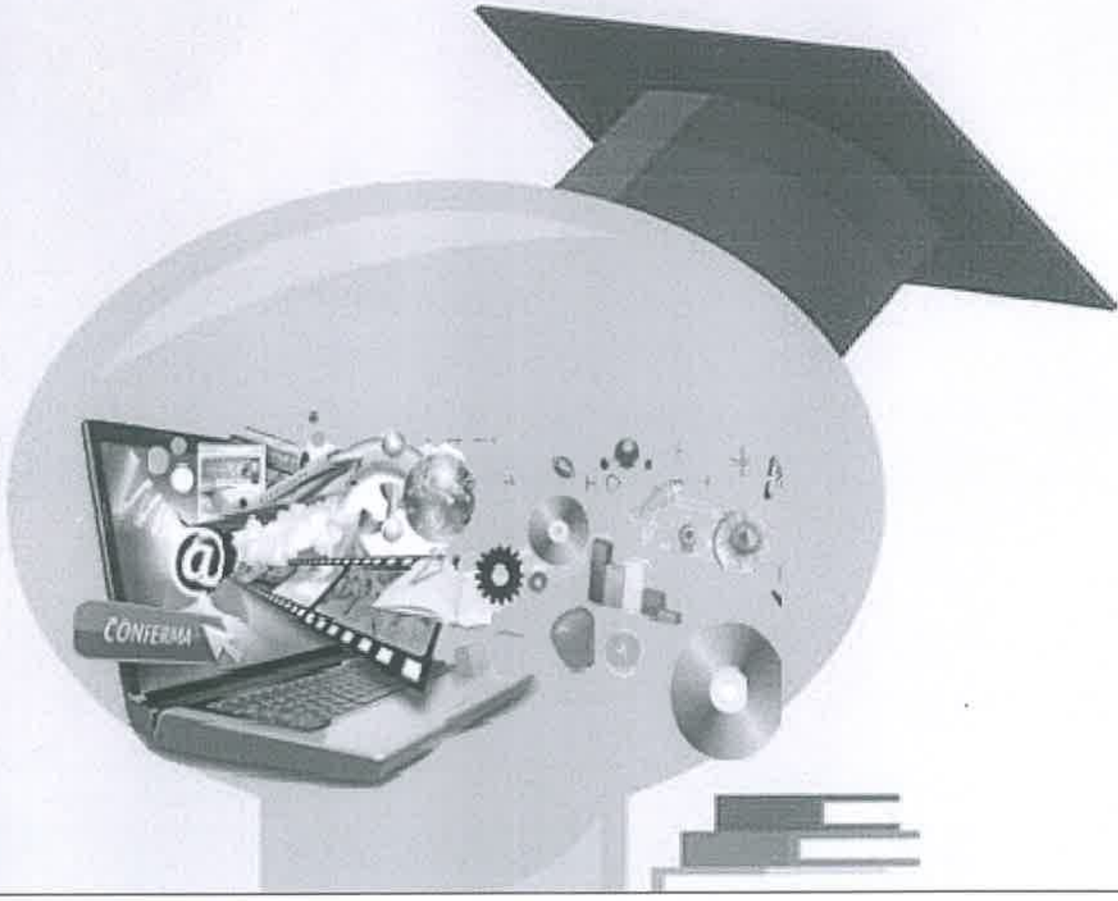

Guest Editor:
Dr. Sopan Nimbore,
Principal,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya,
Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Executiev Editor :
Dr. Bhagwan Waghmare,
Co-Ordinator IQAC,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti,
Dist. Beed (MS) India.

Associate Editors :
Prof. Dattatraya Mundhe,
Head, Department of Sociology,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola.

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

COSMOS IMPACT FACTOR

Search Journal | Search

HOME | INDEXED JOURNAL | SUGGEST JOURNAL | REQUEST IF | DOWNLOAD LOGO | REVIEWER PANEL

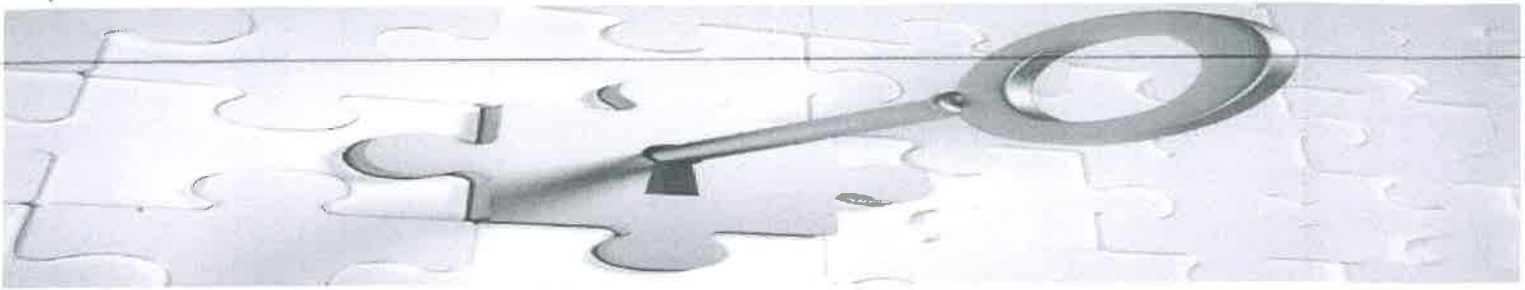

Category

SAMPLE CERTIFICATE

SAMPLE EVALUATION SHEET

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	2015 : 3.452

GIF

LOBAL IMPACT FACTOR

ews Updates Due to large number of application please allow us time to update your journal

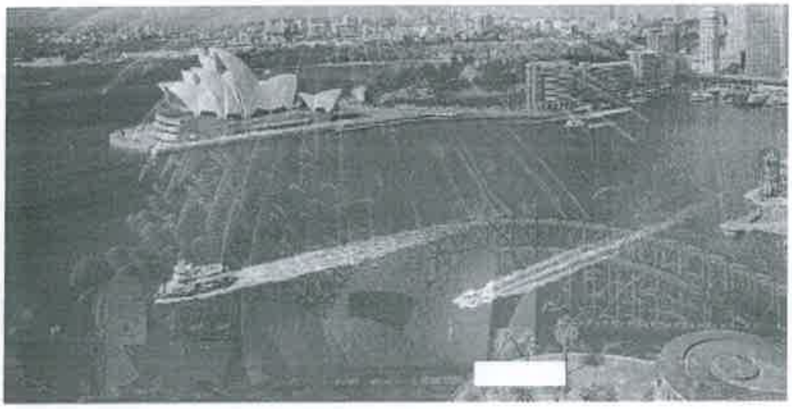

Research Journey

Inst

SJIF 2019:

6.625

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

Previous evaluation SJIF

2018: 6.428

2017: 6.261

2016: 6.087

2015: 3.986

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Main title	Research Journey
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Contact Details

Editor-in-chief	Prof. Dhanraj Dhangar
	M.G.V.'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEOLA, DIST N
	India
Publisher	MRS. SWATI SONAWANE

Get Involved

- Home
- Evaluation Method
- Journal List
- Apply for Evaluation/Free Service
- Journal Search

Recently Added Journals

	Research Journey
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676

E-ISSN : 2348-7143
February-2023

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1.	A Study of Outcome-Based Education (OBE) in Indian Universities	Dr. Vilas Dapke	05
2.	Teaching- Learning Improvisation in NEP	Dr. Ganesh Khandare, Dr. Dhanaji Jadhav	09
3.	Hybrid Model for Sustainable Legal Education : The Way Forward	Dr. Shilpa M.L., Snigdha Singh	13
4.	Introduction and Impact of New Education Policy 2020 on Higher Education	Dr. Vilas Sonawane	16
5.	Online Learning : The Future of Education	Akshay Jain	23
6.	Online Education	Mr. Shivaji Appa Surwase	27
7.	Excepted Multidisciplinary Approach of HEI in NEP-2020 and New Guideline of Assessment	Mrs. Sumati Dandale	32
8.	Budgetary Provision on Education in India	Niwrutti Nanwate	35
9.	Cloud Computing : A Need Based Approach to Libraries	Dr. Sunil Mutkule	40
10.	Major Changes and Outcomes After National Education System	Dr. Babasaheb Mutkule	46
11.	NAAC Eligibility and Assessment Criteria	Dr. Maie Dodake	51
12.	NAAC Assessment and Accreditation Benefits	Dr. Pratap Ranshing	53
13.	Implementation of National Education Policy	Mr. Devidas khedekar, Dr. Babasaheb Mutkule	55
14.	Role of Teacher in New Education Policy	Dr. B. N. Murtadak	59
15.	NAAC Accreditation Stages	Prof. Ramesh Bharudkar	64
16.	NAAC Assessment and Higher Education	Dr. Prakash Hambarde	67
17.	National Education Policy 2020 Higher Education : Challenges and Opportunities	Dr. Rajabhau Korde	69
18.	Student Enrolment in Multidisciplinary Higher Education in India	Sopan Nimbore	77
19.	Skill Education in India	Sakharam Wandhare	83
20.	Role of A Teacher in New Education Policy	Dr. Abhay Shinde	88
21.	Major Problems Currently Faced by the Higher Education System in India	Dr. Mangesh Shirsath	91
22.	Relevance of National Education Policy 2020 with HEI	Prof. Shubhangi Khude	94
23.	A Critical Study of NEP 2020	Dr. Ravi Satbhai	96
24.	National Education Policy-2020	Dr. Bhagwan Waghmare	102
25.	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि रोजगार निर्मिती	प्रा. बी. जी. सवईशिक्रे	107
26.	नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० : समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. दत्तात्रय मुंढे	112
27.	शैक्षणिक धोरण २०२० : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. एस. आर. मगर	116

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher. ***- Chief & Executive Editor***

NAAC Accreditation Stages

Prof. Bharudkar Ramesh Eknath
Assistant Professor
Department of Political Science
Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti
(Maharashtra) INDIA

The University Grant Commission (UGC) has established by the Act of Parliament in 26th December 1953 for maintaining standard of teaching and research in Universities under the Ministry of Human Resource Department. The National Policy on Education (NPE1986) and programme of Action (P O A 1992) advocated the establishment of National Assessment and Accreditation Council (NAAC). Accordingly, National Assessment and Accreditation Council (NAAC) are established in 1994 to access the performance of Higher Educational Institutions through introspection and a process. National Assessment and Accreditation Council's (NAAC) Accreditation helps the institution to know its strengths and weaknesses. It helps to identify the drawbacks of institutions. It helps the institution to start innovative and modern methods in the education system. It gives new sense and direction to Higher Education Institution. In India MHRD has made it compulsory to Higher Learning Educational Institutions to go through NAAC. All the recognized institutions of UGC must apply for NAAC Accreditation after completion of the first or second batches of courses. The mandate of NAAC suggests that quality assurance is the soul of Higher Learning Educational Institutions. NAAC Accreditation enables central / State / private / Deemed to be Universities/ Institutions of National Importance to get UGC Grants and Financial Assistance.

NAAC Application, Eligibility Criteria and Application Stages:

NAAC Eligibility Criteria for Assessment and Accreditation (A & A) are as follows.

Higher Educational Institutions having at least two batches of students graduated from the institution or institutions must be in existence for six years whichever is earlier.

1] Registration: -

Higher Education Institutions must apply Online on NAAC Portal for Institution's Assessment and Accreditation.

2] IIQA Submission:-

Higher Education Institutions must submit Institutional Information for Quality Assurance (IIQA) with requisite fess online on NAAC Portal. (Rs. 25000/-. + 18 % GST Non Refundable) Higher Educational Institution **may** submit IIQA in Three attempts within one year.

3] SSR Submission with Assessment and Accreditation Fees:-

Higher Education Institutions must submit SSR (Self study Report) within 30 days from the Acceptance of the IIQA.

4] Data Validation and Verification:-

NAAC will start SSS and DVV Process to determine the Pre-Qualification for Accreditation.

5] Logistic Fees:-

Institution has to pay in advance logistic fees towards the expenses of Peer Team's Visit after pre eligibility for accreditation and Peer Team's visit.

6] NAAC Peer Team's Visit:-

After success of SSS and DVV Process NAAC's Peer team visits the Institution.

7] Grade Declaration:-

NAAC declares the Grade on the recommendations of the Peer Team Report.

8] Appeals:-

Institution may appeal against their unsatisfactory Gradation to the Director of NAAC within thirty days from the date of receipt of the Accreditation Certificate.

9] AQAR Submission:-

AQAR submission is Mandatory for Every NAAC Accredited Institution by the end of September every year.

The NAAC has revised accreditation framework on 1st January 2020. This will be applicable to The Higher Education Institution who will apply for Assessment and Accreditation Process with IIQA on or after 1st January 2020. This revised accreditation framework is not applicable to those Higher Education Institutions who had applied on or before 31st December 2019. As per the revised accreditation framework, the NAAC Accredited Institutions need to submit AQAR online. AQAR submission will be done with the email id used for IIQA. The AQAR submission is the post Accreditation process. AQAR of the proceeding year be submitted to the NAAC within six months i.e. 31st December of every year.

10] Cycles of NAAC Accreditation:-

A Higher Educational Institution which undergoes first time through NAAC Assessment is referred as 1st cycle of NAAC Accreditation. Consecutive NAAC Accreditation cycles took place after five years.

11] NAAC Re- Accreditation:-

NAAC Re- Accreditation of Higher Educational Institutions seeking improvement in the accredited status may apply for re-assessment after one year and not more than three years.

Bibliography:-

1. http://www.naac.gov.in
2. http://www.businessdictionary.com
3. https://www.vocabulary.com
4. https://dictionary.cambridge.org
5. https://www.shabdkosh.com

Impact Factor 6.625 E-ISSN : 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -315 February- 2023

National Education Policy - 2020

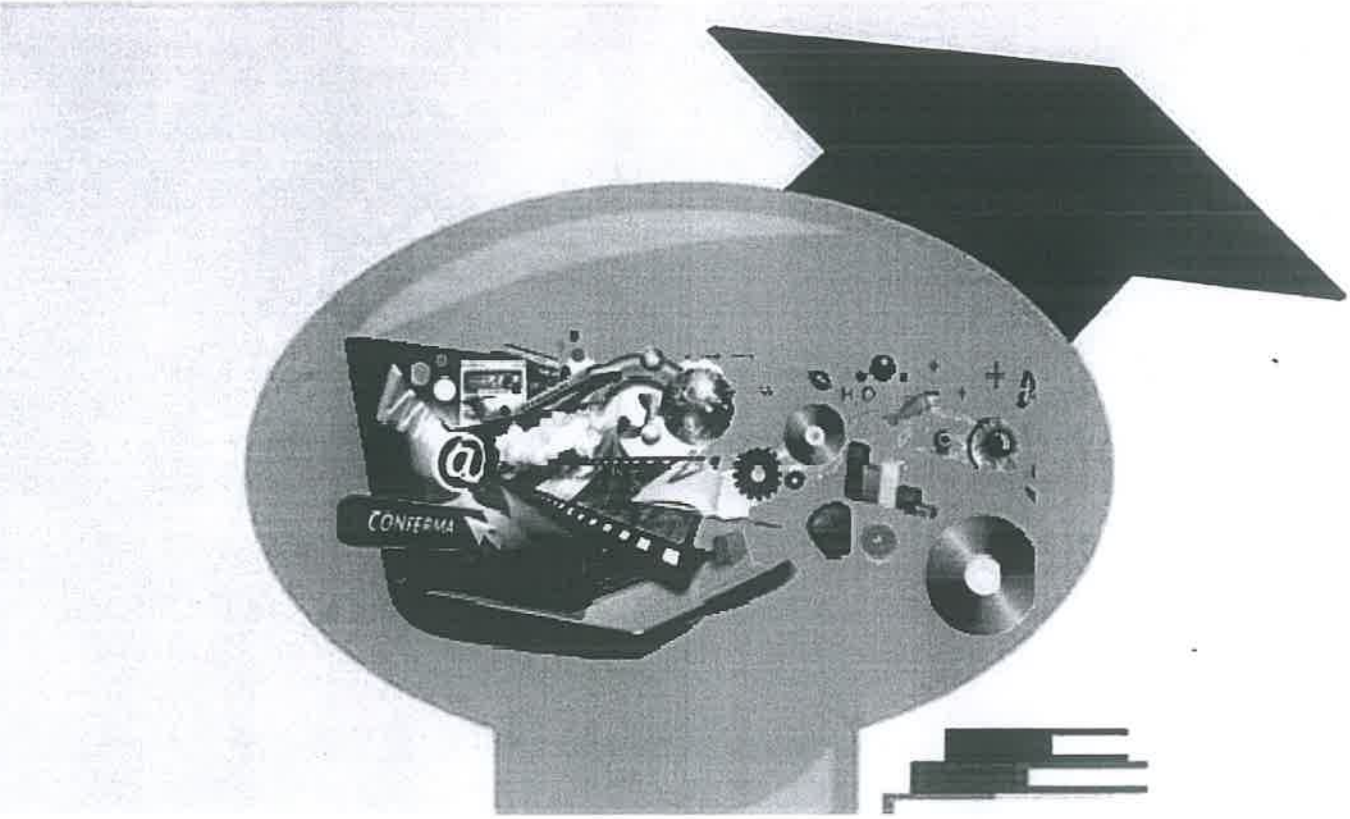

Guest Editor:
Dr. Sopan Nimbore,
Principal,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya,
Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Associate Editors :
Prof. Dattatraya Mundhe,
Head, Department of Sociology,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Executiev Editor :
Dr. Bhagwan Waghmare,
Co-Ordinator IQAC,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti,
Dist. Beed (MS) India.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola.

For Details Visit To : www.researchjourney.net SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

February-2023 E-ISSN - 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal
Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal
Issue –315

National Education Policy - 2020

Editorial Board

Guest Editor:
Dr. Sopan Nimbore,
Principal,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya,
Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Executiev Editor :
Dr. Bhagwan Waghmare,
Co-Ordinator IQAC,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti,
Dist. Beed (MS) India.

Associate Editors :
Prof. Dattatraya Mundhe,
Head, Department of Sociology,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue - 315 : National Education Policy -2020
Impact Factor : 6.625 Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
February-2023

Relevance of National Education Policy 2020 with HEI

Prof. Shubhangi Manohar Khude
Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya,
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed
shubhangikhude10@gmail.com
Ph. 9049502216

The New Education Policy (NEP) 2020 shoulders an important task of addressing multiple crises facing India's education system. After 1986, there was a long felt need to implement a change in basic education patterns. Addressing the completion of one year of the NEP, Prime Minister Narendra Modi said_"We are entering the 75th year of Independence. In a way, implementation of NEP has become a vital part of this occasion. This will play a key role in creating a new India and future-ready youth". The Education Minister called NEP 2020 a visionary education policy for the 21st century through which India is harnessing the capabilities of each student, universalising education, building capacities, and transforming the learning landscape in the country.

In the last 16 months since its eventful launch, the NEP has moved some ground in terms of meeting key milestones, notwithstanding the challenges from the global health pandemic. To begin with, the government has done well in terms of building awareness and interests amongst diverse stakeholders on the mission and vision of the NEP. Further, to make the intent more pronounced, the government has renamed the Ministry of Human Resources Development (MHRD) to Ministry of Education. Significantly, this key ministry has been infused with doses of energy bringing in ability and diplomatic skills.

In terms of roll-out of key NEP activities. the school curriculum has been changed to include artificial intelligence (AI) and financial literary. Given that the mother tongue or regional language received priority in the NEP, the same has been introduced in several states. Further, the ministry has launched the much about Academic Bank of Credits, ABC, a programme that will provide multiple entry and exit options for students in higher education.

Second, while the NEP has begun gathering a fair degree of momentum. the road to its realisation is filled with endless potholes. First, the sheer size and diversity of India's education sector makes implementation a difficult task. If we look at the school education system alone, with more than 15 lakh schools, 25 crore students, and 89 lakh teachers, India remains the second largest education system in the world. The size of the higher education system is massive as well. As per the report, India's higher education sector consists of 3.74 crore students in nearly 1,000 universities, 39,931 colleges, and 10,725 stand-alone institutions. Thus, a countrywide implementation of this mega education policy is going to be a mammoth exercise involving multiple stakeholders at the state, district, sub-district, and block levels. Creating a shared responsibility and ownership amongst key stakeholders, including the private sector, at the state and district levels that have extraordinary diversity is going to be a major challenge for the education leadership.

For instance, moving away from a rigid content-driven rote learning system to experiential learning and critical thinking would require nothing short of a revolutionary change in the attitudes of the people running the education system, let alone the attitudinal changes amongst the teachers, students, and parents. This means that thousands of schools and

colleges would need capacity building and reorientation with regards to the operational aspects of implementing a mega programme with many experiential goals. In short, the existing organisational structure of the ministry and its ecosystems will have to undergo a massive overhaul.

Third, the NEP would largely hinge on the extent of cooperation between the Centre and states. While the NEP has been drafted by the Union government (with inputs from multiple stakeholders including the state governments), its implementation largely depends on the active cooperation of the states. This is because most services-related education are performed by the state governments. In short, the Centre has to skilfully navigate the principles of cooperative federalism and decentralisation while rolling out key initiatives. And this is not an easy act to perform at visible breakdown of trust between the Centre and states. A number of Opposition-ruled states have been raising strong objections to several key provisions of the NEP and the manner in which they are being rolled out.

Fourth, the role of the private sector, particularly in dealing with the higher education system, is extremely critical for translating the inclusionary vision of the NEP. It may be noted that as much as 70 percent of higher education institutions (colleges and universities) are run by the private sector. Significantly, roughly 65-70 percent students are currently enrolled in private higher education institutions. This apart, the private sector brings much needed financial resources and innovation. Therefore, it is imperative for the government and regulatory bodies to create workable institutional mechanisms that would harness the contribution of the private sector and recognise them as equal partner in the NEP process.

To sum up, the NEP 2020 is truly a path breaking document in every sense. The policy, amongst others, aims to address pedagogical issues, structural inequities, broadening of access apart from making the learners future ready while meeting the demands of a 21st century India. Simultaneously, the NEP has the most challenging task of addressing multiple crises in the education system. Its effective implementation is critical if India wants to reap the demographic dividends and capitalise the opportunities from a rapidly growing knowledge economy. Given its transformative potentials, the Centre has shown urgency and a sense of purpose by launching a series of initiatives in the recent months notwithstanding the challenges of the pandemic. A number of states have officially launched the policy and many others are in the process to do the same. Yet, there is a long road ahead of the NEP. Given its scale and the kind of complexity involved in its execution, particularly securing coordination and cooperation amongst diverse stakeholders at state, district, private sector amongst others, makes it a daunting exercise. Apart from this, one has to deal with weak state capacity, availability of financial resources and, most importantly, the education ecosystem that acts as a drag on new ideas and innovation. Hence the fundamental structure of higher education institutes in India will decide the success of the policy.

E-ISSN 2582-5429
SJIF Impact - 5.675

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
April 2023 Special Issue 08 Volume III

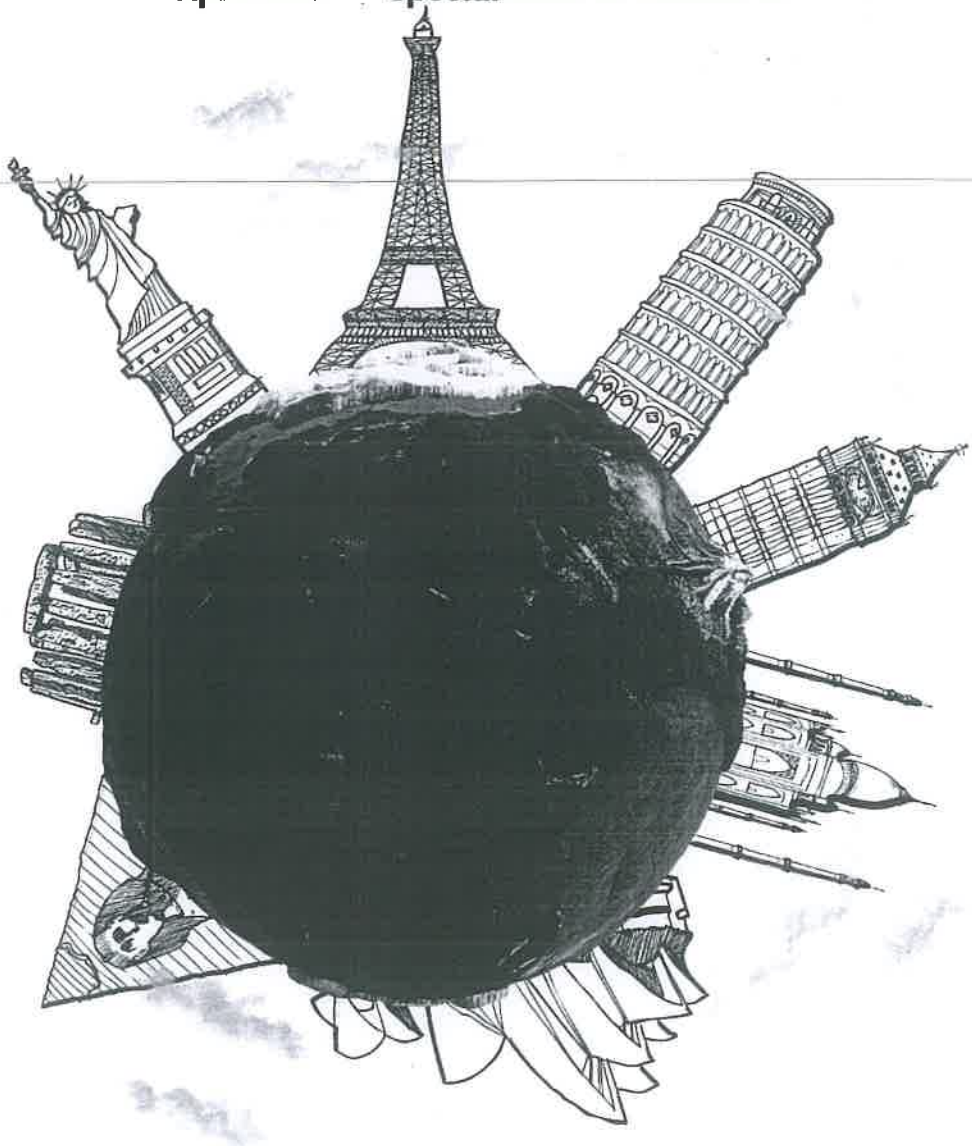

Chief Editor :
Dr. Girish S. Koli

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April 2023

Special Issue 08 Volume III

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF) Impact-5.67

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services

International Society for Research Activity (ISRA)
Journal-Impact-Factor (JIF)

Digital Online Identifier-Database System

Akshara Publication
Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal

April 2023 Special Issue 08 Volume III SJIF Impact- 5.67

23

इक्कीसवीं सदी के उपन्यास साहित्य में किसान विमर्श

प्रा. शुभांगी मनोहर खुडे
हिंदी विभाग,
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी, तहसील आष्टी, जिला–बीड

औद्योगिकीकरण, भूमंडलीकरण, बाजारीकरण, बहुराष्ट्रीय कंपनियों के बढ़ते प्रभाव ने हमारे समाज में गरीबी और अमीरी के बीच के अंतर को बहुत अधिक बढ़ा दिया है। गरीब और गरीब तथा अमीर और अमीर होता जा रहा है। विकास के मामले में हम अन्य देशों की बराबरी करना चाहते हैं, किंतु हमारे देश का किसान आज भी गरीबी और बदहाली का जीवन जीने को मजबूर है। उसकी दशा में पहले की तुलना में कोई परिवर्तन नहीं दिखाई देता है। भारत के समृद्ध राज्य महाराष्ट्र में आए दिन किसानों की आत्महत्या की घटनाएं हमारे सामने आ रही है। इससे साफ दिखाई देता हैं कि हमारा देश कितनी भी प्रगति क्यों न करें फिर भी किसानों की दशा वही रहेगी जो आजादी के पहले थी। भारतीय समाज का किसान जो आदिकाल से लेकर अब तक के समाज, साहित्य और इतिहास में निरंतर विसंगतियों, विडंबनाओं तथा आर्थिक संकटों का शिकार बनता आ रहा है। आज का किसान बाजारी व्यवस्था में अपने–आपको उलझा हुआ महसूस कर रहा है। किसानों का मौजूदा संकट आसान नहीं है। यह कुदरत की मार नहीं सरकार की किसान विरोधी नीतियों का नतीजा है। किसानों के संकट का एक बड़ा कारण खेती का लागत खर्च तेजी से बढ़ना और फसल की कीमत लागत से भी कम होना। महँगी लागत को पूरा करने के लिए किसान कर्ज के जाल में फँसते चला जाता है। किसानों की बढ़ती आत्महत्या के पीछे इस कर्ज की जाल से निकल पाने की उनकी नाउम्मीदी है। जैसे–जैसे संकट बढ़ रहा है किसानों की आत्महत्या के आँकड़े भी बढ़ रहे है। दूसरी तरफ सरकार की किसान विरोधी नीतियों के चलते यह संकट हल होने के बजाय और गहराता जा रहा है। किसानों की बढ़ती समस्याओं, संकटों, संघर्षों और आत्महत्याओं पर यदि दृष्टि दौड़ाई जाए तो उपन्यास साहित्य में उनके जीवन को केंद्र में रखकर सम्यक विचार किया गया और उनके अधिकारों की अभिव्यक्ति हुई है वो किसान विमर्श है।

किसान विमर्श की जब बात उठती है तो हमारे सामने सर्वप्रथम प्रेमचंद का नाम उभरकर आता है। क्योंकि हिंदी साहित्य में किसान और प्रेमचंद का अटूट नाता है। प्रेमचंद ने अपने साहित्य में किसान को तब रेखांकित किया, जब वे महात्मा गांधी के साथ चंपारण में किसान आंदोलन में शामिल थे। तभी उन्होंने किसानों के दिल की आवाज सुनी और अपनी लेखनी को किसानों की आवाज बना डाली। वर्तमान बाजारवादी व्यवस्था का बहुत बड़ा यथार्थ किसानों की त्रासदी है। किसान का जन–जीवन पहले की अपेक्षा काफी संघर्षमयी हुआ है। आज जिस तरह से खेतों की जूताई, सिचाई, युरिया, खाद के दामों में बढ़ोत्तरी आई है और मिलनेवाली फसलों की कीमत में गिरावट आई है इससे तो तय हो जाता है कि भारतीय समाज में किसान की हालत खस्ताहाल है। आज किसान अपनी समस्याओं को लेकर आवाज भी नहीं उठा सकता क्योंकि आज उनके आवाज उठाने की शक्ति को भी छीनने का प्रयत्न किया जा रहा है। अब यदि वे आवाज़ उठाने का प्रयत्न भी करते हैं तो उनपर लाठी चलवाई जाती है और शांति भंग करने का मुकदमा डाला जाता है। हमारे देश में किसान विमर्श एक महत्वपूर्ण विषय है। किसानों की समस्याएँ पहले भी विद्यमान थी और वर्तमान में भी वैसी की वैसी है उल्टा बहुत बढ़ गई है। हिंदी साहित्य में किसानों से जुड़े विषयों को अनेक लेखकों ने अपने साहित्य में उठाया है। किसान के जीवन पर लिखा गया अनुभूतिपरक एवं स्वानुभूतिपरक साहित्य ही किसान साहित्य है और ऐसा विमर्श या विचार जिसमें किसानों की हर मनोदशा, भावना और अधिकारों की अभिव्यक्ति हुई हो वो किसान विमर्श है।

इक्कीसवीं सदी के उपन्यासों में किसान की अनेक समस्याओं पर चर्चा हुई दिखाई देती हैं। कभी उसके सामने महँगी खाद, बीज की समस्या आती है तो कभी सिंचाई के अभाव में उसके खेत सूख रहे है। कभी वह कर्ज से परेशान है तो कभी बैंक और साहूकारों द्वारा पीड़ित है। यदि इन

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal

SJIF Impact- 5.67

AMRJ

April 2023 Special Issue 08 Volume III

समस्याओं से वह किसी तरह से बच जाए तो प्राकृतिक आपदा उसकी कमर तोड़ देती है। असल जिंदगी किसानों की इससे भी बदतर दिखाई पड़ती है, परंतु उपन्यासों में उनके जीवन की कुछ झलक दिखाई पड़ जाती है जो संवेदनाओं को झकझोर कर किसान जीवन पर सोचने के लिए मजबूर करती है। इक्कीसवीं सदी के किसान जीवन पर आधारित प्रमुख उपन्यास इस प्रकार हैं, संजीव का फांस, राजू शर्मा का हलफनामे, शिवमूर्ति का आखिरी छलांग, सुनील चतुर्वेदी का कालीचाट, पंकज सुबीर का अकाल में उत्सव, कर्मेंदु शिशिर का बहुत लंबी राह, एस. आर. हरनोट का हिडिम्ब, सूर्यनाथ सिंह का चलती चाकी, अनंत कुमार सिंह का ताकि बची रहे हरियाली, सूर्यदीप यादव का जमीन, हरि भटनागर का एक थी मैना एक था कुम्हार, एम. एम. चंद्रा का यह गाँव बिकाऊ है आदि।

हमारे देश का किसान आज भी संसाधनों की समस्या से जूझ रहा है। कृषि करने के लिए खाद–बीज के साथ–साथ सिंचाई हेतु पानी सबसे बड़ी आवश्यकता है। देश में पर्याप्त संख्या में नहर, डॅम होने के बावजूद किसानों की फसलें सूख जाती है। सरकार नहर एवं बाँध बनाने के लिए किसानों की जमीन अधिग्रहित करती है, किंतु उनके निर्माण के बाद उन्हें सिंचाई के लिए पानी ही नहीं दिया जाता है। सिंचाई के अभाव में किसानों के खेत सूख जाते हैं, ऐसी ही समस्या से 'चलती चाकी' उपन्यास का मंगतराम श्वेतानंद को अवगत कराता है, "क्या करें महाराज, पानी उसमें आज तक नहीं आया। बरसाती कटाव से उसमें मिट्टी भरती गई। झाड़–झंखाड उग आये हैं। कुछ लोगों ने टयूबवेल लगाये हैं, मगर जमीन में पानी इतना नीचे है कि सारे लोगों की जरूरत पूरी नहीं हो पाती। गेहूं, गन्ना वगैरह के लिए तो पानी चाहिए, इसलिए बहुत कम बो पाते हैं।"[1] इसी प्रकार सिंचाई की समस्या एम.एम. चंद्रा यह गाँव बिकाऊ है में देखने को मिलती है। जहाँ के किसानों की जमीन पानी के अभाव में सूख रही है, और जो पानी नहर से आता भी था वह इतना प्रदूषित हो गया कि इससे गाँव की जमीन बंजर होने के कगार पर पहुँच जाती है। वह गाँव जो कभी खेती के मामले में उस इलाके का सबसे समृध्द गाँव था आज वहां के किसान बदहाली का जीवन जीने पर मजबूर हैं, "वह नंगला गाँव, जो कभी आजादी के इतने सालों बाद तक देश के लिए अन्न उगाता था, वह खुद अन्न के लिए मोहताज हो जाएगा, इसके बारे में सोचकर भी रूह कांपने लगी।"[2]

सरकार द्वारा किसानों के लिए चलाई गई योजनाएँ सिर्फ प्रचार–प्रसार में ही दिखाई देती है। व्यावहारिक रूप से उन योजनाओं का लाभ किसानों को मिलता ही नहीं। सुनील चतुर्वेदी के 'कालीचाट' उपन्यास का युनूस तो सरकारी नीतियों के चलते ही एक दिन मृत्यु को प्राप्त कर लेता है। वह जितना अपने कर्ज को चुकाने के लिए खेती के नए–नए तरीके एवं व्यवसाय अपनाता है। वैसे–वैसे उस पर कर्ज का बोझ बढ़ता चला जाता है। उसने सरकार की नई योजना के तहत मुर्गी पालन करना प्रारंभ करता है। विदेशी गाय खरीदकर दूध का व्यवसाय करता है। किंतु जर्सी गाय के दूध के खरीददार ही उसे नहीं मिलते। इससे भी बड़ी समस्या कि उस गाय को वह रखे कहाँ क्योंकि ये गर्मी भी सहन नहीं कर सकती और एक दिन जब गाय के मुँह से झाग आने लगता है तो वह घबराकर डॉक्टर को ले आता है। डॉक्टर उसे सुझाव देते हैं कि, "ये विदेशी गाय है मालवा–निमाड़ की गर्मी सहन नहीं कर सकती। इसके लिए कूलर लगाओ युनूस मियां, नहीं तो मर जाएगी।"[3] कर्ज से दबे यूनूस के लिए कूलर का इंतजाम करना बहुत ही कठिन कार्य था। इसलिए वह पंद्रह हजार की गाय चार हजार में सौदा कर युनुस घर लौट आता है। यह है हमारे सरकार की नीति जो किसानों की समस्याओं को हल करने की बजाय बढ़ा देती है। युनुस गरीबी से बाहर निकलने की जितनी कोशिश करता उतना ही गरीब बनता जाती है। नई कृषि नीति का अनुसरण करना वह उसके लिए घाटे का सौदा ही साबित होता है।

'अकाल और उत्सव' उपन्यास में एक कर्जदार किसान परिवार किस प्रकार सरकारी तंत्र की हरामखोरी का शिकार होता है और उस व्यवस्था के सामने कैसे विवश होकर घुटने टेक देता है, उसका यथार्थ रूप इस उपन्यास में पाठक महसूस करता है। उपन्यास का केंद्रीय पात्र रामप्रसाद के दुखद अंत और सांस्कृतिक उत्सव के सफल आयोजन होने के बीच कथानक में इक्कीसवीं सदी की उन सभी विसंगतियों को बहुत ही बारीकी और सजीवता से पंकज सुबीर ने उकेरा है, जो आज मानव को दानव बनाने में लगा है। देश के प्रशासनिक अधिकारियों की अंग्रेजी मानसिकता अंग्रेजों के देश

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal
April 2023 Special Issue 08 Volume III SJIF Impact- 5.67

छोड़ के चले जाने के 70 साल बाद भी किस प्रकार से सिस्टम का अंग बना हुआ है और वह सिस्टम यहाँ के किसान और निम्न वर्ग के लोगों का दिन–रात शोषण कर रही है। लेखक लिखते हैं, "कलेक्टर नाम के इस प्राणी को अंग्रेजों ने बहुत फुर्सत में बनाया था। सारी कूटनीति घोलकर डाल दी थी उसमें।"4 एक छोटे खेती वाला किसान पीढ़ी दर पीढ़ी अपने किसान होने की बेबसी की मार झेलता आ रहा है। बीसवीं सदी में प्रेमचंद के किसानों की जो हालत थी, आज इक्कीसवीं सदी के दूसरे दशक के किसानों की भी लगभग वैसी ही दशा है। पिछले सौ वर्षों में सिर्फ बदला है तो बस इतना कि तब सेठ और जमींदार किसानों का शोषण करते थे और आज नेता और सरकारी तंत्र। आजादी के बाद से कितनी ही सरकारें और योजनाएँ बनी परंतु किसानों के हालात बिलकुल भी नहीं बदले। किसानों को कर्ज का बोझ पीढ़ी दर पीढ़ी मिलत आ रहा है। कर्ज ब्याज, शोषण, आत्महत्या फिर अगली पीढ़ी भी इसी कुचक्र का हिस्सा बनती आ रही है।

संजीव के 'फाँस' उपन्यास की पृष्ठभूमि है देशभर में लगभग पिछले दो दशकों से बढ़ रही किसानों की आत्महत्याएं। उपन्यास में महाराष्ट्र के यवतमाल जिले के गांव के बनगांव का चित्रण किया गया है, लेकिन इसमें आंधप्रदेश व कर्नाटक के किसानों सहित भारत के उन सभी किसानों की कहानियां शमिल है। जिन्हें पहले जीएम बीजों का इस्तेमाल करने के लिए फुसलाया गया और फिर कर्ज दिया गया। लेकिन कुछ सूखे की मार और कुछ प्रकृति के साथ अनाचार के कारण सीधे–सादे किसानों की जिंदगी कर्ज और सूखे के बोझ तले इस तबाही में आत्महत्या की तरफ बढ़ती गई। फांस उपन्यास में बताया है कि किसान किस तरह अपनी छोटी छोटी आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए कर्ज लेता है और किस प्रकार ये लिया गया कर्ज उसके लिए फांस बन जाता है। किसान कर्ज ले लेता है पर चुका नहीं पाता अंत में वह आत्महत्या कर लेता है। इसका चित्रण इस प्रकार हुआ है, "कौन था, क्यों फाँसी लगायी.....?अरे आदमी था भाई, शेतकरी! दो–दो बार फसल मारी गयी, कर्ज लिया न दे पाया, मार लिया खुद को।"5 संजीव ने किसान के अभावों से ग्रस्त जीवन का यथार्थ चित्र कलात्मक ढंग से प्रस्तुत किया है। किसान किस प्रकार अपनी छोटी–छोटी इच्छाओं का दमन करता है। जो वह सोचता है वह अभावों के कारण जी नहीं सकता। खेती में किसान पिसता रहता है। शिबू जो उपन्यास का प्रमुख पात्र है उसका बैल मर जाता है तो वह दूसरा बैल भी नहीं खरीद पाता वह अपने साले द्वारा दिए गए भैंसे और दूसरे बैल से खेतों में हल चलता हैं। जिसके कारण वह लोगों में हंसी का पात्र बन जाता है। वह अपने अभावों से तंग आकर कहता है, "अकेला होता तो चला भी जाता कहीं नागपुर, नासिक, मुम्बई दिल्ली....लेकिन ये दो–दो मुलगियाँ, बायको इन सबको लेकर कहाँ जाऊँ?"6

इस प्रकार हम कह सकते हैं कि इक्कीसवीं सदी के उपन्यासकारों ने केवल यथार्थ को अभिव्यक्ति नहीं दी, बल्कि आशावाद को भी प्रकट किया है। किसानों को आत्महत्या की ओर ले जानेवाली स्थितियों के विरोध में सामाजिक संगठन पर बल देते हैं। इनमें किसान जीवन को सुधारने के लिए अनेक आंतरराष्ट्रीय संदर्भ भी दिए हैं। किसानों के ऊपर मंडराते खतरे की आहट भी इन उपन्यासों में मिलती है।

संदर्भ

1. चलती चाकी : सूर्यनाथ सिंह, पृ.47, सामयिक प्रकाशन नई दिल्ली सं.2020
2. यह गाँव बिकाऊ है : चंद्रा एम. एम. पृ.137, डायमंड पॉकेट बुक्स, दिल्ली सं. 2019
3. कालीचाट : सुनील चतुर्वेदी, पृ.121, अंतिका प्रकाशन, गाजियाबाद
4. अकाल और उत्सव : पंकज सुबीर, पृ.147, शिवना प्रकाशन, सीहोर सं. मई 2022
5. फाँस : संजीव, पृ.14, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र.सं.2015
6. वही : पृ.17

G20
भारत 2023 INDIA

Mundhe Dattatraya

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2023 - Impact Factor : 8.024

Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol. I, Issue- LXXX, 18 & 19 March. 2023

"Thoughts & Work of Indian Saint Thinkers & Social Reformers"

"भारतातील थोर संत विचारवंत, समाजसुधारक, यांचे विचार आणि कार्य"

on 18th & 19 th March 2023
Organized by

Dr. Rajkumar Mhaske
Principal

Dr. Renuka D. Badvane (Bhavsar)
Convener

Dr. Narsing A. Pawar
Convener

Dr. Deepak M. Buktare
Convener

Chattrapati Shivaji Maharaj, Auditorium
Jalna College of Social Work, Ramnagar Jalna

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LXXX Year – 8 18 & 19 March 2023

"Thoughts & Work of Indian Sant Thinkers & Social Reformers"

"भारतातील थोर संत विचारवंत, समाजसुधारक यांचे विचार आणि कार्य"

:: Organized by ::

Dr. Rajkumar Mhaske
Principal

Dr. Renuka D. Badvane (Bhavsar)
Convener

Dr. Narsing A. Pawar
Convener

Dr. Deepak M. Buktare
Convener

Jalna College of Social Work, Ramnagar, Jalna

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

हिंदी साहित्य में संत कबीर का योगदान

प्रा. खुडे शुभांगी मनोहर
हिंदी विभाग, अँड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय आष्टी

संत कबीर का हिंदी साहित्य में जो स्थान है, वह बहुत ही महत्वपूर्ण है| संत कबीर सगुण काव्यधा प्रमुख कवि थे| उनका लालन-पालन जुलाहा परिवार में हुआ था| भाषा पर कबीर का जबरदस्त अधिकार था| हजारीप्रसाद द्विवेदी ने वाणी का डिक्टेटर कहा था| जिस बात को उन्होंने जिस रूप में प्रकट करना चाहा है उसे रूप में भाषा से कहलवा लिया- बन गया तो सीधे-साधे नहीं तो दरेरा देकर| भाषा कुछ कबीर के सामने लाचा नजर आती थी|

सर्वधर्म समन्वय के लिए जिस मजबूत आधार की जरूरत होती है वह कबीर के पदों में सर्वत्र पाई जा संत महापुरुष अपने समय की देन होते है| महात्मा कबीर का समय विधर्मी शासकों का युग है, जिनकी तलवा लपलपाती जिव्हा सदैव रक्त की प्यासी रहती थी| समाज के कूड़े-कर्कट या कुरूपता को वे निकालकर फेंकना च थी| अपनी इसी प्रवृत्ति के कारण वे स्वतः सुधारक बन जाते है| दूसरे शब्दों में कह सकते हैं कि सुधारक न चाहते हुए भी राम-दिवाने कबीर को सुधारक का पद प्राप्त ही हो जाता है| समाज क्षेत्र में फैलने वाले मिथ्या की कबीर ने धज्जियाँ उड़ा दी| इस आलोचना में उन्होंने हिंदू-मुस्लिम किसी को भी बख्शा नहीं| एक ही वि निर्मित पंचतत्वयुक्त मानव शरीर सबका निर्माता एकही ब्रह्मा रुपी कुंभकार, सबकी जन्मदात्रियाँ एक सी तो जन्म के आधार पर यह भेद कैसा इसलिए उन्होंने ब्राम्हण को ललकारा|

"जो तू ब्राह्मण बाहमनी जाया,
आन बाट हव क्यों नहीं आया|"

प्रसिद्ध विद्वान एम कैंबर ने कबीरदास के बारे में कहा है-

"Kabir came to deny Brahamanical authority & all Hindu deities & ritual".– (1)

कबीरदासजी ने ब्राह्मण और शुद्र की ही नहीं इन्होंने मुसलमानों और हिंदुओं के बीच वैमनस्य और भे की खाई को भी दूर करने का प्रयास किया| उन्होंने हिंदुओं के पत्थर पूजा की खिल्ली उड़ाई है-

"पत्थर पूजै हरि मिले तो मैं पूजू पहाड़|"

तो दूसरी और मुसलमानों की अजान पर भी व्यंग्य किया है|

"कंकड पत्थर जोड़ के मसजिद लई बनाय,
तापर मुल्ला बांग दे, क्या बहिरा हुआ खुदाय|"

जातीय भेदभाव को दूर करने के अतिरिक्त कबीर ने समाज की आचरण भ्रष्टता को दूर किया| इस पर की विचारधारा में लिखा है –

"कबीर की वाणी ने समाजक्षेत्र में एक और बहुत बड़ा कार्य किया था| वह है सात्विकता और आ प्रवणता का प्रचार| कबीर के युग में वासना अपना भयंकर रूप धारण करती जा रही थी| कबीर को उसका सामना करना पड़ा था| ...उन्होंने समाज में सात्विक वृत्तियों के प्रचार के लिए बड़ा तप किया था|"- 2

संत कबीरदासजी ने नर-नारी गमन पर विरोध प्रकट किया है-

पर नारी राता फिरै,चोरी बिढता खांहि|
दिवस चारि सरता रहे, अंति समूला जाहि|"

रहस्यवाद भारतीय दर्शन की प्रमुख विशेषता है रहस्यवाद के तत्व ब्रह्म, आत्मा, माया, संसार, जीव स्वरूप है| आत्मा के स्वरूप का विश्लेषण दो दृष्टियों से किया गया है- द्वैतवादी और अद्वैतवादी दृष्टिकोण| द्वैत दृष्टिकोण के अनुसार आत्मा और परमात्मा दो भिन्न-भिन्न है अद्वैतवाद के अनुसार- आत्मा और परमात्मा अभि कबीर दास जी ने कहा आत्मा और परमात्मा माया के कारण अलग होते है, लेकिन माया का आवरण हटते ही और परमात्मा पुनः एक होते है| यह उसी भाँति है, जिस प्रकार जल में तैरते हुए कुंभ में लहरवाला जल है, दोनों एक जैसे होते हूए भी अलग अलग हैं| दोनों का मिलन तभी संभव है, जब कुंभ की सत्ता समाप्त हो जाती है

"जल मे कुंभ, कुंभ में जल है, बाहर भीतर पानी,
फूटा कुंभ जलजलही समाना, इही तथ कथ्यौ ग्यानी"

इन पंक्तियों में कबीर जीने बताया है कि जिस प्रकार जल से परिपूर्ण घड़ा पानी के भीतर रहता है, वैसे ही स्थिति माया के आवरण से वृद्ध आत्मा की भी है और जिस प्रकार घडे के फूट जाने पर घडे की सीमाओं से आबद्ध पानी फिर बाहर के पानी में मिलकर एकाकार हो जाता है, उसी प्रकार माया का आवरण हट जाने पर आत्मा पून: परम ब्रह्म में लीन होकर तादात्म्य हो जाती है|

कबीरदास रहस्यवादी मतों को सुबोध और प्रभावशाली रीति से व्यक्त करने में सफल हुए है, उसी प्रकार समाज के आडंबरों का विरोध करने में भी सफल हो रहे हैं|

गुरु के लक्षण क्या है, गुरु कैसा होना चाहिए इसके संबंध में कबीर के उद्गार बहुत महत्वपूर्ण है, उनसे समाज को आगे बढ़ने के लिए मार्ग मिला| ढोंगी, पाखंडी और बाह्य आडंबर को प्रधानता देने वाले पंडित और मुल्लाओं से समाज को राहत मिली –

"बहे बहाये जात थे, लोक वेद के साथ
पैडी में सतगुरु मिले, दीपक दीन्हा हाथ|"

कबीर एक समाज सुधारक थे| इस संबंध में गुरुवर मुंशीराम शर्मा जी का मत उद्धृत है-

"यह सत्य है कि वे व्यक्तिगत साधना के साधक एवं प्रचारक थे, परंतु उनका अपना व्यक्तित्व भी तो समाज सुधार की लहर की उपज था| तथ्य ही भावनाओं को प्रेरित एवं विकसित करते हैं, विचार या भावनायें तथ्य को पैदा नहीं करती|" (3)

कबीर ने हिंदू-मुस्लिम एकता, एकेश्वरवाद और मूर्तिपूजा का विरोध किया| उनकी कविता में अनुभूति की सच्चाई एवं अभिव्यक्ति का खरापन है| समाज में व्याप्त रूढीयों, अंधविश्वासों, पाखंड का खंडन किया| उन्होंने मूर्तिपूजा, माला, तिलक, तीर्थाटन, गंगास्नान, हिंसा, जाति-प्रथा, ऊँच-नीच की भावना आदि का खंडन किया|

"माला फेरत जुग गया गया न मन का फेर,
कर का मनका डारि के मन का मनका फेर|"

कबीर ने समाज के घावों की चिरफाड की, उसके अंदर के मवाद को दबा दबाकर निकाला और अंत में उसे स्वस्थ बनाने के लिए निर्गुण भक्ति का प्रचार किया| वे कहते हैं कि ईश्वर एक है| यह संसार माया से ग्रासित और मिथ्या है| उपदेशों में आडंबर को त्यागकर पवित्रतापूर्वक आचरण करने के लिए स्थान-स्थान पर संकेत किए हैं| कबीर ने अपनी भक्ति के द्वार प्रत्येक व्यक्ति के लिए खोलकर सबको उसका अधिकारी बताया| वहाँ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र आदि में किसी भी भाँति का भेदभाव नहीं क्योंकि सबकी रचना उन्हीं पाँच तत्वों से हुई है, सबका स्रष्टा पिता परमात्मा एक ही है-

"जाँति पाँति पूछै नहीं कोई,
हरि को भजै सो हरि का होई|"

उन्होंने सभी की एक ही जाति मानी है कोई किसी को जाँति ना पूछे ऐसा उनका मानना था| जाति पाति का विरोध उन्होंने किया|

कबीर जी की भक्तिभावना का केंद्र प्रेम लीला है| उनका आदर्श भी वही है जो क्षण-भर के भावावेश में उफन नहीं पड़ता| यह प्रेम मृत्यु का प्रेम है, सिर उतारकर ही किसी को इस प्रेम- मंदिर में बैठने का अधिकार मिलता है| इसका मार्ग, अगम्य और विस्तार अगाध है| यह खाला का घर नहीं है जहाँ मचलने और रोने से ही फरमाईश पूरी हो जाती है-

कबीर यह घर प्रेम का, खाला का घर नाहिं|

जिस सती ने हाथ में सिंदूर की डिबिया लेली है, उसे मृत्यु का क्या डर? सिंदूर की डिबिया अर्थात अचल सौभाग्य की निशानी| भक्त की भगवान के साथ अनंत मिलन का अभिज्ञान जब पा जाता है तो उसे मृत्यु का कोई डर नहीं रहता| मृत्यू उसके लिए आनंद है, क्योंकि इसी दरवाजे से 'पूरण परमानंद का आगमन होता है| मृत्यू तो सीमा बंधन का नाम है और सीमा का अंत पाना ही असीम की गोद में जाना है| इसलिए भक्त मृत्यू की परवा तो करता नहीं उल्टे उसे चाहता है, कब वह दिन आएगा जब वह मृत्यू की उस सीमा को पार कर जाएगा और असीम 'पूरण आनंद' में मिल जाएगा|

कबीर ने अपने समय में प्रचलित तीन अध्यात्मिक प्रवाहों से महत्वपूर्ण तत्वों को ग्रहण करते हुए ऐसा प्रेममय संतमार्ग चलाया जिसमें हिंदू-मुस्लिम, ऊँच-नीच, छुआ-छूत संबंधी सभी भेदभावों को दूर किया जा सके। मानव-मानव एक दूसरे के अत्यंत निकट आकर अपने मूलभूत तत्व परम चेतन ईश्वर के सानिध्य को प्राप्त कर सके। सामान्य जुलाहा स्वर्ग से आए इस विद्रोह कवि के पास इमानदारी और निर्भयता की पूँजी ही तो थी जिसके सहारे वह किसी गलत बात को सह नहीं सकता, झूठ पर हमला करता है।

कबीर अपने परम उपास्या को हरि, गोविंद, केशव, गोपाल इन सगुण नामों से पुकारते हैं तो उनका मतलब इनके अवतारों से नहीं होता। इनका अल्लाह, अलक निरंजन देव है जो सेवा से परे हैं। कबीर का विष्णु वह है जो संसार रूप में विस्तृत है। उन्होंने कहा है-

"दशरथ सुत तिहुं लोक बखाना,
राम-नाम कर मरम है आना।।"

कबीर केवल राम नाम के आन मर्म पर ही अपनी उपासना केंद्रित करते हैं। दशरथ सुत से उनके और राम का कोई संबंध नहीं है। वे एक भक्त कवि थे। उन्होने ईश्वर की सर्व व्यापकता पर बल दिया उनका कहना था कि ईश्वर सब जगह विद्यमान है। उस सत्ता के अनुभूति की बात गूंगे के गुड़ के समान कही कि गूंगा गुड खाकर तो रसकी अनुभूति कर सकता है परंतु कह नहीं सकता। उस परम तत्व का कोई परिणाम नहीं है। उसे न तो भारी कहा जा सकता है, न लघु। वस्तुतः उसकी तुलना नहीं की जा सकती। वह स्थूल और साकार नहीं है वह इंद्रिय ग्राह्य भी नहीं है। कबीर ने अपने राम को लोकगीतों के रूप में जन-जन तक पहुँचाया। आज भी उनके द्वारा लिखे गए पद आम जनता में गाए जाते हैं-

"दुलहनी गावहुं मंगलचार
हम घरि आये हो राजाराम भरतार।"

उनके राम मंदिर-मस्जिद में निवास नहीं करते। वह तो प्रत्येक मनुष्य के अंतर्गत निवास करते हैं-

"मोको कहाँ ढूँढे बंदे, मैं तो तेरे पास में,
ना मैं मंदिर, ना मैं मस्जिद, ना मैं कैलाश में।"

उन्होंने ईश्वर को प्राप्त करने के लिए मानवीय बुराइयों, काम, क्रोध, मद, लोभ आदि को दूर करने की बात कहीं और मनकी पवित्रता पर विशेष जोर दिया। मन का कीचड़ साफ हो जाने पर ईश्वर का दर्शन इस शरीर मात्र में ही हो सकता है ऐसा उनका कहना था।

आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी कहते है –

"हिंदी साहित्य के हजार वर्षों के इतिहास में कबीर जैसा व्यक्तित्व लेकर कोई लेखक नहीं हुआ। महिमा में यह व्यक्तित्व केवल एक ही प्रतिद्वंद्वी जानता है: तुलसीदास।" (4) परंतु तुलसीदास और कबीर के व्यक्तित्व में बहुत बड़ा अंतर था। यद्यपि दोनों ही भक्त थे परंतु दोनों स्वभाव, संस्कार और दृष्टिकोण में एकदम भिन्न थे, मस्ती, फक्कडाना स्वभाव और सबकुछ को झाड़ फटकार कर चल देने वाले तेज ने कबीर को हिंदी साहित्य का अद्वितीय व्यक्ति बना दिया है। कबीर की वाणियों में अनन्य साधारण जीवन रस भर दिया है। कबीर की वाणी का अनुकरण नहीं हो सकता। अनुकरण करने की सभी चेष्टाएँ व्यर्थ सिद्ध हुई है। इसी व्यक्तित्व के कारण कबीर की उक्तीयाँ श्रोता को बलपूर्वक आकृष्ट करती है।

सर्वधर्म समन्वय से जिस प्रकार का भाव लिया जाता है वह कबीर में एकदम नहीं था। सभी धर्मों के बाह्य अचारों और अंतर संस्कारों में कुछ न कुछ विशेष देखना और सब आचारो, संस्कारों के प्रति सम्मान की दृष्टि उत्पन्न करना ही यह भाव है।

कबीर का भाषा पर जबरदस्त अधिकार था। उनकी भाषा बोलचाल की भाषा थी। आचार्य श्यामसुंदर दास जी ने कबीर की भाषा के संबंध में निम्नलिखित विचार व्यक्त किये है-

"कबीर पढ़े-लिखे नहीं थे, इसी से उन पर बाहरी प्रभाव बहुत अधिक पडे। भाषा और व्याकरण की स्थिरता उनमें नहीं मिलती है। यह भी संभव है कि उन्होंने जानबूझकर उनके प्रांतों के शब्दों का प्रयोग किया हो अथवा शब्द भंडार की कमी के कारण जब जिस भाषा का सूना सूनाया शब्द उनके सामने आ गया हो तो वहीं उन्होंने अपनी कविता में रख दिया हो। शब्दों को उन्होंने तोड़ा मरोड़ा भी बहुत है। इसके अतिरिक्त उनकी भाषा में अक्खड़पण है

हित्यिक कोमलता का सर्वथा अभाव है| कहीं-कहीं उनकी भाषा बिल्कुल गंवारु लगती है पर उनकी बातों में की मिठास है जो उन्हीं की विशेषता है और उसके सामने यह गंवारूपण खटकता नहीं|" (5)

निष्कर्षत: कहा जाता है कि - हिंदी साहित्य में संत कबीरदासजी का योगदान अनन्य साधारण है| वे सत्संगी ने अपने दोहे अथवा चुटकुलों में तथ्य पूर्ण बात बताने की चेष्टा की है और समाज में परिवर्तन लाने का प्रयास है| वे निर्गुणोपासक थे, महात्मा थे| उनके द्वारा साहित्य में समाज सुधार तथा रुढियों के विरोध का सयोगी तत्व समाविष्ट हुआ है| इस प्रकार हिंदी साहित्य में संत कबीरदास का योगदान है|

The Hindu Religion – P.N. 314

कबीर की विचारधारा – 336

कबीर और जायसी – डॉ. पुरुषोत्तम वाजपेयी – 34

कबीर – हजारी प्रसाद द्विवेदी – 170

कबीर – जायसी – डॉ. पुरुषोत्तम वाजपेयी – 25–26

UGC CARE LISTED PERIODICAL
ISSN : 2278 - 6864

Education and Society

Since 1977

Vol-47, Issue-2, No.8, April-June : 2023

Indian Institute of Education

J. P. Naik Path, 128/2, Kothrud, Pune-411 038

ICSSR SPONSORED

One Day National Conference (Offline Mode), On

75 YEARS OF INDEPENDENCE AND WOMEN IN INDIA

Organized by

ADARSH SHIKSHAN SANSTHA BEED'S

KALIKADEVI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, SHIRUR (KA.)

& INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL

Affiliated to,

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad;

On: 17th February 2023

CHIEF PATRON

Hon. Jaidatta (Anna) Kshirsagar

Secretary, Adarsh Shikshan Sanstha Beed

(Former P.W.D Minister of Maharashtra State Assembly)

Organizing Secretary

Dr. Vishwas S. Kandhare

Principal

Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur (Ka.)

Convener

Dr. Chetana V. Donglikar

Associate. Prof. Head Dept. of Home Science

IQAC Coordinator

Editor

Dr. Chetana V. Donglikar

IQAC Coordinator

Associate. Prof. Head Dept. of Home Science

Education and Society (शिक्षण आणि समाज) ISSN: 2278-6864
(UGC Care Journal) Vol-47, Issue-2, No.8, April-June : 2023

PORTRAYAL OF WOMEN IN POST INDEPENDENT INDIAN LITERATURE

Dr. AbhayBalbhimShinde, Head, Dept. of English, Adv. B. D. HambardeMahavidyalaya, Ashti, Dist. Beed (MS) 414203 9421344172, abhayshinde280972@gmail.com

Abstract:
Literature is considered as a reality of the concerned society. Picture of society is reflected in contemporary literature. Patriarchy, though decreased at certain level, cases of domestic violence are seen in the society. Women are called better halves for namesake but even after the establishment of women commissions, her lifestyle didn't change. If given a chance, the woman strengthens the foundations of family playing various roles. She can be an entrepreneur, scientist, doctor, teacher, lawyer besides being a house wife. Indian fiction in general and post independent Indian fiction in particular underlines the changing roles of Indian women. These transformations and gradual improvement of women reflected in post independent Indian English fiction is the main theme of this paper.

Introduction:
Every writer writes either his own experiences or what he sees around in the society. Male dominance in India came down with British rule. With facility of education made available to women by social reformers like SavitribaiPhule brought about a drastic change in the overall womanhood. The concept of feminism originated in West became popular and famous all over the world. Women started writing their own. The portrayal of women by male writers and that by female writers has a line of distinction; still submissive, meek and helpless women are reflected in their writings. If we look at the images of women in literature, we see a gradual change of women from submissive to proactive roles.

Indian English fiction is usually concerned with the 'Big Three', that is Mulk Raj Anand, R. K. Narayan and Raja Rao. Few others as Bhabani Bhattacharya, ManoharMalgaonkar, Khushwant Singh and some women novelists like Kamala Markandaya, Anita Desai and NayantaraSahgal also made Indian fiction popular in English. Indian novel in English became very much regular in the world literature with passing time. The subject matters and themes also changed from patriotism, nationalism and reformation to individual dreams, place of women in society, man-woman relationship, East-West encounter, complex human nature, stream of consciousness and cross cultural conflicts. As the status of women changed in Indian society, their image in literature and the roles they played also changed. They came up in more liberal rather emancipated roles. The meek, submissive and sacrificing woman changed to bold, questioning and active lady. The women writers of new tradition became more and more autobiographical, in the form and in the content. The internal conflict of characters in the realms of psychology, philosophy and culture is pictured by Indian novelists. Women novelists of pre-independent era show a distinct trend in the post independent era. The history of Indian independence and the global atmosphere thereafter show an impact on the later women novelists in India. They still have an influence of Indian culture.

All women novelists, old and new, have some common peculiarities. Their characters show preoccupation with day dreaming and nostalgia. Whether pre or post-independence era, these women novelists have experienced more or less the same surrounding and facilities like education and traveling abroad. Many Indians got settled in USA and other countries. Indian people getting dispersed in all directions of the world have a strong attachment with India. Their writing bears a stamp of their identity. Writing by Indian Diaspora has its own place in the world literature. Indian Diaspora is a term generally referred to the persons of Indian birth living abroad for economic or artistic intentions. Booker Prize winners like Salman Rushdie, Arundhati Roy, ArvindAdega and Kiran Desai belong to Indian Diaspora.

Kamala Markandaya's first novel, 'Nectar in a Sieve' is a story of protagonist Rukmini living village life traditionally. Each time the circumference of Rukmini worsens, she endures quietly with hope of positive changes. In second novel 'Some Inner Fury' Markandaya connotes the story of Mirabai, a young woman with westernized Hindu family. Her tragic sufferings and struggles show the general life of Indian woman. In 'A Silence of Desire', Markandaya takes up the same issue with different plot. The story deals with the anguish of female protagonist Sarojini.

Anita Desai in her novel 'Cry the Peacock' introduces Maya as a rebellious lady fighting against traditional stereotypes in her life. Maya's besotted visions and amateur desires reveal the deep-seated human heart. She dies heartbroken. Desai's another novel 'Fire on Mountain' narrates a story of Nanda Kaul, an elderly widow living in isolated house. She is a protagonist who has experienced a life-long adversity caused due to her husband's infidelity. The novel successfully breaks the stereotype of selfless woman.

Mulk Raj Anand in his novel 'The Old Woman and the Cow' depicts a story of Gauri transforming herself from poor, humble and obsequious person to bold, independent and courageous lady. In conclusion Anand successfully evokes a distressing truth about maltreated life of Gauri. ShashiDeshpande in her novel 'The Dark Holds No Terror' narrates a story of Saritha, a successful Doctor. Deshpande tries to outline feminine sensitivity and subtlety. The Indian women have been a victim of male dominant for centuries. The protagonist faces the difficulties like women illiteracy, traditional patriarchal society and issues of dowry.

In his novel 'The Guide', R. K. Narayan pictures a character of Rosie, a dancer. She did not love her husband Marco and ultimately starts living with Raju who encourages her to follow her passion for dancing again. Rosie is representative of independent and ambitious women. After breaking wedlock with Marco and Raju's serious impediment with law, she decides to pay their financial obligations and leave both of them. She lives single, content and satisfied with her achievements.

Ammu is a protagonist of Arundhati Roy's 'The God of Small Things'. She is a rebellious lady who is suffering from domestic violence. Ultimately she gathers courage to develop an extra marital relationship with a low cast Velutha. AmmuVelutha relationship ends tragically with a death of Vellutha in police custody and suicide of Ammu in a lodge. The main theme of the 'God of Small Things' is an exploitation of women and backward people. Though Ammu belongs to high class Syrian Christian family, she too has to suffer. Roy's novel can be viewed about as a book of feminism. This book talks about the demands of a woman to have freedom. All women characters depicted in the novel fight for the freedom from family, society and customs. The three women Mamachi, Ammu and Rahel represent three generation.

Conclusion: Women in India are made to suffer for generations. Patriarchal system in India is deep rooted. When a woman tries to live her life independently, she is denied and punished. She suffers in and out of the house. As Simon De Beauvoir comments, "They have gained only what men have been willing to grant; they have taken nothing, they have only received."

Literature is just a reflection of society. Gender distinction, domestic violence, and sexual harassment all these are prevalent in society. Portrayal of women in Indian English fiction changes from submissive women to emancipated ladies. Men and women writers have successfully pen pictured changing women characters in their novels.

References:

1) Beauvoir, Simon De. *The Second Sex*. New York. Vintage. 1989.
2) Roy Arundhati. *The God of Small Things*. India Ink. 1997.
3) Ramamurthi, K. S. *Rise of Indian Novel in English*. New Delhi. Sterling Publishers. 1987.
4) Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Women_in _the_Victorian_era
5) http://www.expressindia.com/te/daily

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

भैरवी (दृश्य एवं प्रदर्शनकारी कला की शोध-पत्रिका)

ISSN 0975-5217

UGC-Care list (Group-I)

वर्ष-2023, अंक-26, अंतर्राष्ट्रीय सम्मेलन विशेषांक

प्रधान सम्पादक

प्रो. (डॉ.) पुष्पम नारायण

प्रकाशक : मिथिलांचल संगीत परिषद्

स्नातकोत्तर संगीत एवं नाट्य विभाग

ललित नारायण मिथिला विश्वविद्यालय,

कामेश्वरनगर, दरभंगा 846 004

मो. - 09430063265

ईमेल - npushpamji@gmail.com

मूल्य

इस अंक का मूल्य : 400/- रुपये

व्यक्तियों के लिए :

वार्षिक : 800/- रुपये / त्रैवार्षिक 2400/- रुपये

पंचवार्षिक 4000/- रुपये / आजीवन : 15000/- रुपये

संस्थाओं के लिए :

वार्षिक : 850/- रुपये / त्रैवार्षिक 2500/- रुपये

पंचवार्षिक 4500/- रुपये / आजीवन : 16000/- रुपये

(केवल मनी आर्डर / चेक / बैंक ड्राफ्ट से)

(दरभंगा से बाहर के चेक में 40 रुपये अधिक जोड़ें)

''भैरवी'' विश्वविद्यालय अनुदान आयोग नई दिल्ली द्वारा अनुमोदित एवं UGC-Care list (Group-1) में शामिल है। साथ ही यह Peer Reviewed Refereed Visual and Performing Arts Research Journal है।

सर्वाधिकार सुरक्षित

प्रकाशित सामग्री के उपयोग हेतु लेखक, प्रकाशक की अनुमति आवश्यक है।

प्रकाशित रचनाओं के विचार से सम्पादक व प्रकाशक का सहमत होना आवश्यक नहीं।

समस्त विवाद दरभंगा न्यायालय के अन्तर्गत विचारणीय।

मुद्रक : विकास कंप्यूटर एंड प्रिंटर्स, ट्रोनिका सिटी, लोनी, गाजियाबाद-201 102

अंक-26

ISSN 0975-5217

UGC-CARE LIST (GROUP-I)

वर्ष 2023

भैरवी

(दृश्य एवं प्रदर्शनकारी कला की शोध पत्रिका)

अंतर्राष्ट्रीय सम्मेलन विशेषांक

मिथिलांचल संगीत परिषद्

स्नातकोत्तर संगीत एवं नाट्य विभाग

ललित नारायण मिथिला विश्वविद्यालय

कामेश्वरनगर, दरभंगा (बिहार)

Feminism and Literature with a reference to Indian English Fiction

Dr. Abhay Shinde

Abstract

All books are not literature. Books of literature show a special interest in human values. Be it a prose or poetry, be it a fiction or drama, Literature stands out from other books with its concern to human values and the aesthetic beauty of its form. Literature thus can be used as a means of inculcating human values. The books like 'The Second Sex' or the images of female characters victimized by the social, political and religious system not only create awareness among women but also it inculcated gender sensitization in every common human being. Feminism as a movement made a lasting impression on literatures of the world, so it made one own Indian English literature. The Indian novelists and their women characters are but an outcome of the waves of feminism in India.

Key Words: *Literature, Emancipation, Victim, Transformation, Sensitization, Feminism.*

Introduction:

Human beings are some way between the devil and deity, between monster and saint. A man can go up and it can go down too depending on the cultural and ethical background he gets. Anger, hatred, jealousy, lust can be transformed into kindness, sympathy, passion and love. In classic dramas we come across flat and round characters. Flat characters don't change but round characters change with time and circumstances. Tragedy shows how the tragic flaw brings the melancholy throughout. Spectators of drama are seen completely influenced in the theatre. This impact may not last longer but for short time the dramatist can bring a desire effect in the behavior of spectators. Novel is said to be a pocket theatre which the reader can carry with and read at convenience. Literary theories and specially feminism brought drastic change in the portrayal of women characters.

Methodology: Critical reading and analysis.

Study Area: Indian English fiction.

Arundhati Roy's 'The God of Small Things' won the prestigious booker award in 1997. It was a milestone in Indian English Literature. Though novel, Mrs. Roy could depict pen pictures of living characters blood and flesh. Politics, Marxism, patriarchy, marginalization, victimization, conflicts between races and religions are well intermingled to compose the novel. Readers get to know all these things but sympathy is developed towards Ammu and Velutha. It has autobiographical elements also. Mrs. Roy related her experiences in political and social life. It may be an author who speaks of himself through the characters in the most appealing language. 'The Second Sex' can be the root of women movement which ultimately brought the idea of feminism. More than feminism and post feminism what appeals is the sensitization towards female sex.

India being secular country, people of all religions find a comfortable and healthy atmosphere in India. In some other countries women are treated merely as a commodity. In India, women get comparatively better treatment in family and society. Gender equity is liberty, freedom and space. Some social and religious rites and rituals yet don't allow women to enjoy their own arena. In rural India women work hand in hand with their male partner but get low pay. They also have to look at their household; in that, women in rural India have to do double work. Economically they have to depend on their husbands. In urban India working women are earning money by salary or making money in entrepreneurship but they are facing other problems every now and then. The social prejudices, implicit bias and discriminatory practices are observed in and out. Women prove to be better to men in almost every walk of life but still the cases of domestic violence, kidnapping, abandoning, gang rapes, murders are growing in numbers. Punishments and penalties to criminals prove useless. Mindset of patriarchy and male dominance is intact. Achieving gender equity is not a women's concern but it's a responsibility of all the society.

Empowering women and girls towards greater participation leads to a more balanced relationship between the sexes. Promotion of equality between men and women allows them to take part in social and economic life for a better situation. Gender equality needs to be addressed at all stages of development. Empowering women doesn't mean weakening men.

Literature serves the purpose better. The world literatures of 20th century reflect an emancipated image of a woman who challenges the scenario. The new woman sets forth her own liberal, independent and emancipated way of life. Simone De Beauvoir's 'The Second Sex' is no less than a bible for the feminist writers. The idea of feminism dates back in 18th century, with the publication of Mary Wollstonecraft's book 'A Vindication of the Rights of Women in' 1792. Virginia Woolf's 'A Room of one's own' published in 1929 and Simone De Beauvoir's 'The Second Sex' published in 1949 also discusses feminism and feminist ideas. The women's movement of the 1960 brought a full circle to feminism. The theory known as Feminist Literary Criticism is a product of 'Women's Movement' in 1960. Not only women but men philosophers also supported feminist theory. John Stuart Mill's 'The Subjection of Women' published in 1869 and Friedrich Engels's 'The Origin of Family' published in 1884 are good examples of feminist writing.

Images of women reflected in literature were considered to be a role model for women in general. The meek, submissive, inferior image of women and dominating, strong, superior men characters were the most important forms of socialization. Feminist criticism challenges such women leading to sexual inequality. Feminist criticism thus aims to expose the mechanism of patriarchy. Being female is a matter of biology but being feminine is a set of characteristics defined traditionally. According to Elaine Showalter, in late 1970s an attention of readers is shifted from 'androtexts' (books by men) to 'gynotexts' (books by women). Showalter also detects three distinct phases of women writing. Feminine phase (1840-1880) in which women writers wrote in accordance with the standards set by dominant men writers. They simply imitated male artistic norms. Feminist phase (1880-1920) in which radical and own positions is maintained. Though male influence is seen, women have their separate ideas and innovative experiences. Female phase (1920 onwards) in which women wrote a completely different and real life experiences.

Feminist critical theory accepts the conventions of literary realism and considers literature in connection with women's lives and experiences evaluated against reality. Women, irrespective of caste, religion or nationality have to suffer in the patriarchal, male dominated world. Portrayal of women characters in fiction on the one hand attracts reader's sympa...y and on the other hand they make a mindset of readers

they are convinced to be inferior. In this connection feminist literary critical theory shows a link with psychoanalysis. Relationship of feminism with psychoanalysis is complex. Kate Millets 'Sexual Politics' published in 1969 blames Freud for patriarchal attitudes. But Juliet Mitchell's 'Psychoanalysis and feminism' published in 1974 defends Freud. According to Mitchell there is a distinction between sex and gender, sex is biological matter while gender is a social construct. Simone De Beauvoir's 'The Second Sex' Published in 1949 starts with a sentence "one is not born a woman, rather one becomes a woman."

Almost all critical theories trace their roots to a single author who has established the particular critical theory. The feminist literary criticism is an exception. It's not associated with a single author but its feminist literary practices as an interdisciplinary study including history, sociology and psychology. Despite different feminist approaches to literary study, it shares some common beliefs. All feminist critics accept that the injustice of women's oppression must be eliminated. Feminist critics believe that gender becomes crucial factor in the interpretation of literary theory since literary history is shaped by androcentric biases. Feminist critics critics acknowledge their political agenda to redress the marginalization of women in literature. Feminist critics recognize that since literature reflects and shapes culture, it can help with to eliminate the oppression of women in the literature.

The novel as a literary form is relatively new in India. Other forms like the epic, lyric, drama, short story and essay are comparatively older forms. Depiction of women in literature is a reflection of existing society. Social background of the novelist also makes an impact on the literature produced. Many Indian novelists like Mulk Raj Anand, R.K. Narayan, Raja Rao, Bhabani Bhattacharya, Kamala markandaya, Anita Desai, Uma Vasudevan, Shashi Deshpande, Ruth Prawer Jhabvala and Arundhati Roy have seriously engaged themselves in depicting a variety of women characters with changing social and political scenario. Women characters are seen changing. The emergence and development of feminism have made a remarkable effect on the depiction of women in literature. Women characters in Indian fiction show a wide range from shy, innocent, meek, dependent and devoted housewives to bold, advanced, emancipated and self-sufficient modern ladies. These very literary characters give us a record of

Indian writers, both men and women have made attempts to draw pen-pictures of Indian women. Depiction of women characters by male novelist and that by a female novelist shows a difference. Character sketches of Kajoli, Gauri, Savitri and Rosie are drawn by Bhabani Bhattacharya, Mulk Raj Anand, Raja Rao and R.K. Narayan. Character sketches of shreya, Maya, Rukhmini and Ammu are drawn by Uma Vasudevan, Anita Desai, Kamala Markandaya and Arundhati Roy. Depiction of women by men novelist differs slightly from that of women novelists.

Kajoli in Bhabani Bhattacharya's 'So Many Hungers' is a young girl from a poor peasant family. During the severe Bengal famine of 1943, we see Kajoli exposing her body on the pavement for the gaze of the passersby. Onece this poor girl is raped by a soldier and is attacked by a Jackal. Gauri in Mulk Raj Anand's 'The Old Woman and the Cow' is a meek, gentle, suffering and uncomplaining country woman. In her married life with Pachi, She had to adjust with everything. Once she was driven out of her husband's house. She goes to her mother who sells her to a seth. Gauri resists the lecherous seth and works as a nurse in the clinic of Col. Mahendra. Savitri, in Raja Rao's is fixed with a poor jagirdar. She is a modern girl who smokes and talks freely. She gets attracted to a married man Ramaswamy, enjoys his company but finally goes back to her own poor jagirdar. Rosie, in R.K. Narayar's 'The Guide' is Marco's wife who later becomes Raju's beloved. She tries a lot to please her husband but he is not happy with her. He treated her as a servant. She lives with Raju, becomes a famous dancer and finally quits Raju to live all alone.

Shreya, a heroine of Uma Vasudevan's 'Shreya of Sonagarh' cannot enjoy the company of her husband Brijesh and develops an illicit relation with Anand. Shreya later develops a spiritual relation with Brijesh. Maya, a heroine of Anita Desai's 'Cry the Peacock' is obsessed with a prophecy that she or her husband will die during the fourth year of their married life. Her physical and psychological starvation by her husband Gautam makes her mad. Rukhmini, a heroine of Kamala Markandaya's 'The Nectar in a Sieve' is a poor woman representing the worst suffering of poverty in India. There is no end to her problems. Rukhmini is married to Nathan at 12, becomes a mother at 13 and Old at 40. Ammu, a heroine of Arundhati Roy's 'The God of Small Things' elopes with an unknown man, marries

a relation with an outcast paravan Velutha. Finally she commits a suicide.

Conclusion:

Literature makes a lasting impact on the readers. It is reflection of social and political realities. As a human being any common reader can get influenced and can choose his own way of life. Critics can do their job to check the quality of literary piece with the parameters of theories but a common reader gets transformed automatically. Critical theories impress authors and a new literature is born. Feminism has produced a new fiction and novelists. It has created a wider space for women writers in India.

References:

Naik M.K., A History of Indian English Literature, Delhi, Sahitya Akademi, 2009.
Roy Arundhati, The God of Small things, New Delhi, India Ink., 1997.
Beauvoir, Simone De, 'The Second Sex', London, Vintage, 1949.
http://en.wikipedia.org/wiki/Postcolonial_feminism

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor 6.625 E-ISSN : 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -315 February- 2023

National Education Policy - 2020

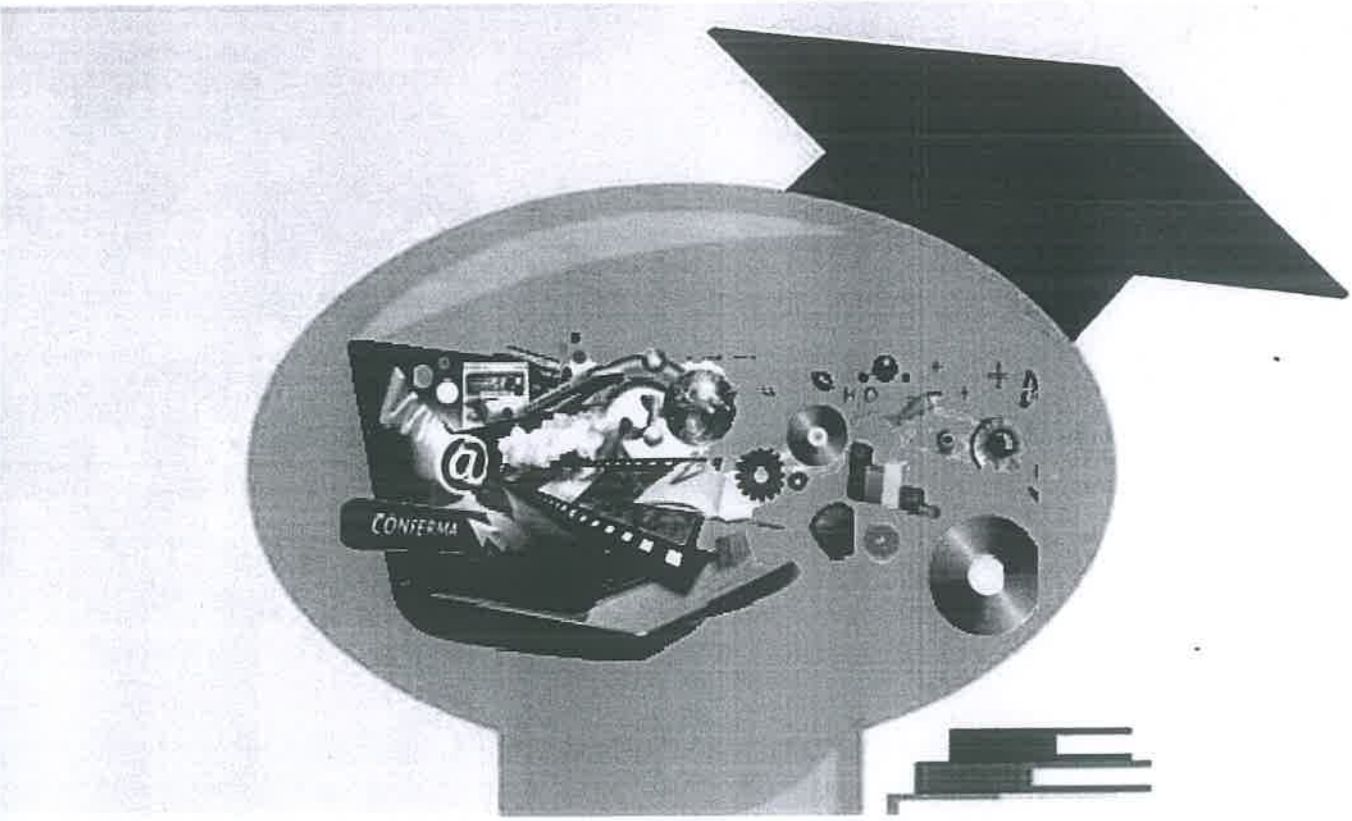

Guest Editor:
Dr. Sopan Nimbore,
Principal,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya,
Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Associate Editors :
Prof. Dattatraya Mundhe,
Head, Department of Sociology,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Executiev Editor :
Dr. Bhagwan Waghmare,
Co-Ordinator IQAC,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti,
Dist. Beed (MS) India.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola.

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

February-2023 E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -315

National Education Policy - 2020

Editorial Board

Guest Editor:
Dr. Sopan Nimbore,
Principal,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya,
Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Executiev Editor :
Dr. Bhagwan Waghmare,
Co-Ordinator IQAC,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti,
Dist. Beed (MS) India.

Associate Editors :
Prof. Dattatraya Mundhe,
Head, Department of Sociology,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue - 315 : National Education Policy -2020
Impact Factor : 6.625 Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
February-2023

Role of A Teacher in New Education Policy

Dr. Abhay Balbhim Shinde
Associate Professor and Head,
Dept of English
Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya,
Ashti, Dist. Beed
abhayshinde280972@gmail.com
9421344172

Education is the process of learning or acquisition of knowledge, skills, values, morals and beliefs for full human potential. It is considered to be the single greatest tool for social and individual development, which leads towards achieving social justice and equity in society. Though we learn many things in our everyday life, formal education, which is the preferred tool for human resource development, refers to the academic institution where defined curriculums are taught or demonstrated by teachers. This formal education is conceptualized as a tri-polar process with aims, curriculum and evaluation, leading to bringing of a child to a human resource.

This formal education has four verticals, namely infrastructure, students, teachers and curricula, where this third vertical i.e. teachers play a vital role in making the objectives of education successful. National Policy on Education of 1986 of India also described that no system of education can rise higher than its teachers. There is n-number of sayings about the role of a teacher in the transformation of society. Keeping in mind the importance of teachers in the education system, the NEP-2020 has underlined the role of teachers along with the desired attributes of teachers for nation-building. In this policy, the teachers have been put at the centre of the most needed fundamental reforms in the education system. The policy has also emphasized re-establishing teachers, at all levels, as the most respected and essential members of our society, as they shape the future generation of the country. As a step forward, the NEP-2020 has also elaborated on the recruitment of good teachers in a transparent method, to give autonomy while also instilling a sense of responsibility and accountability in every teacher. The NEP 2020 hence, has reiterated the restoration of high respect and status for teachers in the society with empowerment. Accordingly, an action plan for capacity building has been outlined so that man making becomes flawless. Punctuality is an attribute that may be considered as an essential requirement for every individual irrespective of his/her profession; more so far a teacher as it is linked with the career of future citizens. Once one accepts the teaching profession, he/she must maintain a timeline for all activities in an academic institution as well as in the system so that the system runs without hindrance. Adherence to professional ethics is an attribute required by every professional. Ethics are the essence of every life. Teachers are role models for the pupils and they imitate teachers to a great extent in their lives.

So, every teacher must maintain some decorum which is expected of a teacher, even in their everyday life. It is a fact that professional ethics are not being attained by many individuals in their professional life, which may be one of the causes behind many social problems and crises. With time, knowledge is expanding, especially with new inventions and thoughts. Passion for knowledge & lifelong learning is another attribute that is needed for a teacher to be successful in their career. As we observe, learning is a continuous process and does not come to an end with studentship as knowledge does not have boundaries. If a teacher develops a feeling that on completion of his/her acquiring the required qualification (degree/diploma), his/her

E-ISSN : 2348-7143
February-2023

learning is complete, he/she can't be a good teacher in life; rather he will simply do a teaching job to earn his livelihood. Students come to academic institutions to acquire knowledge that may be available in books or other resources, but may be difficult for a student to acquire without the help of a teacher. A teacher should be a good communicator to deliver as well as to receive. Many a time, students can't properly put their queries/questions in the classroom, where a teacher is to take a role in bringing the queries/shortcomings of an individual student and help him in his understanding the matter in easy language. A teacher should be a strong communicator with his/ her words and other communication skill. Listening to students well is another important attribute for an ideal teacher. A teacher must enjoy his/her relationship with students so that they are not afraid of asking questions or stating their problems or shortcomings.

This listening develops confidence in students, which ultimately culminate in successful learning. The capacity of engaging students with empathy is also considered to be a required attribute for a good teacher. On many occasions, students become bore in the classroom or in attending teacher's deliberations feeling monotonous. Engaging students with humour and creative lectures is an act of good teaching. A teacher may have specialization in a particular subject or area, but he/she must be able to integrate different subjects and has a comprehensive outlook to inspire students to think beyond his/ her subject. Resources and Requirements of society are changing with time. Accordingly, curricula practices are also changed. To fulfil this objective of universal accessibility, our teachers must be community builders so that the basic mandate of NEP 2020 is not defeated, but promoted. For this, every teacher, especially at the school level, should work as an ambassador. It is worth mentioning that while proposing various provisions for holistic, multidisciplinary and universally accessible education, the NEP 2020 has also recommended process for recruitment of quality teachers with transparency, teachers' training, promotional avenues, incentives for good works, good salary with social security so that the nation builders can devote themselves for the purpose they are appointed.

However, in addition to teaching, nowadays, every teacher has multiple roles to be played in an institution where some responsibilities are administrative, including organizing various events, handling students' and employees' matters etc. As such, a teacher may have to acquire some attributes to deal with these activities in the greater interest of an institution in general and as an ideal teacher in particular. Let us take a pledge to be a good teacher to make our education successful with mandates envisaged in NEP 2020.

Conclusion:

Teacher is the most important stake holder in every education institute. The new national education policy 2020 very clearly states the role of a teacher in entire education system. The success of the said policy solely depends upon the initiatives of teachers in implementation of the policy.

References:

1. A Joseph Dorairaj, Attributes of an Ideal Teacher, University News, Vol-58722, June 01-07-2020.National Education Policy 2020, Ministry of Human Resource Development, Govt of India published in the Gazette of India, 29 July 2020
2. Southern New Hampshire University (December 2017), 10 qualities of a Good Teacher, www.snhu.edu

3. Association of Indian Universities, University Administration and Management, December 1994
4. Sulabha Natraj, Some Universal Qualities of Great Teachers, University News, Vol. 57 No. 35, Sept. 02-08, 2019. Tags: Education knowledge NEP 2020 Categories: Editorial More
https://www.sentinelassam.com/editorial/nep-2020-and-desired-attributes-of-teachers-550398

RESEARCH JOURNEY

WRITINGS ON FEMINISM

FROM MARGIN TO CENTRE

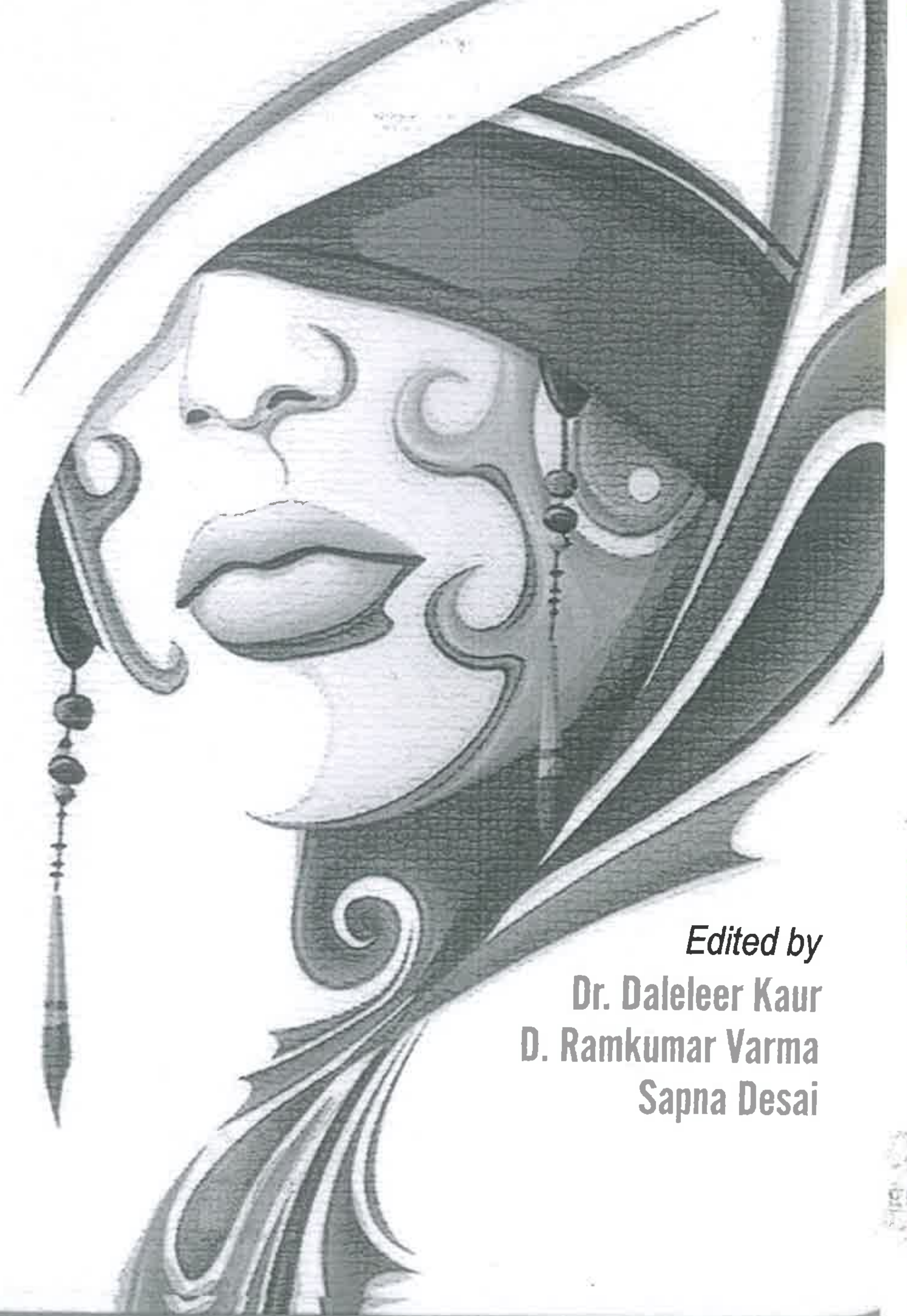

Edited by

Dr. Daleleer Kaur

D. Ramkumar Varma

Sapna Desai

Worldwide Circulation through Authorspress Global Network
First Published in 2022
by
Authorspress
Q-2A Hauz Khas Enclave, New Delhi-110 016 (India)
Phone: (0) 9818049852
E-mail: authorspressgroup@gmail.com
Website: www.authorspressbooks.com

Writings on Feminism: From Margin to Centre
ISBN 978-93-5529-401-2

Copyright © 2022 Editors

Concerned authors are solely responsible for their views, opinions, policies, copyright infringement, legal action, penalty or loss of any kind regarding their articles. Neither the publisher nor the editors will be responsible for any penalty or loss of any kind if claimed in future. Contributing authors have no right to demand any royalty amount for their articles.

Printed in India at Thomson Press (India) Limited

7. Education Leads to Expression: Gender and Caste Discrimination in the Self-Narratives of Bama's *Karukku* & Urmila Pawar's *The Weave of My Life* 90
Atul Kumar Tak

8. Indian Feminist Literature with Special Reference to *The* Guide and *The God of Small Things* 99
Dr. Abhay Shinde

9. The Paradigm of Waves: An Insight of the Early Suffragists 107
Dr. Susheela B.

10. Discourse of Myth and the Politics of Female Identity in Chitra Banerjee Divakaruni's *The Palace of Illusions* 117
Monika Dhillon

11. The Indian Inner Circle through the Lens of Chitra Banerjee Divakaruni 129
Himadri Shekhar Dutta

12. Narrating Self in Kamala Das Life and Selected Writings 137
Dr. Sirisha Iruvuri

13. Feminism: A Critical Analysis 148
Arti Gupta

14. Women's/Gender Studies: An Academic Discipline 157
Prof.V.Rajeswari

15. An Examination of Engels's two Important Works and a Brief Study of the Poem, *The Wife's Lament* 169
Deepa Sundararajan

16. "Humari Choriya Choro Se Kam Hai Ke?": Revisiting *Dangal* through the Feminist Lens 177
Brishti Mukherjee

Contributors 182

Index 184

ed by Maya Pandit. Kolkata:

hmi Holmstrom. New Delhi:

ider: Narrating Dalit Women's

rn India: Double Discrimination,

of Research, Vol.3, Issue 4, April

e to Bama's Karruku". Research
AL), Vol.5, Issue 4, Oct-Dec

Through Education: A Study
nternational Journal of Researchin
, Vol.6, Issue 4, April 2018.

CHAPTER 8

Indian Feminist Literature with Special Reference to *The Guide* and *The God of Small Things*

Dr. Abhay Shinde

India being secular country, people of all religions find a comfortable and healthy atmosphere in India. In some other countries women are treated merely as a commodity. In India, women get comparatively better treatment in family and society. Gender equity is yet to be fully achieved but with passing days women are getting more liberty, freedom and space. Some social and religious rites and rituals yet don't allow women to enjoy their own arena. In rural India women work hand in hand with their male partner but get low pay. They also have to look at their household; in that, women in rural India have to do double work. Economically they have to depend on their husbands. In urban India working women are earning money by salary or making money in entrepreneurship but they are facing other problems every now and then. The social prejudices, implicit bias and discriminatory practices are observed in and out. Women prove to be better to men in almost every walk of life but still the cases of domestic violence, kidnapping, abandoning, gang rapes, murders are growing in numbers. Punishments and penalties to criminals prove useless. Mindset of patriarchy and male dominance is intact. Achieving gender equity is not a women's concern but it's a responsibility of all the society. Empowering women and girls towards greater participation leads to a more balanced relationship between the sexes. Promotion of equality between men and women allows them to take part in social and economical life for a better situation. Gender equality needs to be addressed at all stages of development. Empowering women doesn't mean weakening men. There are means to bring gender sensitization in family and society.

Literature serves the purpose better. The world literatures of 20th century reflect an emancipated image of a woman who challenges the scenario. The new woman sets forth her own liberal, independent and emancipated way of life. Simone De Beauvoir's 'The Second Sex' is no less than a bible for the feminist writers. The idea of feminism dates back in 18th century, with the publication of Mary Wollstonecraft's book 'A Vindication of the Rights of Women in' 1792. Virginia Woolf's 'A Room of one's own' published in 1929 and Simone De Beauvoir's 'The Second Sex' published in 1949 also discussed feminism and feminist ideas. The women's movement of the 1960 brought a full circle to feminism. The theory known as Feminist Literary Criticism is a product of 'Women's Movement' in 1960. Not only women but men philosophers also supported feminist theory. John Stuart Mill's 'The Subjection of Women' published in 1869 and Friedrich Engels's 'The Origin of Family' published in 1884 are good examples of feminist writing.

Image of women reflected in literature was considered to be a role model for women. The meek, submissive, inferior image of women and dominating, strong, superior men characters were the most important forms of socialization. Feminist criticism challenges such type of character display which captures cultural mind set in men and women leading to sexual inequality. Feminist criticism thus aims to expose the mechanism of patriarchy. Being female is a matter of biology but being feminine is a set of characteristics defined traditionally. According to Elaine Showalter, in late 1970s an attention of readers is shifted from 'androtexts' (books by men) to 'gynotexts' (books by women). Showalter also detects three distinct phases of women writing. Feminine phase (1840-1880) in which women writers wrote in accordance with the standards set by dominant men writers. They simply imitated male artistic norms. Feminist phase (1880-1920) in which radical and own positions is maintained. Though male influence is seen, women have their separate ideas and innovative experiences. Female phase (1920 onwards) in which women wrote a completely different and real life experiences.

Feminist critical theory accepts the conventions of literary realism and considers literature in connection with women's lives and experiences evaluated against reality. Women, irrespective of caste, religion or nationality have to suffer in the patriarchal, male dominated world. Portrayal of women characters in fiction on the one hand attracts reader's sympathy and on the other hand they make

a mindset of readers like that. Women are given secondary treatment in society but more than that they are convinced to be inferior. In this connection feminist literary critical theory shows a link with psychoanalysis. Relationship of feminism with psychoanalysis is complex. Kate Millets 'Sexual Politics' published in 1969 blames Freud for patriarchal attitudes. But Juliet Mitchell's 'Psychoanalysis and feminism' published in 1974 defends Freud. According to Mitchell there is a distinction between sex and gender, sex is biological matter while gender is a social construct. Simone De Beauvoir's 'The Second Sex' Published in 1949 starts with a sentence "one is not born a woman, rather one becomes a woman."

Almost all critical theories trace their roots to a single author who has established the particular critical theory. The feminist literary criticism is an exception. It's not associated with a single author but its feminist literary practices as an interdisciplinary study including history, sociology and psychology. Despite different feminist approaches to literary study, it shares some common beliefs. All feminist critics accept that the injustice of women's oppression must be eliminated. Feminist critics believe that gender becomes crucial factor in the interpretation of literary theory since literary history is shaped by androcentric biases. Feminist critics argue that all literary study is subjective and value driven. Feminist critics acknowledge their political agenda to redress the marginalization of women in literature. Feminist critics recognize that since literature reflects and shapes culture, it can help with to eliminate the oppression of women in the literature.

The novel as a literary form is relatively new in India. Other forms like the epic, lyric, drama, short story and essay are comparatively older forms. Depiction of women in literature is a reflection of existing society. Social background of the novelist also makes an impact on the literature produced. Many Indian novelists like Mulk Raj Anand, R.K. Narayan, Raja Rao, Bhabani Bhattacharya, Kamala Markandaya, Anita Desai, Uma Vasudevan, Shashi Deshpande, Ruth Prawer Jhabvala and Arundhati Roy have seriously engaged themselves in depicting a variety of women characters with changing social and political scenario. Women characters are seen changing. The emergence and development of feminism have made a remarkable effect on the depiction of women in literature. Women characters in Indian fiction show a wide range from shy, innocent, meek, dependent and devoted housewives to bold, advanced,

emancipated and self-sufficient modern ladies. These very literary characters give us a record of the gradual development of women from ages to ages.

Indian writers, both men and women have made attempts to draw pen-pictures of Indian women. Depiction of women characters by male novelist and that by a female novelist shows a difference. Character sketches of Kajoli, Gauri, Savitri and Rosie are drawn by Bhabani Bhattacharya, Mulk Raj Anand, Raja Rao and R.K. Narayan. Character sketches of shreya, Maya, Rukhmini and Ammu are drawn by Uma Vasudevan, Anita Desai, Kamala Markandaya and Arundhati Roy. Depiction of women by men novelist differs slightly from that of women novelists.

Kajoli in Bhabani Bhattacharya's 'So Many Hungers' is a young girl from a poor peasant family. During the severe Bengal famine of 1943, we see Kajoli exposing her body on the pavement for the gaze of the passersby. Onece this poor girl is raped by a soldier and is attacked by a Jackal. Gauri in Mulk Raj Anand's 'The Old Woman and the Cow' is a meek, gentle, suffering and uncomplaining country woman. In her married life with Pachi, She had to adjust with everything. Once she was driven out of her husband's house. She goes to her mother who sells her to a Seth. Gauri resists the lecherous Seth and works as a nurse in the clinic of Col. Mahendra. Savitri, in Raja Rao's 'The Serpent and the Rope' is a rich jagirdar's daughter but her marriage is fixed with a poor jagirdar. She is a modern girl who smokes and talks freely. She gets attracted to a married man Ramaswamy, enjoys his company but finally goes back to her own poor jagirdar. Rosie, in R.K. Narayar's 'The Guide' is Marco's wife who later becomes Raju's beloved. She tries a lot to please her husband but he is not happy with her. He treated her as a servant. She lives with Raju, becomes a famous dancer and finally quits Raju to live all alone.

Shreya, a heroine of Uma Vasudevan's 'Shreya of Sonagarh' cannot enjoy the company of her husband Brijesh and develops an illicit relation with Anand. Shreya later develops a spiritual relation with Brijesh. Maya, a heroine of Anita Desai's 'Cry the Peacock' is obsessed with a prophecy that she or her husband will die during the fourth year of their married life. Her physical and psychological starvation by her husband Gautam makes her mad. Rukhmini, a heroine of Kamala Markandaya's 'The Nectar in a Sieve' is a poor woman representing the worst suffering of poverty in India. There is

no end to her problems. Rukhmini is married to Nathan at 12, becomes a mother at 13 and Old at 40. Ammu, a heroine of Arundhati Roy's 'The God of Small Things' elopes with an unknown man, marries with him, begets a twin and returns to her hometown. There she develops a relation with an outcast paravan Velutha. Finally she commits a suicide.

Feminine gender is said to be submissive, meek, suffering and helpless. In literature also, we see the representation of women characters who suffer the male dominance helplessly. Yet there are the characters who resist to surrender and try to break the wedlock. The characters are even seen to develop an extramarital relationship. This issue is studied with the special reference to Rosie from R.K. Narayan's '*The Guide*' and Ammu from Arundhati Roy's '*The God of small Things*.' Both Rosie and Ammu are rebellions characters, who show courage to break wedlock and indulge in an extramarital relationship. Rosie is a protagonist of '*The Guide*' which appeared in 1958, while Ammu is a protagonist of '*The God of Small Things*' which appeared in 1997. Both the novels are prize-winning novels. '*The Guide*' won Sahitya Akademi award and '*The God of Small Things*' won Booker award. Depiction of characters in their novels changes accordingly. R.K. Narayan was born in 1906, in pre-independence era and Arundhati Roy is born in 1961, in post-independence era. R.K. Narayan was teacher while Arundhati Roy was an architect. R.K. Narayan was a widower while Arundhati Roy is a divorcee. After his wife Rajama's death, R.K. Narayan remained single throughout. After getting divorced from her first husband Gerara Da Chuna, Arundhati Roy remarried a film maker Pradeep Kishen. Narayan is not concerned with political and social activities while Roy is an activist in 'Save Narmada Movement'. Narayan is an Indian while Roy is an India born world citizen. '*The Guide*' came in R.K. Narayan's late career whereas '*The God of Small Things*' is Arundhati Roy's very first and so far the only novel. R.K. Narayan's Malgudi is an imaginary place whereas Arundhati Roy's Ayemenem is a real existing place. Both the novels have south Indian setting and both of them have a love triangle. Despite Rosie and Ammu having many differences, they share many qualities in common.

Rosie and Ammu both married by their own and both of them preferred an intercommunity marriage. Marriage, which girls think of freedom giving event, sometime proves to be a prison for them. Rosie and Ammu are rebellious by nature. Rosie belongs to the

traditional family of dancing girls supposed to dance in temples. Dancing girls did not get much respect in those days. They are not considered to be civilized. They are called 'public women'. Breaking this tradition, Rosie learns, takes higher education up to M.A. This education helps her to read matrimonial advertisements. She approaches a rich scholar of academic interest and marries him. Her attempt to get freedom in marriage is a daring step for her. Ammu too chooses her husband on her own. She belongs to a high class Syrian Christian but traditional family. Her father Pappachi denies her college education. She feels suffocated at her own home. Once she gets a chance to attend one function where she finds her future husband and very decisively, she runs into a marriage.

Raju is a title hero of '*The Guide*' and Velutha is a title hero of '*The God of Small Things*' but the real protagonists are Rosie and Ammu respectively. Rosie is an honest wife with a strong desire for dancing. Raju helps her reveal her art and she soars high. She becomes the topmost dancer. Her lifestyle suddenly changes. Her benefactor, Raju indulges in an act of forgery and is taken to jail. Roise walks out of his life. Marco leaves Roise and Rosie leaves Raju, to live their lives independently, all alone. Ammu also leaves her husband Baba and lives with her lover Velutha. When she had to bear her divorcee hood and motherhood simultaneously, she becomes reckless. Thus, Rosie is 'a difficult girl to understand' and Ammu is 'an unmixable mix'

Despite her low caste, Rosie learns and gets an M.A. degree. She shows dancing skills. In her married life, she adjusts a lot with her husband Marco. She is even ready to stop dancing, but still he abandons her. She becomes a great dancer with the help of Raju. When Raju proves to be a fraud, she walks out from him and finds her own way alone. Rosie has her own independent spirit but she is always misunderstood. She is also labelled as 'a snake woman' but despite all such adverse surrounding, she finds her own way to dignity.

Ammu, on the other hand, belongs to a Syrian Christian family but she is denied college education. Ammu becomes a victim of patriarchy and runs into wedlock. When she finds her husband a heavy drunkard, she leaves him and returns helplessly to her parents. She is humiliated. Her illicit relation with Velutha drives her out of house. She is humiliated in society also. At last, she dies helplessly alone and frustrated.

Rosie though low caste and traditional, becomes educated and independent. Ammu, though high class and bold, remains uneducated and dependent. Rosie is calculative while Ammu is reckless. Rosie escapes from a male dominated world but Ammu dies helplessly in a cheap lodge.

'*The Guide*' and '*The God of Small Things*' have one thing in common, that is, the breakdown of marriage and development of extramarital relationship. In both the novels, we see a love triangle. In '*The Guide*' it is Marco-Rosie-Raju while in '*The God of Small Things*' it is Baba-Ammu – Velutha. Rosie and Ammu are rebellious by nature and have a spirit of independence at varying degrees. Both tried a lot to adjust with their unhappy married life but finally separate themselves from their husbands. Surprisingly both Raju and Velutha are bachelors. They both belong to comparatively lower social status. Raju and Velutha are appealing to Rosie and Ammu. Raju shows Rosie a dream to be a dancer while Ammu herself has a dream of one armed man. Both Rosie and Ammu bear their husband's tyrant ways, while actually they are starving for physical and psychological fulfillment. Raju enters Rosie's life before her divorce from Marco. He praises her and feeds her dancing desire, with middle class morality, Rosie hopes to repair her relation with Marco but finally when he abandons her, she readily chooses to live with Raju. Velutha becomes a part of Ammu's life after her divorce from her husband. When his violence and drunken behavior makes her restless, she returns to Ayemenem and meets Velutha there. Rosie and Ammu got attracted to Raju and Velutha to free themselves from their unhappy marriages. As Simone De Beavuoir says in 'The Secound Sex',

> 'It may be that as a young girl dreams of a liberator who will take her away from her family, so the wife awaits her lover who will take her from under the marital yoke.'

The women of independent spirit are not only misunderstood but also are tortured in public and social life. Rosie and Ammu who believe in their basic human instinct, attempt to shape a life of their own but they are humiliated. Rosie is called 'a snake woman' and Ammu is called 'vesya'. Both Rosie and Ammu had to go to police station to see their lovers. Rosie of R.K.Narayan's 'The Guide' and Ammu of Arundhati Roy's 'The God of Small Things' share many common qualities and differ in many other things. Though both belong to a different era, they have a spirit to break wedlock and live freely on their own. If we look at their stories, we don't find anything

wrong in that. In the name of wedlock certain domestic violence is practiced by default. Not only women but men also developed certain sympathy towards victimized women. Pen pictures of Women can show the readers other side of the coin. Feminist Literature can be a better means to underline discrimination based on sex and bring about gender sensitization. Indian feminist literature in general and fiction in particular comments on the traditional patriarchal society and underlines the emergence of an emancipated lady of new age. Women writers of new era become more and more autobiographical in content to express sociological expression. They don't hesitate to share their personal experiences. Hence Indian feminist literature is getting closer to be real than being realistic.

Works Cited

Beauvoir, Simone De. *The Second Sex*, London, Vintage, 1949.

Narayan, R.K. "The Guide", Chennai, Indian Thought, 1958.

Naik, M.K. "A History of Indian English Literature", Delhi, Sahitya Akademi, 2009.

Roy, Arundhati. "The God of Small things", New Delhi, India Ink, 1997.

Showalter, Elaine. "A literature of their own", Princeton, 1977.

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To March 2023
Issue 45, Vol-01

Date of Publication
01 Jan. 2023

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

Date of Publication
01 January 2023

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.कॉम®
YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT FACTOR 8.14 iijif

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. • International Multilingual Research Journal • CERTIFIED QUALITY MANAGEMENT SYSTEM ISO 9001:2015

http://www.printingarea.blogspot.com

Editorial Board & review Committee

- **Chief Editor**
Dr Gholap Bapu Ganpat
Parli_Vaijnath,Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

- **M.Saleem**
saien Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134022
saleem.1938@hotmail.com

- **Dr. Momin Mujtaba**
Faculty Member,Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education,Kingdom of Saudi Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

- **N.Nagendrakumar**
115/478, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

- **Dr. Vikas Sudam Padalkar**
vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

- **Dr. Wankhede Umakant**
Navgan College, Parli –v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

- **Dr. Basantani Vinita**
B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell: 09405429484,

- **Dr. Bharat Upadhya**
Post.Warnanagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-4316113
Mobi.7588266926

- **Jubraj Khamari**
AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. – 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

MISS. VARSHA ANILRAO TIDKE
FULE-AMBEDKAR COLLEGE OF SOCIAL WORK,
HANUMAN NAGAR, REVENUE COLONY, GADCHIROLI
9421857700
varshaatidke21@gmail.com

- **Dr. Wagh Anand**
Dept. Of Lifelong Learning and Extension
Dr B A M U Aurangabad pin 431004
Mobi. 9545778985
wagh.anand915@gmail.com

- **Dr. Ambhore Shankar**
Jalna,Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

- **Dr. Ashish Kumar**
A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085
Ph.no: 09811055359

- **Prof. Surwade Yogesh**
Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshps85@gmail.com

- **Dr.Deepak Vishwasrao Patil,**
At.Post.Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq.Dist.Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patildipak22583@gmail.com

- **Dr.Vidhya.M.Patwari**
Vanshree Nagar,Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

- **Dr.Varma Anju**
Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

- **Dr. Dinesh Kumar Charan**
Associate Professor and HOD-History Dept.,
Govt.Lohia College Churu (Rajasthan) India
Pin- 331001
Mob. No.-9414305804

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed Pin-431126 (Maharashtra)
vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

Undertaking/ Copyright Form

The Submitted manuscript/paper is original, exclusive and unpublished material. It is not under consideration for publication elsewhere. Further, it will not be submitted for publication elsewhere, until a decision is conveyed regarding its acceptability for publication in Harshwardhan Publication Pvt. Ltd. Published research journal. I/we also grant permission to organizer for making necessary changes in the title and content of the paper, if required, while being considered for publication. The undersigned hereby represents and warrants that the paper is original and that he/she is the author of the paper, except for material that is clearly identified as to its original source, with permission notices from the copyright owners where required.

I am sending the present research paper by verifying all the permissions regarding the publication. I have seen all related online details and I have kept the copy of those details with me.

Details of Authors & Paper

- ☐ Title of the research paper ______________________________

  ____
- ☐ Language for the presentation: Marathi ☐ Hindi ☐ English ☐
- ☐ Author Name 1 : Dr./Prof.______________________________
- ☐ Author Name 2 : Dr./Prof.______________________________
- ☐ Institution/Organization: ______________________________
- ☐ Correspondence Address: ______________________________

______________________ State ______________________ Pin: ☐☐☐☐☐☐

Contact No.1. ☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐ Contact No.2. ☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐

Mail id: 1______________________

Date______________________ Signature of the participant ______________________

Note : This undertaking/agreement is to be signed by at least one of the authors who have obtained the assent of the co-author(s) where applicable.

Send Copyright Declaration form scan copy after sign on it to :
vidyawarta@gmail.com, printingareahp@gmail.com

Any help plz call on : ✆ 09850203295, 07588057695

Editors Message...

In globalised era Higher Education Plays very crucial role in Development of Nation, as it empowers the individuals with necessary competence for achieving important personal, social and higher level of professional goals. Its importance depicted by words of first Prime Minister Jawaharlal Nehru "A university stands for humanism, for tolerance, for reason, for the adventure of the ideas and for the search of truth. It stands for onward march of human race towards even higher objectives. If the universities discharge their duties adequately, then it well with the nation and the people". India's higher education system is the world's third largest in terms of students, next to China and the United States. Policies and approach adopted by Indian government after implementation of economic reforms are not favorable to the higher education. Since the reforms period there has been a continuously decline in the budgetary allocations made by the government to fund higher education in India. Present paper aims to find out new trends in higher education in India. Paper also discusses various challenges in the field higher education in India.

India has the largest higher educational system with respect to the number of institutions. After the independence of the country, the state and central governments have given great attention to the development of higher education. As a result, the system of higher education in India has seen an impressive growth in terms of a number of universities and colleges. The share of the unaided private sector has increased significantly since 2001 in terms of the number of institutions and enrollment. Indian higher education System comprises three stages – under graduate level, post graduate level and doctorate level. The Ministry of Human Resource Development (MHRD) is highest body of Governance which is responsible for supervising the higher education system through UGC. Higher education in India has expanded rapidly over the past two decades. This growth has been mainly driven by private sector initiatives. India's Higher Education sector has witnessed a tremendous increase in the number of Universities/ University level Institutions & Colleges since independence Indian higher education presently includes 892 universities out of which 48 central universalities, 394 state universities, 125 deemed universities and 325 private universities. Apart from the above universities, other institutions are granted the permission to autonomously award degrees. However, they do not affiliate colleges and are not officially called 'universities' but 'autonomous organizations' or "autonomous institutes". They fall under the administrative control of the Department of Higher Education. These organizations include Indian institute of Technology, Indian Institutes of Management, National Institute of Technology and All India Institute of Medical Sciences.

Dr. Bapug Gholap

INDEX

01) Research Paper Writing
Dr.Gayatri Jitendra Patil, Nandurbar ||09

02) Contribution Of Tribals In Environmental Protection and ....
Dr. Nirmal Kumar Jha, Darbhanga ||11

03) KNOWLEDGE AUDIT OF SOCIAL MOBILE APPLICATIONS
Dr. Rewaram M Malkhede, Nagpur ||16

04) OBSCENITY ON TELEVISION AND ITS EFFECTS ON CHILDRENS
Akanksha Singh-Prateek Sinha, RAIGARH (CHHATTISGARH) ||19

05) A PERCEPTUAL STUDY ON EQUITY INVESTORS IN MYSURU DISTRICT
S C RUKMINI, Mysuru ||26

06) A Study of Priority Sector Lending Banks In India
Dr. Munna Kumar Sharma, Siwan [Bihar] ||32

07) Industrial Development In Rajasthan after Economics Reforms
GYANESH KUMAR SHARMA-Dr. NAVAL KISHORE SETHIi ||38

08) ONLINE EDUCATION—A GAME CHANGER OR GAMBLER
Dr. Subhankar Basu, Surat ||41

09) Spirituality And Health
Mr. Santosh Wangujare, Ashti [M.S.] ||45

10) SPATIAL AND TEMPORAL(1966-67 to 2020-2021) ANALYSIS OF.......
SANTOSH KUMAR, Barota ||47

11) Glimpses of Indian culture In Hindi Diasporic literature
Arumita Pawa ||51

12) वैष्णव कादंबरी : एक अवलोकन
प्रा.संदिप कोरडे जि.नांदेड ||55

13) संत साहित्य आणि अंधश्रध्दा निर्मूलन
अजय श्रीराम मुरमुरे, अहमदपुर ||58

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

14) दुसरे महायुद्ध आणि ॲब्सर्डिझम
डॉ. सतीश पावडे ||62

15) हैद्राबाद संस्थानातील स्वातंर्त्य संघर्ष आणि भारतीय स्वातंर्त्याचा लढा
प्रा.डॉ.बोचरे जे.एम., पाथरी जि.परभणी ||66

16) धर्मनिरपेक्षता : संकल्पना व ऐतिहासिक पार्श्र्वभूमी.
प्रा. किरण कारभारी धनेधर, पाथरी ||68

17) उपेक्षित ग्रामीण स्त्री कथाकार :— नलिनी महाडिक
प्रा. डॉ.महेशकुमार पाडुरंग सोनावणे, सातारा ||73

18) डूंगरपुर जिले में अनुसूचित जाति एवं अनुसूचित जनजाति की महिलाओं में..
विमित, उदयपूर ||77

19) बौद्ध साहित्य में वर्णित **प्राचीन भारतीय दर्शन**
डा. रमन कुमार, मधेपुरा ||86

20) लक्ष्मीकांत वर्मा का आलोचनागत वैशिष्ट्य
डॉ. आभा सक्सेना ||89

21) व्यक्तिगत निवेशकों के निवेश व्यवहार को प्रभावित करने वाले तत्वों का....
रत्ना मिश्रा, डॉ.उषा शर्मा ||93

22) भारत में विशेष राज्य की संकल्पना
रत्ना श्रीवास्तव, रायपुर ||98

23) प्रबन्ध काव्यों में—"दलित विमर्श" चिन्तन-
डॉ० हरिओम अवस्थी—डॉ. सुशीला तिवारी ||102

24) समकालीन हिन्दी कहानी और दलित लेखन
मेधा भारती, कानपुर ||109

25) राजस्थान के इतिहास को जानने में मुगलकालीन फारसी तवारिखों की भूमिका
डॉ. बिन्दु भसीन, बीकानेर ||113

26) हालावादी कवि हरिवंषराय बच्चन
डॉ. रेविता बलभीम कावळे, बसमत ||118

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

27) आधुनिक हिन्दी काव्य में स्वाधीनता की भावना
तरन्नुम खान, नागपुर ||122

28) **छत्तीसगढ़ की जीवनदायिनी — महानदी**
डॉ. (श्रीमती) हेमवती ठाकुर,धमतरी जिला धमतरी ||124

29) बिहार में त्रिवेणी संघ की स्थापना की परिस्थिति
मृत्युंजय कुमार, बिहार ||127

30) बनारसी प्रसाद भोजपुरी की कहानियों में जनवादी चेतना
सियाराम मुखिया, दरभंगा ||133

31) मध्य प्रदेश में पर्यटन:रोजगार :सम्भावनाएँ और समस्याए
डॉ. प्रकाश पगारे, खंडवा म.प्र. ||139

32) भक्तिकाल: राम भक्त कवियों का समीक्षात्मक विवरण
पूनम देवी, हरियाणा ||142

33) बड़ागाँव विकास खण्ड, जनपद वाराणसी : ग्रामीण विकास पर ....
डॉ० संदीप कुमार सिंह—डॉ० संदीप कुमार सिंह ||145

34) काठ की हांडी
डॉ रीटा नागपाल ||152

35) 'एक चिथड़ा ख्वाब' की गजलों में साहित्य सृजन दृष्टि
किरीट गुणवंतराय जोशी, पोरबंदर ||156

36) हिन्दी कहानी और देश विभाजन की त्रासदी
डॉ. कुलदीप सिंह मीना, जोधपुर ||158

37) पंडित सामता प्रसाद मिश्र जी की वादन शैली
डॉ रेखा सेठी (तबला वादन), बरू साहिब ||163

38) अन्तर्जनजातीय असमानताएँ, सामाजिक एवं पारिवारिक संरचना
डॉ. मंजुला अलंसे जावरा (म.प्र.) ||168

39) Modernism In The Novels Of Preeti Shenoy
Mrs.Sonali Kamble, Udgir ||171

40) मराठीतील स्त्रियांच्या कथांचे वाङ्मयइतिहासात्मक लेखन
डॉ.शीतल मारुती कोरडे, पुणे ||174

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

will guide education to take shape and the direction to move.

References:

- Asimov, Isaac.1974. The Best of Isaac Asimov. York: Doubleday & Company, INC.
- Beck, Ulrich. 1992. Risk Society: Towards a New Modernity. London: SAGE Publishing.
- Bourddieu, Pierre. 1973. 'Cultural Reproduction and Social Reproduction', in Robert Brown (ed.) Knowledge Education and Cultural Change. London
- Illich, Ivan (1973)Deschooling Society. London: Marion Boyars
- Marx, Karl. 1891/1966. Critique of the Gotha Programme, ed. C.P. Pruitt .New York: International Publishers
- Meyer, J. W., & Rowan, B. 1977. 'Institutional Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony' in American Journal of Sociology, Vol. 83, No. 2, pp. 340-363
- National Education Policy, 2020
- Newman, John H. 1852/1999. The Idea of a University: Washington DC: Regnery Publishing, Inc.
- NIOS Prospectus, 2020-21
- Parsons Talcott. 1949. The Structure of Social Action, New York: Free Press
- Right to Education Act, 2009
- Sawhill, John A. 1986. Energy Conservation: Successes and Failures. Washington D.C: Brookings Institution :
- Simmel, G. 1902/1950. The Sociology of George Simmel, ed. by Kurt H. Wolff, New York: Free press
- The Wire 17/03/22 (URL: thewire.in)

⌘⌘⌘

09

Spirituality And Health

Mr. Santosh Wangujare
Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya,
Ashti, Tal- Ashti Dist -Beed

****

Abstract:

The process to evolve & perceive the soul as supreme soul is spiritualism. There is no duality in sea its water, gold or its ornaments etc. This inner vision bestows the humanity with peace, bliss & enlightenment.

Keyword : Spirituality, Mind, Soul, Ego, Koshas

Introduction:

The need of spirituality is basically for adolescent & youth rather than for the elderly wise people. Do not regard spirituality as "Religion", which is actually a misnomer, rather treat it as a prerequisite for one to in the game called "LIFE" so Transcendental awareness is the key to control the Mind and Realized.

Definition:

"Spirituality is the process to win over the duality of the mind & conserve the life energy. It is an art of winning & beautifying the mind & the body with help of your own mind & body".

It is the need of each & everybody being irrespective of age & sex. It deals with science of mind Religion.

Concept:

Today is the age of machine & modernization. Human being has gained unprecedented & unimaginable control over innumerable things in nature over the last century or so. He has gone tremendously by brain as time unfolded, simultaneously his mind has also grown at a more rapid rate than his brain. Now, the worldly attractions have conquered mind so well that it really needs a

master SOUL & an aware brain to free itself from their grip. A person with an enlightened mind radiates the fragrance of Peace within , bliss, intellect & beauty.

Mind:

It is used in philosophy to denote the sum of man's mental faculties, including those supposedly independent of the physical brain and nervous system. Mind is very sensitive to thoughts & emotions. Spiritual thoughts & emotions do not excite the mind, therefore a person with dominance of spiritual thoughts & emotions shall live in peace.

The Soul is not visible (with open eye). It can only be perceived by its attributes, the human body & its actions are visible. Therefore, the humanity has come to realize that "I am the body".Soul without body cannot perceived the peace & bliss & body without SOUL can not perform any function of any kind. Conclusion is that one perceive the inner, I (soul within) only with the help of external I (the body).Awareness about the inner, I – the Soul shall help the, humanity to control the mind & succeed with peace & bliss in this life.

Meditation is the Holistic game for the entire humanity it evoke dominance of spiritual thoughts & emotions over worldly thoughts & emotions. It does not deviate any one from the world or materialistic worldly life rather helps the mediator to live in a worldly life with materialistic success & affluence, coupled with peace.

(1) Spiritual thought & emotions bestow on humanity materialistic success & affluence coupled with peace & bliss in life.

(2) Worldly thoughts & emotions bestow on humanity materialistic success & affluence coupled with stress in life.

Man has 5 major sheaths of existence:

1. ANAMAYA KOSH:

Life Force ENERGY Unlimited in Brahmand, Human Beings, Flora or Fauna always live with Bioetheric or electric energy Human Body get 10% from food, 20% from respiration– Full life uses it.5% wrong done by somebody 95% violent reaction Vegetarian: Fresh food has more energy Dead Animal: Flesh does not have prana– starts decaying so Tajomaya face will not be there. Vegetable: Golden and silver aura; violet etc

2. PRANAMAYA KOSH:

70% is in Pranamaya Kosh Yogi take from pranamaya kosh and so miracles are shown by Avadoots

Siddha– enter in Chakra and go for inward journey for various planets, including Indra develops fear for them etc

Black: Negative energy paralysis-give energy-recovery

Reiki: Vibration Fine: Removes Karmic or Black energy by pranamic Breathing and thoughts: Sudarshan Kriya; Heart Chakra Meditation; Pranayam; Regression Therapy, T.M. Siddhi etc.

3. MANOMAYA KOSH:

Create anything Vishwamitra etc. Bharat: Go anywhere see him heal him etc.

Guru MOKSHAN ever use energy for destruction

4. GYAN MAYA KOSH:

I am the soul, not the body Do not react violently: React as per situation demands

Just Duties.

5. ANANDMAYA KOSH:

Turiya and Beyond it Eternal Bliss & Peace

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-2 Issue-19

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue-19 July-Aug-2022

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

July-Aug-2022 Volume-2 Issue-19

On

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

Editor
Dr. Umakant Chanshetti
Principal
Jawahar Arts, Science & Commerce College (Maharashtra) India

Co- Editor
Dr. Maruti Musande
Dr. Rajshekhar Varshetti
Dr. Sunil Rajput
Dr. Ningappa Somgonde

Published by- P. R. Talekar, Secretary, Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue-19 July-Aug-2022

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	डिजिटल पर्यटन प्रा. डॉ. शितोळे अनिल विजय, गायकवाड प्रतिभा शिवाजी	1 to 4
2	शाश्वत विकासात जलसपंदाचे महत्त्व प्रा. मनोहर नारायण मोरे	5 to 7
3	भारतातील आदिवासी जमातींचा वर्गीकृत अभ्यास डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे	8 to 13
4	भारतीय लोकसंख्येची वयोरचना डॉ. हरी साधू वाघमारे	14 to 17
5	समुदायाचे आरोग्य (Health in Community) प्रा.दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	18 to 22
6	आजच्या काळात भारतीय महीलांचा आहार व आरोग्य – एक अभ्यास प्रा.कविता आर.किर्दक	23 to 25
7	भारतातील शाश्वत विकास ध्येय : बहुआयामी दारिद्रय निर्देशांक वस्तुस्थिती डॉ.बिरादार माधवराव नरसिंगराव, चव्हाण उदयराज चंदन	26 to 29
8	कालाराम मन्दिर प्रवेश: एक सामाजिक-आर्थिक उन्नति का मार्ग डॉ बृजेन्द्र सिंह बौद्ध	30 to 34
9	सामाजिक शास्त्रातील अर्थशास्त्राचे योगदान डॉ. सुरेखा मागुजी भिंगारदिवे	35 to 37
10	महाराष्ट्रातील महिला धोरणाची वास्तविकता प्रा. सि. के .भोवते	38 to 41
11	महात्मा बसवेश्वरांचे मानव समाजासाठी केलेले योगदान प्रा. डॉ. सोमगोंडे निंगप्पा सिद्राम	42 to 44
12	मनुष्य जन्म से नही, कर्म से श्रेष्ठ है : संत रैदास प्रा. डॉ. एम. बी. बिराजदार	45 to 47
13	परभणी जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळे प्रा.डॉ. देशमुख एस .बी.	48 to 51
14	जलवायु परिवर्तन व ग्लोबल वार्मिंग का मानव सभ्यता पर प्रभाव श्रीमती सरला देवी चक्रवर्ती	52 to 62
15	स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ संलग्नित महाविदयालयीन ग्रंथालयातील सेवा सुविधा व माहिती तंत्रज्ञान आधारित साधनांची उपलब्धता : एक अभ्यास अंबादास वसंत खिलारे, डॉ. दिलीप डी. मेस्त्री	63 to 66
16	संस्कृत : एक वैज्ञानिक भाषा डॉ. सत्येंद्र राऊत	67 to 69
17	अर्थशास्त्र सामाजिक विज्ञान (Economics as Social Science) प्रा. गणेश गंभीरराव देशमुख	70 to 72
18	भारतातील महिला रोजगार व लिंग असमानता प्रा.सुदेवाड एस.व्ही.	73 to 76
19	हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम आणि आर्यसमाज चळवळ प्रा.डॉ.सुनिल रजपूत	77 to 80

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 7.328**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.2 No.19 **July – Aug 2022**

समुदायाचे आरोग्य (Health in Community)

प्रा.दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, ॲड. बी. डी.हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी
Corresponding Author- प्रा.दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
Email: mundhedp@gmail.com

प्रस्तावना-

व्यक्तीच्या आरोग्याबरोबरच समाजाच्या आरोग्याचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे. कारण व्यक्तीने स्वतःचे आरोग्य कितीही चांगले ठेवले तरी समाजाचे आरोग्य ढासळलेले असेल तर त्याचा परीणाम व्यक्तीवर झाल्याशिवाय रहात नाही. त्यामुळे सामुदायिक आरोग्य चांगले ठेवणे हे ही तितकेच महत्त्वाचे आहे. आज औद्योगिकरणाची प्रक्रिया वेगाने होत आहे. कारखानदारी वाढत आहे. नवनवीन शोध लागत आहेत. औद्योगिकीकरणाचा परिणाम म्हणून शहरे फुगत आहेत तर खेडी ओस पडत आहेत. म्हणजेच नागरीकरण वाढत आहे. लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी शहरात येऊन वसती करत आहेत. या सर्वांना चांगले निवास मिळत नाही. ते फुटपाथ किंवा सरकारी जागेवर आपला संसार थाटतात.यामुळे त्यांच्याकडे कोणत्याच आरोग्याच्या सोयीसुविधा नसतात. त्यांच्या आरोग्याविषयीच्या अनेक समस्या निर्माण होतात. औद्योगिकीकरणामुळे शहरात व्यवसाय उपलब्ध होतात परंतु दळणवळणाच्या अनेक समस्या आहेत. कारखाने आणि वाहनांचा परिणाम म्हणून प्रदुषण प्रचंड प्रमाणात वाढत आहे. त्याचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष परिणाम सामुदायिक आरोग्यावर होताना दिसतात. पैसे मिळवण्यासाठी कोणत्याही मार्गाचा अवलंब करताना लोक दिसतात.नितीमूल्ये पायदळी तुडवली जातात. यातून भ्रष्टाचार, फसवेगिरी, गुन्हेगारी, वेश्याव्यवसाय, करचुकवेगिरी, खून, मारामाऱ्या यासारखे प्रश्न निर्माण होऊन सामुदायिक आरोग्य रसातळाला जाते. त्यामुळे सार्वजनिक नितीमूल्याचा संबंध समुदायिक आरोग्यासी निकटचा आहे. यातून समाजात संघर्ष वाढतो. समाजाचे विघटन होते. त्यामुळे सामुदायिक आरोग्य हा विषय समाजशास्त्रीय दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्यामुळे शोधनिबंधासाठी मी हा विषय घेतलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:-

1) सामुदायिक आरोग्य संकल्पना समजून घेणे.
2) सामुदायिक आरोग्याची उद्दिष्टे अभ्यासणे.
3) भारतातील सामुदायिक आरोग्य सेवा कार्यक्रम अभ्यासणे.
4) सामुदायिक आरोग्य रक्षण व संवर्धनाची ओळख करून घेणे.

गृहीतके:-

1) भारतातील सामुदायिक आरोग्याच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.
2) आरोग्य सेवेचा लाभ सर्वांना कसा मिळतो का ते पाहणे.
3) सामुदायिक आरोग्य कार्यक्रमासाठी विविध आयोगांनी सुचवलेले उपाय उपयुक्त ठरतील.

संशोधनपद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या लेखनासाठी द्वितीय साधन सामुग्री (Secondary Data) चा वापर करण्यात आला आहे. सदरील लेखनासाठी माहिती संकलित करीत असताना विविध प्रकाशित लेखांचा,

पुस्तकांचा, मासिकांचा आणि वृत्तपत्रांचा आधार घेण्यात आला.

विवरण आणि स्पष्टीकरण--

आरोग्य म्हणजे काय?

आरोग्य, सामुदायिक आरोग्य, स्वास्थ्य यासंकल्पनांचा अर्थ सर्वसामान्य लोक केवळ आजार नसणे असा घेतात. परंतु आरोग्य ही फार व्यापक संकल्पना आहे.

"आरोग्याची स्थिती ही व्यक्ती च्या स्वतःशी, समुदायाशी, विश्वाशी व ईश्वराशी असणाऱ्या संबंधाच्या समतोलाचा निर्देश करणारी स्थिती होय."

जागतिक आरोग्य संघटना (WHO)1948 साली केलेली व्याख्या-"आरोग्य म्हणजे शारीरिक, मानसिक व सामाजिक सुस्थित अशी अवस्था की व्यक्तीमध्ये कोणताही रोग वा दुबळेपणा नसणे."

सामुदायिकआरोग्यम्हणजेकाय?

समुदाय म्हणजे एका विशिष्ट अशा क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांचा समूह जो सामाजिक उद्दिष्टांसाठी व कारणांसाठी आणि गरजा भागविण्यासाठी संघटित झाला आहे."सामुदायिक आरोग्य म्हणजे त्या गावातील, वसतीतील, गल्लीतील व्यक्तींचे सामाजिक-मानसिक स्वास्थ्य होय." सामुदायिक आरोग्य ही व्यापक अर्थाची संकल्पना आहे. कारण समूहाच्या आरोग्यावर व्यक्तीचे आरोग्य अवलंबून असते. असंख्य राष्ट्रांची सामुदायिक आरोग्य स्थिती बिघडलेली दिसते. कारण आरोग्यावरच शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक प्रतिष्ठा अवलंबून असते.

सामुदायिक आरोग्याची उद्दिष्ट्ये:-

सामुदायिक आरोग्य ही एक व्यापक व्यवस्था आहे.तीला आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक,सांस्कृतिक अशी अंगे आहेत. आरोग्य निकोप तर राष्ट्राची सर्वांगीण प्रगती होत असते. सामुदायिक आरोग्याची काही मुलभूत उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

1) धोरणाचीव्याप्ती (व्यापकता):-

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला निरोगी बनविणे हे सामुदायिक आरोग्याचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. उदा. चीन. देशातील गरीब व्यक्तींपर्यंत सेवा देणे आवश्यक आहे. त्यांना स्वच्छते विषयीचे मार्गदर्शन करून त्याच्या आरोग्यविषयक हानीकारक सवयी बदलाव्या लागतात. समाजात कमालीचे बेफिकीर व कमालीचे जागृत लोक आढळतात. या दोन्हींना यामध्ये सामावून घेतले पाहिजे. आरोग्य केंद्रामार्फत तपासणी व उपचार देणे आवश्यक आहे.

2) प्रतिबंध:-

प्रतिबंध हे दुसरे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. रोग होण्यापूर्वी जंतूचा नायनाट केला पाहिजे."Prevention is better than cure" असे आपण नेहमी म्हणतो. रोग होण्यापूर्वीच आपण काळजी घेतली पाहिजे. औषध फवारणी, पाणी स्वच्छता, प्रतिबंधक लस टोचणे इत्यादींमधून आपण सामुदायिक आरोग्याची जपणूक करू शकतो. त्याचबरोबर एखादा आजार झालाच तर लवकर रोगनिदान आणि उपचार करणे हेही प्रतिबंधात येते.

3)रोगाचे निवारण:-

रोगाचे निवारण हे सामुदायिक आरोग्याचे तिसरे उद्दिष्ट आहे. रोग झाल्यावर बरा होईपर्यंत त्यावर औषधोपचार केले पाहिजेत. रोगाचे स्वरूप वेगवेगळे असते. लक्षणे आणि काही तपासण्या करून त्याचे निदान करावे लागते. रोगाचे निवारण करताना डॉक्टर, परिचारिका यांच्याबरोबरच रुग्णाचे नातेवाईक खूप महत्त्वाचे असतात. त्यांनी आपापली भूमिका योग्य प्रकारे वटवली तर रोगी लवकर बरा होतो.

4)पुनर्वसन:-नुसता रोगी बरा होऊन पुरेसे नाही. रोग्याचे संपूर्ण पुनर्वसन केले पाहिजे. रोज बरा झाल्यावर त्याच्या विकासासाठी केलेली उपाययोजना म्हणजे पुनर्वसन होय गरजेनुसार त्याला मदत केली पाहिजे. मानसिक धैर्य देणे, एखादा व्यवसाय किंवा धंदा करण्यास मदत करणे हे पुनर्वसनामध्ये येते. आजार बरा होण्याबरोबर त्याचे शारीरिक, मानसिक, सामाजिक व आर्थिक पुनर्वसन ही तेवढेच महत्त्वाचे आहे.

भारतातील सामुदायिक आरोग्य कार्यक्रम:-

पॉल रसेल हे विचारवंत म्हणतात की आरोग्य आणि रोग यांनी केव्हांच आंतरराष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त केले आहे. विकासाच्या दिशेने पाऊल टाकताना मनुष्यबळ, साधन-सामुग्री आणि संपत्तीचा विचार केला गेला पाहिजे. भारतात त्यादृष्टीने आरोग्यविषयक घटकाला प्राधान्य दिले जात नाही. अपुऱ्या निधीची तरतूद केली जाते. शासनाने "कल्याणकारी राज्य" याला केव्हाच तिलांजली दिलेली आहे. सार्वजनिक आरोग्य कार्यक्रम राबवताना तीन उद्दिष्ट्ये डोळ्यासमोर ठेवण्यात आलेली आहेत.

1) आरोग्यसेवेचा लाभ सर्वांनाच मिळाला पाहिजे.
2) आरोग्यविषयक जागृती निर्माण करणे.
3) आरोग्याचा संबंध दैवी घटनेसी न लावणे.

त्या दृष्टीने स्वातंत्र्योत्तर काळात नियोजन करण्यात आले.

अ) भोर समिती:-

1946 साली भोर समितीने राष्ट्रीय पातळीवर केलेल्या सर्वेक्षणातून देशाचे आरोग्य सुधारण्यासाठी व रोगांचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी विविध शिफारशी केल्या आहेत.

1. प्रतिबंधात्मक उपायावर अधिक लक्ष केंद्रित करण्यात यावे.
2. उपचारात्मक आणि प्रतिबंधात्मक कार्यक्रमाचे सुसुत्रीकरण व्हावे.
3. डॉक्टरांना वैद्यकीय शिक्षणाबरोबर सामाजिक वैद्यकीय ज्ञान दिले पाहिजे.

देशातीलदर 40000 लोकसंख्येमागे एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र सुरू करावे.

ब) मुखर्जी समिती:-

1965 मध्ये मुखर्जी समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीने काही शिफारशी केल्या-

1. मलेरिया रोगाचा प्रतिबंध करावा.
2. जिल्हा पातळीवर तज्ञ डॉक्टरांच्या नेमणूका करण्यात याव्या.
3. कुटुंब नियोजन कार्यक्रमासाठी स्वतंत्र कर्मचारी व सेवकांची तरतूद करावी.

क) कर्तारसिंग समिती:-

1973 मध्ये कर्तारसिंग समिती स्थापन करण्यात आली. तिने काही सर्वेक्षण व अभ्यास करून महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या.

1. स्त्री आरोग्य सेविका तयार करावी.
2. पुरुष आरोग्य सेवकांच्या नेमणूका कराव्यात.
3. वरील दोघांमार्फत मलेरिया, कुटुंबनियोजन सेवा उपलब्ध करून द्यावी.

ड) श्रीवास्तव समिती:-

1975 साली श्रीवास्तव समिती स्थापन करण्यात आली. तिच्या काही शिफारशी-

1. 'पूरकवैद्यक' सेवा पुरवण्यासाठी आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत वाढ सुचविली.
2. नवीन कार्यकर्ते घ्यावेत.
3. वैद्यकीय महाविद्यालयातून ग्रामीण आरोग्याची अधिक तरतूद करावी.
4. खेड्यात राहणाऱ्या सुईणीस (बाळंतपण करणारी अनुभवी स्त्री) प्रशिक्षण द्यावे.
5. कुटुंब नियोजना वर अधिक भर द्यावा.
6. माता बालक कल्याण कार्यक्रम राबवावेत.

सामुदायिक आरोग्य कार्यक्रमाची अंमलबजावणी:-

भारतात वरील समित्यांनी केलेल्या शिफारशी आणि अभ्यासावरून सामुदायीक आरोग्य कार्यक्रमाचीअंमलबजावणी खालील

4 स्तरावरून करण्यात आली. यासाठी स्वतंत्र मंत्रालयाची निर्मिती करण्यात आली. केंद्र व राज्य यांच्या समन्वयातून कार्यक्रमाची आखणी करून अंमलबजावणी करण्यात आली.

अ) राष्ट्रीय पातळी:-

केंद्रीय पातळीवर स्वतंत्र आरोग्य मंत्रालय स्थापन करण्यात आले आहे. त्यामध्ये एक कॅबिनेट आणि एक राज्यमंत्री असा कार्यभार देण्यात आला आहे. पंचवार्षिक योजनेत आरोग्यावर स्वतंत्र तरतूद करण्यात आली आहे. त्यातून विविध योजना आणि बाबींवर खर्च केला जातो. वैद्यकीय शिक्षण आणि कुटुंब नियोजन,विविध रोगावर व्यापक प्रमाणात औष धोपचार, लसीकरण, दवाखाने आणि डॉक्टरांची संख्या वाढवण्यात आली. त्यामुळेच आज आपण विविध आजारांना भारतातून हद्दपार (पोलिओ,देवी) केले आहे.

आ) राज्यपातळी:-

राज्यपातळीवर पण केंद्राप्रमाणेच दोन मंत्री (कॅबिनेट व राज्यमंत्री) आरोग्य कारभार पाहतात. त्यांच्या जोडीला विविध पातळीवर प्रशासकीय पदे निर्माण करण्यात आलेली आहेत. काही बाबी ह्या राज्यशासनाच्या कक्षेत येतात. आरोग्यविषयक कार्यक्रमांची अंमलबजावणी प्रत्यक्ष राज्यसरकारला करावी लागते. साथीच्या रोगावर नियंत्रण ठेवून जनतेचे आरोग्य उत्तम रहावे म्हणून राज्यशासन नेहमी प्रयत्नशील राहते.

क) जिल्हा पातळी:-

जिल्ह्याच्या ठिकाणी एक जिल्हा आरोग्य अधिकारी (D.H.O.) असतो. त्याला प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी असणाऱ्या वैद्यकीय अधिकाऱ्यांचे सहकार्य मिळत असते.याचबरोबर जिल्हा रुग्णालय सांभाळणारे जिल्हा शल्य चिकित्सक देखील असतात. संपूर्ण जिल्ह्यातील आरोग्य कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्याचे काम यांच्यामार्फत होत असते. यामध्ये विविध पदावरील कर्मचाऱ्यांचा सहभाग देखील महत्त्वाचा असतो.

ड) निमसरकारी संख्या:-

सर्वच बाबींवर शासनाचे प्रयत्न अपुरे पडतात. त्यामुळे आरोग्य संरक्षण आणि संवर्धन या कामी निमसरकारी संस्थांची भूमिका ही महत्त्वाची आहे. या संस्थाही लोकांच्या आरोग्याची काळजी घेताना दिसतात.ब्रिटीश काळात मिशनरीजने हे काम खूप चांगले केलेले आहे. त्याचबरोबर भारतात टाटा, वाडिया, बिर्ला आणि अंबानी यासारखे उद्योजक आरोग्य कार्यक्रमात आपला सहभाग नोंदवताना दिसतात. त्यामुळे जनतेला चांगल्या प्रकारच्या आरोग्य सुविधा मिळताना दिसतात.

निष्कर्ष:-

भारतातील सामुदायिक आरोग्याचा अभ्यास करताना बरेचसे आरोग्याचे चित्र आपल्या डोळ्यासमोर येते. एक म्हणजे 'सर्वांसाठी आरोग्य' हे उद्दिष्ट गाठत असताना आपण बरीच मजल मारली आहे. आरोग्य ही संकल्पना व्यापक आहे. ती बहुआयामी असल्याने विविध अभ्यास, आयोग नेमून आपण त्यामध्ये सुधारणा केलेल्या आहेत. आरोग्याची प्रतिष्ठा उंचावण्यासाठी एकूण उत्पन्नापैकी आपण फक्त 1 टक्का खर्च करत आहोत.विकसित राष्ट्रांत हेच प्रमाण 5 टक्क्यांवर आहे. तरतूद वाढली तर सेवा आणि सुविधा वाढवता येतील. दर्जेदार आरोग्य सुविधा निर्माण झाल्या तर लोकांचे आयुर्मान वाढेल.

वास्तविक फक्त औषधोपचार करून लोकांचे आरोग्य सुधारायचे नाही तर लोकांना आरोग्य शिक्षण पण द्यायचे आहे. कौटुंबिक पातळीवर त्याची अंमलबजावणी

होणे आवश्यक आहे. दर हजारी120 असणारे बालमृत्युदर आपण 30 वर आणलेले आहे. परंतु यामध्ये आणखीन सुधारणा करायला वाव आहे.तात्पर्य सामुदायिक आरोग्य हे केवळ औषधोपचारापुरते मर्यादित नसून तो सामाजिक व आर्थिक जीवनमान उंचावण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.

संदर्भसूची:-

1) जी. एन. मोरे, 'ग्रामीण समस्या आणि नागरी प्रश्न' एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स औरंगपुरा औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 9 ऑगस्ट 2014.
2) सुधा काळदाते आणि शंकर गायकवाड, "वैद्यकीय समाजशास्त्र" श्रीलक्ष्मी प्रकाशन औरंगपुरा औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 24-04-1993.
3) कृष्णकुमार पुजारी, "वैद्यकीय समाजशास्त्र" कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती ऑगस्ट 1996.
4) दा. धो. काचोळे, "वैद्यकीय समाजशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा औरंगाबाद, तृतीयावृत्ती 28 जून 1999.
5) विठ्ठल प्रभू, "आरोग्य दक्षता" मॅजेस्टिक प्रकाशन, गिरगाव मुंबई, प्रथमावृत्ती 1995.

लोकसत्ता एप्रिल 2022 चतुरंग पुरवणी

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2022

ISSUE No- (CCCLVIII) 358- F

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Baliram Pawar
Head, Department of Sociology
Mahatma Phule College Kingaon Latur
Maharashtra

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, 358 (CCCLVIII) F
ISSN : 2278-9308 August, 2022

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci College, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci College Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande,** Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile : 9595560278 /**

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, 358 (CCCLVIII) F

ISSN : 2278-9308 August, 2022

INDEX-F

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Impact of single periodization training on physical fitness outcomes of collegiate volleyball players — **Rahul Madhukar Ingale , Dr. Vaishali Madhekar**	1
2	The Role Of Mass Media In Rural Development: A Sociological Study In Jorhat District — **Arbin Haque**	6
3	The problems of rural women in indian society. — **Prof.S.I.Malagali**	13
4	Online Consumer in Cyberspace — **Sonia Devi**	18
5	Sarvodaya - A Gandhian Philosophy for Community Development — **Prof. (Dr.) Monica Munjial Singh , Arpna Rattu**	25
6	Status Of Women Education In Rural India — **Ms. Harsha Sharma**	29
7	Purusartha And Varnashrama-Dharma: The Goals of Human Life — **Mouchumi Hazarika**	33
8	Impact Of Quality Education On Rural Development — **Prof. Vrushali Avinash Ghodke**	36
9	Women Empowerment And Rural Development: Challenges And Opportunities — **Dr. Pratima Srivastava**	39
10	Empowering Rural Women And Skill Development Programme — **Dr. Shuchi Goel**	42
11	The Role & Challenges of Choice Based Credit System (CBCS) with Special Reference to University of Mysore — **Dr. Ramesha V**	45
12	A Study On Academic Achievement Gap In English At Primary Level Of Education In Paschim Medinipur District Of West Bengal — **Dr. Avishek Chaudhury**	49
13	शिक्षा और ग्रामीण विकास — सुमन यादव	61
14	सामाजिक न्याय की अवधारणा : एक ऐतिहासिक सर्वेक्षण — अम्बिका प्रसाद यादव	64
15	लोकसंगीताच्या माध्यमातुन आदिवासी ठाकर समाज संस्कृतीचे वास्तव — प्रा.डॉ. पल्लवी कुलकर्णी	67
16	भारतीय ग्रामीण संरचना में सामाजिक परिवर्तन — डॉ. मौहम्मद अय्यूब	71
17	बाल साहित्य में दलित चेतना — प्रा. डॉ. आनंद र. बक्षी	74
18	ब्रज भूमि की लोकसंगीतात्मक मल्हार गायन शैली के विभिन्न स्वरूपों का अध्ययन — मोहिनी राजपूत	76
19	ग्रामीण विकास में शिक्षा की भूमिका — श्रीमति तृषा माहुले	79
20	श्रीमती एनी बेसेंट की विचारधारा में सामाजिक चिंतन — डॉ. (श्रीमती) सुनीता यादव	83
21	ग्रामीण विकासातील प्रमुख समस्या — प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	88

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, 358 (CCCLVIII) F
ISSN : 2278-9308
August, 2022

ग्रामीण विकासातील प्रमुख समस्या
(Major issue in Rural Development)

प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी, ता. आष्टी जि. बीड.
Email: mundhedp@gmail.com ,Mob: 7821036363

प्रस्तावना:-

आधुनीकीकरणाच्या रगाड्यात आपले खेड्याकडे दुर्लक्ष होत आहे असे खेदाने म्हणावे लागते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सुजलाम-सुफलाम असणारी खेडी(ग्राम) आज ओस पडताना दिसतात, तेंव्हा देशाचा विकास नेमका कोणत्या मार्गाने जातो आहे ते कळत नाही.1950मध्ये ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण 82% होते ते आज 68 टक्क्यावर आलेले आहे. का एवढ्या लोकांनी खेड्यातून शहरात स्थलांतर केले याचा आढावा घेतला असता ग्रामीण भागात अनेक प्रकारच्या समस्या लोकांचे जीवन जगणे अवघड करतात. सर्व जगभर शहरांचा सतत विकास होत असताना ग्रामीण भाग विकासापासून कोसो दूर आहे. त्याचे कारण आहे ग्रामीण विकासातअनेक अडथळे किंवा समस्या आहेत. म्हणून ग्रामीण समस्यांचे स्वरूप नीटपणे समजून घेऊन त्याचा उहापोह करणे हा माझ्या शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

कोणत्याही देशाची अर्थव्यवस्था ग्रामीण भागात होणाऱ्या उत्पादनावर अवलंबून असते. अन्नधान्य व कच्चामाल यांचे उत्पादन ग्रामीण भागातच होत असते. उलट शहरे ग्रामीण उत्पादनावर जगत असतात. त्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास हा भारताच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. परंतु भारताच्या ग्रामीण विकासात अनेक प्रकारचे अडथळे दिसून येतात. ग्रामीण समाजाचा विकास घडवून आणण्यासाठी भारत सरकारने ग्रामीण विकास मंत्रालयाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. शेतीत सुधारणा करण्यासाठी पंचवार्षिक योजनातून तरतूद केली जाते. तरी देखील ग्रामीण समाजाचा विकास गती घेताना दिसत नाही. यासाठी अनेक घटक कारणीभूत आहेत.

गृहीतक:-

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे गृहितक पुढीलप्रमाणे आहे. ग्रामीण विकासात ग्रामीण बेरोजगारी, सरकारी योजनांतील भ्रष्टाचार, कर्जबाजारीपणा, शिक्षणाच्या अपूऱ्या व्यवस्था या महत्वपूर्ण समस्या आहेत. त्यामुळे या समस्यांकडे आधुनिक काळात दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये:-

1) ग्रामीण विकासाचे स्वरूप व आकारमान अभ्यासणे.
2) ग्रामीण विकासाची वास्तवता व विपर्यास समजून घेणे.
3) ग्रामीण विकासाच्या समस्या शोधून त्यावर उपाय सुचविणे.
4) ग्रामीण विकासात सरकारची भूमिका किंवा योगदान अभ्यासणे.
5) ग्रामीण विकासाचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी द्वितीय स्त्रोताचा वापर करण्यात आलेला आहे.यामध्ये संदर्भ ग्रंथ,शासकीय अहवाल,वर्तमानपत्र,मासिके आदींचा आधार घेण्यात आलेला आहे.तसेच विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धतीचा आधारही सदर शोधनिबंधासाठी घेण्यात आला आहे.

विश्लेषण आणि स्पष्टीकरण:-

ग्रामीण विकासातील प्रमुख समस्यांचा आढावा घेत असताना डोळ्यांसमोर असंख्य समस्या दिसतात. परंतु अभ्यासाच्या दृष्टीने काही मोजक्या आणि महत्त्वपूर्ण समस्यांचा आढावा आपण या ठिकाणी घेणार आहोत.

1) ग्रामीण निरक्षरतेची समस्या:-

ग्रामीण विकासातील एक महत्त्वपूर्ण समस्या म्हणून निरक्षरतेकडे पाहिले जाते. भारतातील 2011 च्या जनगणनेनुसार 68%लोक ग्रामीण भागात राहतात. एवढे लोक ग्रामीण भागात राहत असताना त्यांच्यामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण पण फक्त 60% आहे. अनेक विचारवंतांनी आणि समाजसुधारकांनी शिक्षणाचे महत्त्व विषद केलेले आहे, परंतु त्याचा परिणाम ग्रामीण जनतेवर फारसा झालेला दिसत नाही. अज्ञानामुळे अंधश्रद्धा, दारिद्र्य, अनारोग्य अशा विविध समस्या आपणास पहावयास मिळतात. या सर्वांच्या मुळाशी निरक्षरता असलेली दिसून येते. प्रगत

देशात साक्षरता जवळ-जवळ 100% आहे. निरक्षरतेचा संबंध अनेक प्रश्नांशी असतो. निरक्षरता व दारिद्र्य, निरक्षरता व लोकसंख्यावाढ, निरक्षरता व स्त्रियांचे प्रश्न, निरक्षरता व आरोग्याचे प्रश्न इत्यादींचा यामध्ये समावेश करता येईल.

निरक्षर लोक अनेक भूलथापांना बळी पडतात. तसेच सामाजिक परिवर्तनाची त्यांची मानसिकता नसते. जुन्याला पकडून ठेवण्याची भावना त्यांच्यामध्ये दिसते. त्यामुळे समाजविकासात हा मोठा अडथळा आहे.

2) ग्रामीण उद्योगधंद्यांची समस्या:-

ग्रामीण विकासाच्या प्रमुख समस्येमध्ये उद्योगधंद्याचा अभाव याचा उल्लेख करावा लागेल. ग्रामीण जीवनाचा शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. संपूर्ण भारताचा विचार करता ग्रामीण भागात उद्योगांचा अभावच आढळतो. अनेक मोठे उद्योग हे शहरांमध्ये किंवा महानगरामध्ये वाढलेले आपणाला आढळून येतात. ग्रामीण भागात फक्त दुग्ध व्यवसाय, कुक्कुटपालन, रेशीम उद्योग यासारखे उद्योग आढळून येतात. ग्रामीण भागात उद्योग नसल्यामुळे लोकांना रोजगार मिळत नाही. त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न अपुरे राहते. शहरांच्या तुलनेत ग्रामीण भागात रस्ते, वाहतूक, वीज, पाणी या सर्वांचाच अभाव आहे. त्यामुळे कोणताही उद्योजक ग्रामीण भागात आपला उद्योग उभारायला तयार नाही. तसेच प्रशिक्षित मनुष्यबळ ही ग्रामीण भागात मिळत नाही. कारण ग्रामीण भागात कौशल्य शिक्षणाची कमतरता आहे. त्यामुळे खाजगी क्षेत्रातील लहान-मोठे उद्योजक ग्रामीण भागात उद्योग करण्यास इच्छुक नसतात. परिणामी ग्रामीण लोक चांगल्या नोकरी पासून वंचित राहतात. त्यांचे उत्पन्न वाढत नाही. त्यामुळे त्यांच्या विकासाच्या वाटा बंद होतात.परिणामी संपूर्ण ग्रामीण भागाचा विकास खुंटतो.

3) ग्रामीण बेरोजगारी:-

ग्रामीण बेरोजगारी ही एक ज्वलंत आणि प्रमुख समस्या आढळून येते. ही समस्या अतिशय गुंतागुंतीची आहे. कारण याचा संबंध अनेक घटकांशी जोडला जातो. काम करण्याची इच्छा असताना अनेकांना रोजगार मिळत नाही. ग्रामीण भागात प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. शेतीवर बाराही महिने काम मिळत नाही. त्यामध्येच दुष्काळ, पूर, गारपीठ अशी संकटे चालूच असतात. संपूर्ण शेती निसर्गावर अवलंबून आहे. त्यामध्येच भारतात कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात नेहमीच हंगामी बेरोजगारी आढळते.

ग्रामीण भागात बेरोजगारी वाढत आहेत त्याची काही कारणे- लोकसंख्यावाढ, दारिद्र्य, शेतीचे विभाजन, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, व्यवसायीक शिक्षणाचा अभाव सांगता येतील. विशेषतः शिक्षणाचा अभाव असल्याने चांगला व्यवसाय मिळणे ग्रामीण लोकांना अवघड होते. त्यामुळे पडेल ते अंगमेहनतीचे काम करून ग्रामीण लोक आपली गुजरण करत असतात. याचा परीणाम म्हणून ग्रामीण विकासात बेरोजगारी ही एक प्रमुख समस्या दिसते.

4) कर्जबाजारीपणा:-

गेल्या दहा-पंधरा वर्षांपासून पाहतो आपण की भारतात ग्रामीण शेतकरी आत्महत्या वाढत आहेत. त्याचे दुसरे तिसरे काहीही कारण नसून वाढता कर्जबाजारीपणाहे आहे. ग्रामीण विकासात ही नवीनच समस्या निर्माण झालेली आहे. शेतकऱ्यांच्या सतत सोबतीला राहणारा घटक म्हणजे कर्ज. म्हणून असे म्हटले जाते की,"शेतकरी हा कर्जात जन्मतो,कर्जात जगतो आणि कर्जातचमरतो." कर्जबाजारीपणामुळे दारिद्र्याचे प्रमाण वाढते. अनेक लोक आज या दुष्ट चक्रात अडकलेले दिसतात. शेतीवर कर्ज घेताना बऱ्याचवेळा तो खाजगी सावकारांकडून घेतो. त्याचा व्याजाचा दर पठाणी पद्धतीचा असतो.

5) सरकारी योजनांतील भ्रष्टाचार:-

भारत सरकारच्या ग्रामीण विकास मंत्रालयामार्फत अनेक योजना तयार करण्यात आल्या. ग्रामीण भागातील कष्टकरी, शेतमजूर, बेरोजगार, विधवा, परित्यक्ता, अपंग, वृद्ध, माता आणि बालके यांच्यासाठी अनेक योजना राबवल्या जातात. तसेच पंचायतराज योजनेच्या माध्यमातून अनेक योजना राबवल्या जातात. योजना राबविण्याचे अधिकार ग्रामसभेला देण्यात आलेले आहेत. ग्रामीण समाजाचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास घडवून आणणे हा या मागचा उद्देश असतो. शिक्षण, आरोग्य, वीज, रस्ते, पाणी इत्यादी बाबतीत अनेक सोयी सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी सरकारी पातळीवर अनेक उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत. परंतु ग्रामीण समाजाच्या विकासाचे उद्दिष्टे साध्य झालेले दिसत नाही.याचे मुख्य कारण म्हणजे सरकारी योजनातील भ्रष्टाचार होय.

सरकारी योजनांचीअंमलबजावणी करण्याचे काम सरकारी अधिकारी आणि कर्मचारी करत असतात. अज्ञानी, भोळे आणि निरक्षर लोकांचा फायदा हे अधिकारी घेतात. लाभार्थी व्यक्तीकडून लाचघेतल्याशिवाय कोणतेही काम हे अधिकारी करत नाहीत. सरपंच, ग्रामसेवक,बी.डि.ओ. या सर्व लोकांचे एकमेकांशी साटेलोटे असते. पैसे दिल्याशिवाय कोणतीही फाईल मंजूर होत नाही. साधा शेतीचा सातबारा काढण्यापासून कोणतीही योजना पदरात पाडून घेण्यासाठी पैसे मोजावे लागतात.कायद्यासार भ्रष्टाचाराला प्रतिबंध असताना हे लोक राजरोस ग्रामीण जनतेची अक्षरशः लूट करतात. भ्रष्टाचाराची साखळी ही मंत्र्यापासून गावपातळीपर्यंत चालू आहे. यामुळे ग्रामीण समाजाचा विकास कसा होईल. म्हणून सरकारी योजनातील भ्रष्टाचार हा ग्रामीण विकासातील मोठा अडसर आहे

ग्रामीण विकासातील समस्या सोडविण्यासाठी उपाय:-

ग्रामीण विकासात अनेक प्रकारच्या समस्या असल्याने त्या सोडविण्यासाठी काही उपाय सुचवावेसे वाटतात. यामध्ये प्रामुख्याने महत्त्वाचे म्हणजे ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या सोयी वाढविणे. सरकारी शाळांचे बळकटीकरण करणे आवश्यक आहे. कारण सर्व सुधारणांचे बीज शिक्षणात आहे. ग्रामीण भागात शिक्षणाचे प्रमाण वाढवून नागरिकांना सजग करणे आवश्यक आहे. विशेषत: मुलींच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे. शिक्षणामुळे लोकांत आपल्या हक्काची जाणीव निर्माण होईल.

शिक्षणाबरोबरच ग्रामीण भागात मोठमोठे उद्योग ऊभारून लोकांच्या हाताला काम दिले पाहिजे. ग्रामीण भागात उद्योग उभारणारास सबसिडी देऊन बँकेकडून वित्त पुरवठा केला पाहिजे. उद्योगासाठी चांगले रस्ते, वीज, पाणी या मुलभूत सुविधा पुरवल्या पाहिजेत. शिक्षणात कौशल्य शिक्षणावर भर देऊन व्यवसाय शिक्षणाची दारे ग्रामीण युवकांना उघडून दिली पाहिजेत. याचे अनेक फायदे ग्रामीण समाजाला होतील.

ग्रामीण बेरोजगारी कमी करण्यासाठी महत्त्वाचा व्यवसाय शेतीला पाणीपुरवठा केला पाहिजे. कोरडवाहू शेती पाण्याखाली आली तर त्यामध्ये लोकांना व्यवसाय किंवा रोजगार मिळेल. लहान मोठे व्यवसाय सुरू करण्यासाठी सुलभ व्याजाने बँकेकडून वित्त पुरवठा उपलब्ध करून द्यावा. शेळीपालन, कुक्कुटपालन, पिठाची गिरणी, यासारख्या लहान-लहान उद्योगातून तरुणांना रोजगार उपलब्ध करून द्यावा.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ग्रामीण जनतेची खाजगी सावकारांकडून होणारी पिळवणूक थांबवावी. ग्रामीण जनतेला सरकारी कर्ज योजनांचा फायदा मिळवून द्यावा. ग्रामीण जनतेसाठी सबसिडीमध्ये वाढ करावी. दुष्काळ, पूर यासारख्या नैसर्गिक आपत्तीत सरकारी मदत मिळावी म्हणजे लोक खाजगी सावकाराच्या दारात जाणार नाहीत. तसेच सरकारी योजना राबवताना भ्रष्टाचार होणार नाही याची दक्षता घ्यावी. जास्तीत जास्त व्यवहार बँकेमार्फत करून दलालांना पायबंद घालावा. सरकारी योजनांचा फायदा धन दांडगे घेतात, प्रत्यक्ष गरजू लाभार्थी यापासून आजही कोसो दूर आहेत. त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:-

ग्रामीण विकासातील समस्यांचा आढावा घेतल्यावर असे लक्षात येते की, स्वातंत्र्याचा 75 वर्षानंतरही ग्रामीण जनता विकासापासून कोसोदूर आहे. ग्रामीण विकासाचे मॉडेल का अपयशी ठरतात याचा आढावा त्रयस्त यंत्रणेमार्फत करणे आवश्यक आहे. शिक्षणापासून ते उद्योगापर्यंत अनेक सुधारणा करणे आजही गरजेचे आहे. वाढते शहरीकरण थोपवायचे असेल तर आपणाला ग्रामीण विकासाचा आढावा किंवा अभ्यास जोराने करावा लागेल. ग्रामीण समाजातील मागासलेपण, नैसर्गिक संकटे, भांडवलाची कमतरता या समस्या सोडवून त्यांना मुख्य प्रवाहात आणावे लागेल. ग्रामीण भागात उद्योगांची नव्याने उभारणी करावी लागेल. ग्रामीण जीवन व अर्थव्यवस्था ही सध्या धोक्यात आहेतीला सावरावे लागेल. यासाठी शासकीय पातळीवरून जोराचे प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. नसता ग्रामीण भारत आणि शहरी भारत यातील दरी दिवसेंदिवस वाढतच जाईल. यासाठी विकासापासून कोसो दूर असणाऱ्या ग्रामीण जनतेला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सामील करून घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची:-

1)अर्थसंवाद जुलै सप्टेंबर2010/खंड 34 अंक 2

2)जी. एन. मोरे,"ग्रामीण समस्या आणि नागरी प्रश्न" एज्युकेशन पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स,औरंगपुरा, औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती 9 ऑगस्ट 2014.

3)अशोक गोरे "ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र" विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती जून-2014.

4)सुधा काळदाते,"भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या" विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती जून-2005.

5)रा. ज. लोटे,"भारतीय समाज: आव्हाने आणि समस्या" पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर,3री आवृत्ती जून-2015.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

RNI No. MAHMUL/2013/54090

ISSN-2349-3984
Impact Factor - 5.686

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A Quarterly Peer Reviewed Journal)

Special Issue - I

Lokraja Chhatrapati Rajarshi Shahu Maharaj
Commemorative Centenary Year
and the
Birth Anniversary of
Dr. Dwarkadasji Lohiya (Babuji)

Contribution of Chhatrapati Rajarshi Shahu Maharaj in Social Development

Editors

Dr. Prakash Jadhav
Principal,
Manavlok's College of Social Work, Ambajogai

Dr. Hanumant Salunke
Assistant Professor

Sukeshini Jogdand
Assistant Professor

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL WORK
Post Box No. 23
Ring Road, Ambajogai, Dist.Beed, (MS) Pin-431 517
E-mail:- manavlok1999@gmail.com
Websit :- www.manavlokcollegeofsocialwork.co.in

RNI No. MAHMUL/2013/54090
ISSN – 2349-3984
IMPACT FACTOR 5.686

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A QUARTERLY PEER REVIEWED JOURNAL)

Special Issue – 1

Manavlok's (Marathwada Navnirman Lokayat) College of Social Work, Ambajogai Dist Beed
Organizing
one day National Seminar
on the occasion of
Lokraja Chhatrapati Rajarshi Shahu Maharaj commemorative Centenary Year and the Birth Anniversary of Dr. Dwarkadasji Lohiya (Babuji)
on

"Contribution Of Chhatrapati Rajarshi Shahu Maharaj In Social Development"

Date : 07th September 2022

Editor
Dr. Prakash Jadhav, Principal
Sukeshini Jogdand, Assistant Professor
Dr. Hanumant Salunke, Assistant Professor

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL WORK, AMBAJOGAI
Post Box No-23
Ring Road, Ambajogai, Dist. Beed, (MS) Pin -431517
E-mail:-manavlok1999@gmail.com
Website:- www.manavlokcollegeofsocialwork.co.in

MANAVLOK RESEARCH BULLETEIN

Theme for forthcoming issue

MULTIDISCIPLENARY

October to December–2022

Research articles/papers up to 3000-4000 words are invited on the above mentioned themes. The authors are requested to send the articles/papers/review of books etc in the form of hard and softcopy or email. The article should reach before the last date of submission at the below address.

Principal,
Manavlok College of Social Work,
Ring Road, Ambajogai Dist Beed.
Maharashtra-431517
Email:- manavlok1999@gmail.com

Manavlok's college invites research papers and reviews for Manavlok Research Bulletin. The research paper must be original and unpublished. The Editor is not responsible for the papers that have appeared elsewhere.
The views expressed in the articles published in the Journal are those of the Authors and the Manavlok's College of Social Work, Ambajogai- Manavlok's Research Bulletin does not hold itself responsible for them.

Manavlok Research Bulletin

Sept. 2022 - Special Issue ISSN -2349-3984 Impact Factor 5.686

CONTENTS

Sr. No	Name of the Article	Page No.
1	"लोकराजा शाहू महाराजांचा समग्र विकासाचा दृष्टिकोन" *सुभाष वारे*	02
2	परीवर्तनाच्या चळवळीतील आमचे प्रेरणास्थान : बाबुजी *डॉ. प्रकाश जाधव*	07
3	राजर्षी शाहु महाराज यांचे आधुनिक समाज निर्मीतीतील योगदान: एक अभ्यास प्रा.डॉ. मेघराज ए. कपुरडेरीया	10
4	राजर्षी शाहू महाराज : स्त्रीमुक्ती सुधारणेचा अभ्यास डॉ. प्रकाश जाधव	19
5	लोकराजा छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे सामाजिक विचार व सद्यस्थिती डॉ. हनुमंत अंगदराव साळुंके	26
6	छत्रपती शाहू महाराजांचे व्यापार विषयक धोरण प्रा. डॉ. अशोक चव्हाण	33
7	छत्रपती राजर्षी शाहु महाराज यांची राष्ट्रबांधणीतील राजकीय दुरदृष्टी *प्रा. सुकेशिनी संजय जोगदंड,*	42
8	राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान प्रा.जोगदंड मकरंद बळीराम	49
9	राजर्षी शाहू महाराज यांचे वंचित घटकाच्या पुनरूत्थानातील योगदानः- राजर्षी शाहू महाराज – परिचय Mr. Datta K. Karande	53
10	राजर्षी शाहु महाराज यांचे कृषी व सिंचन क्षेत्रातील योगदान महेश मुरलीधर मुंडे	60
11	राजर्षी छत्रपती शाहु महाराजांचे सामाजीक योगदान प्रा.डॉ. नरसिंग आबासाहेब पवार	67
12	राजर्षी शाहु महाराज यांचे कृषी व सिंचन क्षेत्रातील योगदान प्रविणकुमार मधुसूदन लोणारे	70

39	राजर्षी शाहू महाराज यांचे समाज विकासातील योगदान बनसोडे अर्चना लक्ष्मणराव	
40	राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान शरद ज्ञानोबा काकडे	1
41	राजर्षी शाहू महाराजआणि माणगांव परिषद डॉ.अरविंद लोणकर	1
42	राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे,	20
43	छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक योगदान दिगंबर भाऊरावजी टुले	20
44	"राजर्षी शाहु महाराजांचे सामाजिक सुधारणेतील योगदान" प्रा.डॉ. दिलीप काशीनाथ काठोडे	213
45	अस्पृश्यता उद्धारक: छत्रपती शाहू महाराज प्रा. डॉ. कल्याण गोलेकर	217
46	छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्री विषयक कार्य आणि सद्यस्थिती. किरण प्रभाकरराव मोहोड	223
47	राजर्षी शाहू महाराज यांचे सामाजिक क्षेत्रातील कार्य प्रा.डॉ.मधु प्रभाकर खोब्रागडे	229
48	राजश्री शाहू महाराज : शैक्षणिक कार्य डॉ. राजू के. माटे	237
49	राजर्षी शाहू महाराज यांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान प्रा. श्रीमंत श्रीरंगराव निकाळजे	241
50	राजर्षी शाहू महाराज यांचे वंचित घटकांच्या पुनरुत्थानातील योगदान विजय देविदासराव रजाने	245
51	राजश्री शाहू महाराज यांचे सामाजिक न्याय स्थापनेतील योगदान डॉ. प्रफुल ईश्वर ढोके	250

Research Paper.

Manavlok Research Bulletin Sept. 2022 - Special Issue ISSN -2349-3984 Impact Factor 5.686

राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान

प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे,
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय,
आष्टी, ता. आष्टी जि. बीड.
मो. ७८२१०३६३६३

प्रस्तावना —

राजर्षी शाहू महाराज हे लोकसेवेचे चालते—बोलते विद्यापीठ होते. फक्त समाजसुधारणाच नाहीत तर मानवी जीवनाचा धर्म, जात, वर्ग, उद्योग, व्यापार, साहित्य इत्यादी क्षेत्रातील त्यांची कामगिरी अत्यंत विलोभनीय आहे. त्यांच्या काळात सामाजिक परिस्थिती खूपच विषमतावादी होती ब्राह्मण आणि अस्पृश्य यांच्यात खूप मोठी दरी निर्माण झालेली होती. दलित समाज शिक्षणापासून कोसो दूर होता. खूप विचारांती त्यांच्या असे लक्षात आले की शिक्षणाशिवाय समाजाचा सर्वांगीण विकास होणार नाही, कारण शिक्षण हे सर्वांगीण सुधारणेचे प्रवेशद्वार आहे असे महात्मा फुले त्यांन सांगून गेले होते. शिक्षणाचे परिणाम तत्काळ दिसत नसले तरी समाजाची दीर्घकालीन गुंतवणूक त्यामध्ये असते. समाज समृद्ध, बलवान हवा असेल तर त्यात उत्तम शेतकरी, उत्तम शिक्षक, उत्तम व्यापारी, उत्तम उद्योगपती, उत्तम सैनिक निर्माण व्हावे लागतात, त्यासाठी एकमेव मार्ग म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षणाशिवाय आपल्या हक्काची जाणीव निर्माण होत नाही. त्यामुळे त्यांनी आपल्या राज्यात शिक्षणाला अग्रक्रम दिला.

शाहू महाराजांनी असे जाणले होते की, शिक्षणाचा फार मोठ्या प्रमाणावर प्रसार झाल्याशिवाय जातिभेद निर्मूलन होणार नाही. जातीय विषमतेचे मूळ कारण जाती—जातीमधील शैक्षणिक विषमत हेच आहे. त्यामुळे त्यांनी आपल्या राज्यात सर्वाधिक शिक्षण प्रसारासाठी आपली संपूर्ण हयात खर केली. त्यांनी राज्यकारभार पाहताना बहुजन समाज अज्ञान व दारीद्रय यात बुडून गेलेला पाहिला त्यामुळे त्यांनी शिक्षणविषयक सुधारणांना प्राधान्य दिले. त्यांच्या या शिक्षणविषयक विचारांचा आढाव आपणाला या शोधनिबंधात घ्यायचा आहे.

संशोधन शोधनिबंधाची उद्दिष्टे —

१) या शोधनिबंधाचा उद्देश राजश्री शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण अभ्यासणे हा आहे.
२) प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असावे या विचाराचा आढावा घेणे.
३) राजर्षी शाहू महाराजांच्या शिक्षण विषयक कार्याचा अभ्यास करणे.
४) शाहू महाराजांची आरक्षणविषयक भूमिका समजून घेणे.
५) राजर्षी शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक विचाराचे समाज विकासातील योगदान अभ्यासणे.

गृहीतके —

१) राजर्षी शाहू महाराजांनी शिक्षण तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला.

२) शिक्षण हे समाजपरिवर्तनात महत्त्वाचे योगदान देऊ शकते.

३) राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण आजही महत्वपूर्ण आहे.

संशोधनपद्धती –

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता संशोधकाने वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी व साहित्यीकांनी लिहिलेले ग्रंथ, पुस्तके या माध्यमातून राजर्षी शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक, सामाजिक कार्याचा आढावा घेतला आहे. त्याकरिता द्वितीय स्त्रोतांचा उपयोग केला आहे.

तथ्य संकलनाचे विश्लेषण –

१) शिक्षण नवसमाजनिर्मितीचा पाया –

शाहू महाराजांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून नवसमाज निर्मितीचे बहुमोल कार्य केले आहे. पूर्वी ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद या तीन वेदांना 'पवित्र त्रयी म्हटले जात असे. आधुनिक युगात फुले–शाहू–आंबेडकर ही खऱ्या अर्थाने पवित्र त्रयी आहेत. या तीन महापुरुषांचे सामाजिक विचार व कार्य नवसमाजाच्या निर्मितीसाठी अत्यंत मोलाचे आहे.

सत्तेवर येताच शाहू महाराजांनी दृढ निश्चय करून पहिला अग्रक्रम शिक्षणाला दिला होता. कारकीर्दीच्या पहिल्याच वर्षी त्यांनी एक शिक्षण सुधार समिती नेमली. समितीच्या पाहणीच्या आधारे आपले नियोजनपूर्वक शैक्षणिक धोरण तयार केले. धोरण राबवताना अनेक व्यवहारीक उपक्रम राबवून नवसमाज निर्मितीचा पाया घातला.

२) मागासवर्गीयांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार –

मागासवर्गीयांमध्ये शिक्षण प्रसार करणे ही शाहू महाराजांची प्राथमिकता होती. शिक्षणात मागासवर्गीय समाज खूपच मागास आहे हे त्यांनी अभ्यासले होते. त्यांनी प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात १९१० ते १९१३ या काळात अनेक सुधारणा अमलात आणल्या. शैक्षणिक योजना अधिक कार्यक्षम पद्धतीने राबविल्या. मागासवर्गीय शाळांना आर्थिक अनुदान देण्याची विशेष मोहीम त्यांनी राबविली.

२८ मे १९१३ रोजी त्यांनी आपल्या राज्यात एक आदेश काढला. त्यामध्ये पुढील सहा गोष्टींचा अंतर्भाव होता.

(i) संस्थानातील प्रत्येक खेड्यत एक प्राथमिक शाळा असायला पाहिजे.

(ii) त्या खेड्यत मागासवर्गीय शिक्षकाची नेमणूक करावी.

(iii) शिक्षकाचा अंतर्भाव ग्रामीण सेवक म्हणून करावा.

(iv) नियंत्रणासाठी एक उच्चाधिकार समिती नेमावी.

(v) निवडक शेतजमीन शाळाशिक्षकांना द्यावी.

(vi) देवळे व चावड्यांची जागा शाळा भरवण्यासाठी वापरण्यात यावी.

शिक्षकाची नेमणूक करताना मागासवर्गीय मुलांना शाळेविषयी जवळीक वाटावी, त्यांना शाळेत यावे वाटावे हा होता. यावरून असे लक्षात येईल की मागासवर्गीयांत शिक्षणाचा प्रसार करणे हा त्यांचा मुख्य उद्देश होता.

३) प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत –

१५ एप्रिल १९२० रोजी नाशिक परिषदेत राजर्षी शाहू महाराज म्हणतात, "मी माझ्या संस्थानात सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू केले असून त्या योगाने पुढची सगळी पिढी शिक्षित होईल, यात शंका नाही."

१९१८ साली आपल्या संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्यासाठी एक स्वतंत्र खाते त्यांनी सुरू केले. प्राथमिक शाळातील फी माफ करून पालकांना आपली मुले शाळेत पाठवणे सक्तीचे केले. त्याचप्रमाणे दरवर्षी प्राथमिक शिक्षणावर एक लाख रुपये खर्च केला जाईल असे जाहीर केले त्यासाठी शिक्षण योग्य मुलांची यादी जाहीर केली जात असे. शाळेत मुले न पाठवणाऱ्या पालकांची यादी मामलेदाराला देऊन पालकांना आपले म्हणणे मांडण्यास सांगितले जात असे. जे पालक याउपरही मुलांना शाळेत पाठवणार नाही त्यांना दंड द्यावा लागत असे.

प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत करूनच महाराज थांबले नाहीत तर त्याविषयी त्यांनी व्यवहारीक उपाय सुचविले. उदा. देवळाच्या उत्पन्नातून शाळेचा खर्च करावा.

४) वसतिगृहाची चळवळ –

शिक्षणाची सोय केली परंतु इच्छा असूनही मुले शाळा कॉलेजात येत नव्हती. कारण त्यांच्य जेवनाची व राहण्याची सोय होत नव्हती. त्यामुळे खेड्यपाड्यतील अनेक गरीब मुले बुद्धिमान असूनह घरी बसत. त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीला खीळ बसत असे. महाराजांच्या ही गैरसोय ध्यानात आली व १८९६–९७ च्या अहवालात त्यांनी 'जितक्या जाती–जमाती असतील त्यांच्यासाठी वसतिगृ काढण्याची धाडसी व महत्त्वाकांक्षी योजना' जाहीर केली. या महत्वाकांशी योजनेचा शुभारंभ त्यांन सन १९०० पासून केला सुद्धा. विस्तारभयास्तव त्या वसतिगृहाची यादी खालील प्रमाणे होती.

(i) कॉलेज विद्यार्थी वसतिगृह १८९७
(ii) व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डींग १९०१
(iii) जैन वसतिगृह १९०१
(iv) टेक्नीकल स्कूल १९०३
(v) मराठा स्टुडंट्स इन्स्टिट्यूशन १९०४
(vi) लिंगायत वसतिगृह
(vii) मुस्लीम वसतिगृह १९०२
(viii) मिस क्लार्क होस्टेल १९०८
(ix) गाव कामगार पाटील स्कूल १९११
(x) नामदेव वसतिगृह
(xi) प्रभू वसतिगृह १९१५
(xii) सारस्वत वसतिगृह
(xiii) तलाठी स्कूल १९१९
(xiv) खिश्चन विद्यार्थी इमारत
(xv) तपोवन आश्रम व विद्यापीठ हायस्कूल १९१७
(xvi) छत्रपती संस्कृत विद्यालय

(xvii) इंदुमती वसतिगृह

(xviii) शिवाजी मराठा हायस्कूल

(xix) श्री शिवाजी क्षत्रिय वैदिक विद्यालय १९१९

(xx) प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डींग १९२०

याशिवायही कोल्हापूर बाहेर पुणे, अहमदनगर, सोलापूर, नाशिक या ठिकाणी वंजारी समाज विद्यार्थी वसतिगृह' या संस्था स्थापण्यासाठी हातभार लावला.

५) शिक्षण आणि प्रशासनात गुणवत्ता वाढविण्याचे प्रयत्न –

शाहू महाराजांनी शिक्षणाची व प्रशासनाची गुणवत्ता वाढावी म्हणून अनेक सुधारणा केल्या. विशेषतरू ग्रामीण भागातील प्रशासकीय यंत्रणा कार्यक्षम व्हावी, तेथील कर्मचारी कुशल व्हावेत यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. यासाठी त्यांनी कुलकर्णी परीक्षा आणि पाटील शाळा सुरू केली. या दोन्ही परीक्षा पास झाल्याशिवाय कुलकर्णी व पाटील यांची नेमणूक होणार नाही याची दक्षता त्यांनी घेतली. कारण मुलभूत ज्ञान या प्रशासकीय लोकांना असावे अशी त्यांची आशा होती. गावाचे रिपोर्ट तयार करताना, आरोग्यसंबंधी माहिती घेताना भाषाज्ञान व गणित, व्याकरण येणे आवश्यक आहे. यासाठी त्यांनी या परीक्षा अनिवार्य केल्या होत्या.

६) नोकऱ्यांत बहुजन समाजाला योग्य स्थान –

शाहू महाराजांनी भिन्न–भिन्न जाती जमातीची वसतिगृहे उभा केली. याचा फायदा कोल्हापूरप्रमाणेच संपूर्ण महाराष्ट्राला झाला. संस्थानात पदवीधरांची संख्या वाढली. सन १८९४ साली महाराजांचा जेव्हा राज्यरोहन समारंभ झाला, तेव्हा संस्थानात नोकऱ्यांची स्थिती कशी होती व नंतर कशी सुधारली याची त्रोटक माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

सन १८९४ साली जनरल खात्यातील ७१ अधिकारी लोकांपैकी ६० ब्राह्मण होते पुढे १९१२ साली ९५ अधिकारी लोकांपैकी ३५ ब्राम्हण अधिकारी व बाकीचे ५९ ब्राम्हणेतर होते. तसेच खाजगी खात्यात १८९४ साली ४६ ब्राह्मण व ७ ब्राम्हणेतर होते. १९२२ साली ब्राह्मणांची संख्या ४३ व ब्राम्हणेतरांची १०९ संख्या झाली. यामध्ये अनेक जण अस्पृश्य समाजातील बांधव होते.

१९०२ मध्ये महाराजांनी मागासलेल्या जातीसाठी शेकडा ५०: जागा राखून ठेवाव्यात असा हुकूम काढला. त्याचा परिणाम म्हणून नोकऱ्यात बहुजन समाजाला स्थान मिळू लागले.

निष्कर्ष –

महाराजांनी सर्व खेड्यत प्राथमिक शाळा काढल्या. सक्तीचे सार्वत्रिक मोफत शिक्षण सुरू केले. अनेक जातीजमातीचा २५ ते ३० वसतिगृहे काढली. सर्व जाती जमातीच्या लोकांना प्राथमिकपासून उच्चशिक्षणापर्यंत सुविधा जातीने पुरवल्या. "विद्या दान हेच महादान" हे महाराजांनी आचरणात आणून दाखविले. त्यांच्या या विशाल धोरणाने संपूर्ण महाराष्ट्रात अनेक क्रांतीकारक बदल झाले. फक्त कोल्हापूरच नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्र याबाबतीत महाराजांना कधीही विसरू शकत नाही. अनेक नोकऱ्यांत त्यांनी मागासवर्गीयांना प्रथम प्राधान्य दिले. हे केवळ शिक्षणामुळे साध्य झाले. थोडक्यात असे म्हणता येईल की बहुजन समाजाची अस्मिता जागृत करून त्यांना प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

"माझी प्रजा नुसती प्राथमिक शिक्षणाने जरी विभूषित झाली तरी मी कोल्हापूरचे राज्य तिच्या स्वाधीन करीन" असे उद्‌गार महाराजांनी एका कार्यक्रमात काढले होते.

संदर्भ सूची –

१) पी. बी. साळुंखे (संपा) राजश्री शाहू गौरवग्रंथ, संपादकीय, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, सचिवालय, मुंबई, फेब्रुवारी १९७६.

२) भा. ल. भोळे, गंधर्व वेद प्रकाशन १२८६, सदाशिव पेठ., पुणे. २०१०

३) आर. डी. राठोड (संपा) अरुणा प्रकाशन, लातूर, ७ मार्च २०१७.

४) ज्योती डोईफोडे, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद, द्वितीय आवृत्ती दृ २०१२.

५) नाईक तुकाराम, छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2022 - Impact Factor: 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol.I, Issue-LXVIII, 1 October 2022

Thoughts and Works of Indian Social Reformers

भारतीय समाजसुधारकांचे विचार व कार्य

Editor in Chief
Dr. Ramkishan N. Dahiphale

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LXVIII Year – 8 01 Oct. 2022

Janata Shikshan Prasarak Mandal's

MAHILA KALA MAHAVIDYALAY, AURANGABAD

(Shreemati Nathibai Damodar Thackersey Women's University, Mumbai)

Organized One Day Interdisciplinary National Conference on

Thoughts and Works of Indian Social Reformers

:: Editor in Chief ::

Dr. Ramkishan N. Dahiphale

Principal

Mahila Kala Mahavidyalay, Aurangabad

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 – Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India – Maharashtra) **Email:** Shrishprakashan2009@gmil.com / umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	REVIEWING PERSPECTIVES AND PRIORITIES OF CHHATRAPATI SHAHU MAHARAJ: AN ANALYSIS	Dr. Vinod Kumar Yadav	01
02.	DALIT CONSCIOUSNESS IN AVINASHDOLAS' SHORT STORY THE VICTIM	Dr. Meghraj N. Pawar	08
03.	WOMEN REFORMER AND THEIR WORK	Dr. Syed Tanvir Badruddin	12
04.	ROLE OF SOCIAL REFORMERS INTHE DEVELOPMENT OF THE INDIAN LIBRARY MOVEMENT	Varsha Ashok Dhande Dr. Shamsunder V. Kantule	15
05.	UNDERSTANDING THE CONTRIBUTIONS OF SHIYALI RAMAMRITARA NGANATHAN IN THE FIELD OF INDIAN LIBRARY SCIENCE	Dr. Rupali Mokashi	22
06.	INDIAN ECONOMIC THOUGHT AND ITS PHILOSOPHY FROM ANCIENT TIMES TO THE PERIOD OF INDIAN INDEPENDENCE	Prof. Gaikwad R. J.	25
07.	NOVELIST AND SOCIAL ACTIVIST, ARUNDHATI ROY: "THE GODDESS OF LARGE CAUSES"	Deshmukh Zarina	34
08.	SOCIAL REFORMERS' CONTRIBUTION TO THE ESTABLISHMENT OF LIBRARIES IN RESHAPING INDIAN SOCIETY	Ms. Syeda Sarwat Farheen	38
09.	CASTE / DALIT LITERATURE	Priyanka Suryagan	43
10.	ROLE OF SOCIAL REFORMERS IN SOCIAL TRANSFORMATION IN INDIAN CONTEXT	Dr. Pragati Barthwal	46
11.	FAMILIAL RELATIONSHIP: A STUDY OF IRIS MURDOCH'S *UNDER THE NET*	Dr. Subhash Sampat Waghmare	50
12.	WOMEN ISSUES AND REFORMIST IDEAS FROM THE LITERATURE OF REFORMER: PANDITA RAMABAI	Vrushali Pandit	53
13.	PROBLEMS AND REFORM MEASURES SPORTS IN INDIA	Dr. Asmaparvin Mohmmad Sayyad	56
14.	ASPECTS OF SOCIAL MANAGEMENT IN SPORT OF HIGH SCHOOL AND YOUTH ACTIVITY DEVELOPMENT	Dr. Karandikar Prasad Prabhakar	58

55.	थोर भारतीय समाजसुधारक - पेरियार ई व्ही रामास्वामी नायकर	गजानन किसन जुमडे	205
56.	सामाजिक सुधारणा व सामाजिक व्यवस्था या विषयी महात्मा फुले यांचे विचार	प्रा. दत्तात्रय प्रभूराव मुंढे	210
57.	संत तुकाराम : पारतंत्र्याच्या मूळांवर घाव घालणारे विद्रोही संत	डॉ. विनोद गंगाधरराव वाघाळकर	213
58.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेती विषयक विचार	डॉ. एन. एस. गेडाम	219
59.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक योगदानातील विचार	प्रा. जयश्री मच्छिंद्र बगाटे	222
60.	अस्पृश्यते बाबत डॉ. आंबेडकरांचे विचार	प्रा. डॉ. चव्हाण सुखदेव गोविंदराव	228
61.	समाजसुधारक: महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे आर्थिक विचारांचे अध्ययन	प्रा. मिलींद शत्रुघन ठोकळे	232
62.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य	प्रकाश साहेबराव काळवणे	235
63.	समाज सुधारकांचे कार्य व विचार	प्रा. श्याम येवतीकर	238
64.	महात्मा बसवेश्वरांचे अस्पृश्यता विषयक विचार	डॉ. मुक्ता निवृत्ती बिरादार	241
65.	भारतीय समाजाच्या जडणघडणीत समाजसुधारकांची भूमिका	प्रा. डॉ. सचिन रामराव काळबांडे	244
66.	आधुनिक भारताच्या जलनीतीचे प्रवर्तक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. डॉ. दिपक सुधाकर धारवाडकर विजय रामभाऊ कांबळे	248
67.	राजश्री शाहू महाराजांचे सामाजिक योगदान	डॉ. साधना बी. जावळे	252
68.	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शिक्षणविषयक विचाराची सद्यस्थितीत गरज	प्रा. गजानन भिकाजी फुलसावंगे	256
69.	न्या. महादेव गोविंद रानडे यांचे समाजसुधारणावादी विचार व कार्य	प्रा. डॉ. चांगुणा विठ्ठल कदम	259
70.	समाज सुधारणाविषयी स्वामी विवेकानंद यांचे योगदान	प्रा. संतोष खंडोजी माळवटकर	263
71.	अनुसूचित जातीतील स्त्री शिक्षणविषयक समाज सुधारकांचे विचार व कार्य (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व महात्मा फुले)	छाया शिवाजी सौंदरमल डॉ. एम. के. सवई	[illegible]

सामाजिक सुधारणा व सामाजिक व्यवस्था या विषयी महात्मा यांचे विचार

प्रा. दत्तात्रय प्रभूराव मुंढे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, ता. आष्टी जि. बीड

प्रस्तावना:-

महात्मा ज्योतिबा फुले हे भारतीय सामाजिक विचारवंतामध्ये एक श्रेष्ठ कृतीशील विचारवंत हो सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीचे ते आद्य प्रवर्तक मानले जातात, तसेच ते आधुनिक भारतातील पहिले पुरुष होत. महाराष्ट्रातील एक प्रसिद्ध विचारवंत म्हणून महात्मा ज्योतिबा फुले सर्वांना परिचित आहेत. सामाजिक विचारवंतांच्या पंगतीत ते अग्रभागी आहेत. शूद्रादिशूद्रांच्या व्यथा त्यांनी स्वतः डोळ्यांनी होत्या. कर्जबाजारीपणा खाली हैराण झालेले शेतकरी आणि त्यांच्या जीवनाचे अत्यंत सूक्ष्म निरीक्षण होते. त्यांनी धर्मसंस्थेवर आणि रूढी प्राबल्यावर हत्यार उपसले. दलित शोषित वर्गाचा कैवारघेतला. दारि समाजव्यवस्थेत आहे असे महात्मा ज्योतिबा फुल्यांनी स्पष्ट सांगितले होते. महाराष्ट्रात ज्योतिबा फुल्यांनी स चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवली. तत्कालीन समाज व्यवस्थेत जी सामाजिक विषमता होती त्याबद्दल त्यां नापसंती व्यक्त केली. समाजातील सर्व घटकांची उन्नती व्हावी यासाठी समाज सुधारणांची आवश्यकत प्रतिपादन केली. सामाजिक जीवनातील गुंतागुंत सोडविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. रुढीप्रिय व प्रभावाखाली असलेली समाजव्यवस्थेतील जळमटे दूर करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. समाज चिंतन करत त्यांनी अनेक पुस्तके लिहिली. त्या पुस्तकांमध्ये सार्वजनिक सत्यधर्म, ब्राम्हणाचे कसब, शेतकऱ्यांचा आसूड एक आणि दोन यांचा प्रमुख उल्लेख करावा लागेल. या पुस्तकांच्या माध्यमातून समाजव्यवस्थेतील दुर्गुणांव ओढण्याचा विडाच त्यांनी उचलला होता.त्यामुळे त्यांच्या समाजसुधारणा व सामाजिक व्यवस्था या अध्ययन करणे हा या शोधनिबंधाचा महत्त्वपूर्ण उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

1) महात्मा फुले यांच्या समाजव्यवस्थेच्या चिकित्सक शोधवृत्तीचा अभ्यास करणे.

2) महात्मा फुले यांच्या समाजसुधारणाविषयक दृष्टिकोनाचा आढावा घेणे.

3) महात्मा फुले यांच्या ग्रंथातील विचारांचा आढावा घेणे.

4) महात्मा फुले यांचे स्त्री-सुधारणाविषयक विचार अभ्यासणे.

5) महात्मा फुले यांच्या काळातील समकालीन समाजव्यवस्था कशी होती याचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्ये:-

1) महात्मा फुले यांच्या विचारावर पाश्चिमात्य विचारवंताचा प्रभाव आहे.

2) तत्कालीन समाजव्यवस्था महात्मा फुल्यांना समाजसुधारणेसाठी प्रभावित करते.

3) आपले विचार समाजापर्यंत पोहोचविण्यासाठी त्यांनी विपुल ग्रंथसंपदा तयार केली.

4) महात्मा फुले यांच्या विचारांमुळे समाजात जागृती व नवचेतना निर्माण झाली.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीय तथ्य संकलन साधनांचा माहिती स्त्रोत म्हणून वापर करण्यात आ संशोधनाच्या वर्णनात्मक व विश्लेषण या संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

शोधनिबंध विषयाचे महत्त्व:-

प्रस्तुत संशोधन विषयात महात्मा फुले यांनी केलेल्या कामगिरीचा आढावा घेऊन सामाजिक होण्यासाठी [illegible] स्वरूपाचे बदल त्यांना अभिप्रेत होते हे या शोधनिबंधातून [illegible] आहे.

वर्णन व विश्लेषण:-

1) वर्णव्यवस्थेवर टीका:-

सामाजिक समतेच्या मार्गातील वर्णव्यवस्था हा महत्त्वाचा अडथळा आहे, अशी त्यांची ख्याती होती.त्यामुळे ते समाजविषमतेच्या मूळ कारणावर टीका करत. समाजात अस्तित्वात असणारी वर्णव्यवस्था हा रुढीवादाचाच परिणाम आहे. वर्णव्यवस्था कृत्रिम स्वरूपाची आहे याची जाणीव त्यांनी समाजाला करून दिली. त्या काळच्या समाजव्यवस्थेत हिंदू धर्माचा खूप पगडा होता. त्यापैकीच वर्णव्यवस्था ही एक वर्णव्यवस्थेमुळे समाजातील एकीची भावना नष्ट झालेली होती. समाजात वेगवेगळे गट निर्माण झालेले होते. सामाजिक व्यवहारात वर्णव्यवस्थेस अधिक महत्त्व देण्यात येत असे. त्यामुळे समाजव्यवस्थेत विस्कळीतपणा आला होता. अशा परिस्थितीत समाजजीवनात समानता आणावी, माणसा-माणसातील भेदभाव नाहीसा व्हावा असे त्यांना वाटत होते. म्हणूनच त्यांनी वर्णव्यवस्थेवर कडडून टीका केली.समाजात सर्वांना समतेची वागणूक मिळाली पाहिजे असे त्यांनी प्रतिपादन केले. सर्व जात धर्म सारखेच आहेत, त्यात कोणताही भेदभाव करता येणार नाही, असे त्यांना वाटत असे.

2) समान अधिकाराची बाजू:-

समाजातील सर्व घटकांना समान अधिकार असले पाहिजेत. त्याशिवाय समाजाची उन्नती होऊ शकत नाही.त्याकाळी वर्णव्यवस्थेचा परिणाम असा झाला की, समाजात काही जातींना अधिक अधिकार प्राप्त झाले होते.ठराविक जातींना वरचा दर्जा प्राप्त झाला होता. परंतु समाजातील काही जातींना कनिष्ठ दर्जा देऊन अधिकारांपासून वंचित ठेवले होते. अशा प्रकारे समाजव्यवस्थेत अधिकाराच्या बाबतीत विषमता होती. ज्या जातींना अधिकार व दर्जा नव्हता त्या जातींना उन्नती करण्यामध्ये अडथळे येत असत. सामाजिक व मानसिक दडपणाखाली काही जातींना वापरावे लागत असे.एकूण सामाजिक समतेच्या दृष्टीने विचार केला तर अत्यंत वाईट परिस्थिती होती. म्हणून अशा परिस्थितीत समतेचा विचार रुजविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. समाजातील सर्व घटकांना समान अधिकार असावेत असा महत्त्वपूर्ण विचार त्यांनी मांडला.

3) सत्यधर्माची मांडणी:-

समाजावर असणारा धर्माचा प्रभाव कमी करण्यासाठी सत्याची बाजू अधिक प्रभावी ठरावी यासाठी त्यांनी सत्यधर्माची मांडणी केली. मानवी जीवनास व समाजास गतिमान करण्यासाठी सत्यधर्म हाच योग्य मार्ग आहे असे त्यांनी प्रतिपादन केले. सत्यधर्माच्या बाबतीत वास्तविकतेवरच भर दिलेला आहे. पाखंडीपणा ढोंगीपणा यावर त्यांनी सतत टीका केली. समाजाला सत्याची बाजू पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. सत्य हाच खराधर्म आहे. प्रत्येकाने विचारपूर्वक वागावे. धर्माच्या आडून अंधश्रद्धा व अनाचार याला थारा देऊ नये असे ते सांगत. धर्माचा स्वीकार करण्यात गैर काही नाही, धर्ममार्तंडाच्या भूलथापांना बळी पडू नका असा सल्ला ते देत असत. सत्य धर्माची कास सर्वांनी धरली तर समाजाचा विकास होतो असे ते म्हणत.

4) सत्यशोधक समाजाची स्थापना:-

24 सप्टेंबर 1873 मध्ये महात्मा फुल्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना पुण्यात केली. समाजात सत्याची बाजू हीच खरी धर्माची बाजू आहे असे पटवून द्यायचे होते म्हणून त्यांनी या समाजाची स्थापना केली.ईश्वर हाच सृष्टीचा निर्माता आहे, मानव धर्माची उपासना करणे हे ईश्वरास अभिप्रेत आहे, मानव जातीचा उद्धार करणे ईश्वराला मान्य आहे. प्रत्येकाने सृष्टीज्ञान जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. त्याशिवाय समाजात वस्तुनिष्ठता येत नाही. व्यवसाय व धर्म या बाजू समान असू शकत नाहीत. म्हणून धर्माचा खरा अर्थ शोधून घेण्याचा प्रत्येकाने प्रयत्न करावा. त्यामुळे समाजाची उन्नती होऊ शकते. ज्या समाजात सत्य आणि निती यांना महत्त्व दिलेले असते तो समाज उन्नतीच्या दिशेने वाटचाल करीत असतो. ज्योतिबांच्या मते, खरा धर्म जिवित मात्रांचा, जिवित साफल्यांचा विचार करत असतो. जो धर्म जिवीत साफल्याचा विचार कधीही करत नाही तो धर्म फारसा उपयुक्त असू शकत नाही. प्रचलित समाजव्यवस्थेत धर्माचे स्वरूप हे पूर्णपणे वेगळे आहे. सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी पददलितांचा उद्धारसाठीच कार्य केले पाहिजे. सत्यशोधकसमाज हा परंपरागत दृष्टिकोनापेक्षा सर्वस्वी वेगळा असतो. म्हणून सत्य धर्माच्या बाबतीत वास्तवता हा महत्त्वाचा आधार असल्याचे दिसते

5) चातुवर्ण्यांचे निर्मूलन:-

महात्मा फुल्यांनी सामाजिक सुधारणा करण्याबावत चातुवर्ण्यांचे निर्मूलन करण्यावर त्यांनी दिला.कारण समाजात वेगवेगळें व्यवसायिक गट अस्तित्वात होते. अशा गटावरुन जातीयता व सामाजिक विष निर्माण झाली होती. अशा परिस्थितीत व्यवसायिक गटाची जी मूळरचना आहे त्यात बदल केल्याशिवाय सामा समता निर्माण होणार नाही.चातुवर्ण्य व्यवस्था ही कृत्रिम स्वरूपाची आहे. म्हणून ती नष्ट झाली पाहिजे. सामा समतेच्या बाबतीत महत्त्वाची अडचण म्हणून चातुवर्ण्य व्यवस्थेकडे पाहण्यात येते. भारतीय समाजावर चातु व्यवस्थेचा कमालीचा प्रभाव आहे. कारण परंपरागत समाजात अशा व्यवस्थेचे अधिक प्राबल्य असते. चातु व्यवस्थेत व्यक्तीच्या कोणत्याही कर्मला महत्त्व नव्हते. समाजात विविध जातींना वेगवेगळा दर्जा देण्यात आला होता. अशा चातुवर्ण्या-व्यवस्था नष्ट होणे अत्यंत आवश्यक आहे. याची जाणीव त्यांना होती. म्हणून त्या या व्यवस्थेला कडाडून विरोध केला. जोपर्यंत समाजातील जातीव्यवस्था नष्ट होणार नाही तोपर्यंत समाजसुधार करणे शक्य नाही याची जाणीव त्यांना होती. समाजातील सामाजिक विषमता ही चातुवर्ण्य व्यवस्थेमुळे निर्मा झालेली आहे म्हणून ही व्यवस्था नष्ट करणे अपरिहार्य आहे.

6) बुद्धिमत्तेबाबत मक्तेदारी नाही:-

समाजातील कोणत्याही एखाद्या वर्गाची बुद्धिमत्तेच्या बावत मक्तेदारी नाही.कनिष्ट जातीतीलव्यक्तीं बाबत बुद्धिमत्ता असू शकते. शुद्र समाजात जन्म घेणाऱ्या व्यक्तीने विद्याभ्यास करू नये असा विचारप्रवाह समाजा रूढ झाला होता. याविरुद्ध आवाज उठविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. श्रेष्ठ जातीतील व्यक्तींना विद्याभ्यासाच परवानगी व कनिष्ठांना ती नाही असा युक्तीवाद विसंगतपूर्ण वाटतो. हिंदू समाजात अशा प्रकारची चौकट ठरवू दिलेली होती. याबाबत त्यांनी तीव्र नाराजी व्यक्त केली. विशेषत: अस्पृश्यांना दिल्या जाणाऱ्या वागणूकीविषयी त संतापजनक प्रतिक्रिया त्यांनी व्यक्त केली. समाजात तणाव निर्माण होण्यास हीच परिस्थिती कारणीभूत होती.

7) स्त्री स्वातंत्र्यावर भर:-

समाजसुधारणेचा एक मार्ग म्हणून त्यांनी स्त्री-स्वातंत्र्यावर भर दिला. स्त्रियांना समाजात स्वातंत्र्यमिळाले पाहिजे. त्यामुळे त्यांच्या सामाजिक दर्जात सुधारणा होऊ शकते. त्यांना परावलंबी जीवन जगण्यास भाग पाडू नये त्यांच्या अधिकारात वाढ आली पाहिजे. परंतु हिंदू समाजात अशा प्रकारची परिस्थिती दिसून येत नाही. हिंदू धर्मात स्त्रियांना गौण दर्जा देण्यात आलेला आहे. म्हणून समाजात विषमता आढळते. सामाजिक समता निर्माण न होण्याचे कारण म्हणजे स्त्रियांना योग्य त्या प्रकारचे अधिकार न मिळणे हा घटक होय.

8) अस्पृश्यतेचे निर्मूलन:-

समाजात स्पृश्य-अस्पृश्य असा भेदभाव होता. त्यातून समाजात परस्परांविषयी द्वेष व मत्सराची भावना निर्माण होते. या अस्पृश्यतेचे निर्मूलन करण्यात आले पाहिजे. तो सामाजिक समतेचा एक टप्पा आहे.समाजातील पक्षपातीपणाची भावना यासाठी जबाबदार आहे. सर्वांना समान न्याय मिळावा, कोणावरही अन्याय होणार नाही यासाठी अस्पृश्यतेचे निर्मूलन करण्यात आले पाहिजे. सामाजिक तणाव कमी झाल्याशिवाय सामाजिक न्याय व समता प्रस्थापित होणे शक्य नाही असे मत त्यांनी व्यक्त केले होते.

निष्कर्ष:-

1) हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथा, चालीरिती बंद झाल्याशिवाय स्त्रियांना अधिकार मिळणार नाहीत.
2) स्वतःच्या धर्माचा उदो-उदो करण्यापेक्षा सत्यवादी धर्माचा स्वीकार फुल्यांनी केला आहे.
3) समाजातील प्रस्थापित वर्गाने हजारो वर्षे अस्पृश्यांना हीनतेची वागणूक दिली आहे.
4) परंपरागत समाजव्यवस्थेविरुद्ध बंड करणारे पहिले महापुरुष महात्मा ज्योतीबा फुले होते.
5) केवळ वाचाळ भाषणे देण्यापेक्षा प्रत्यक्ष कृती करून त्यांनी समाजसुधारणा केल्या.

संदर्भ साहित्य:-

1) धनंजय किर, 'महात्मा ज्योतिबा फुले' पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई. द्वितीय आवृत्ती 1995
2) एस.एम.गाठाळ. 'महाराष्ट्रातील समाजसुधारक' कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती- 20[illegible]
3) अनिल कठारे. 'फुले शाहू आंबेडकर' पुनम प्रकाशन, कंधार प्रथमावृत्ती 2011.
4) किशोरकुमार गव्हाणे, महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास' एज्युकेशन पब्लिशर्स औरंगाबाद प्रथमावृत्ती-2014.
5) एस. एस. गाठाळ, 'आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास' कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद,

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

SIDDHI PUBLICATION

सिध्दी प्रकाशन

बेलानगर, भावसार चौक, नांदेड–431605 – महाराष्ट्र – भारत.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.

पुस्तकांसाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत, तसेच एम.फिल. व पीएच.डी संशोधनाची पुस्तके छापून मिळतील.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो.9623979067

- Our Published Books -

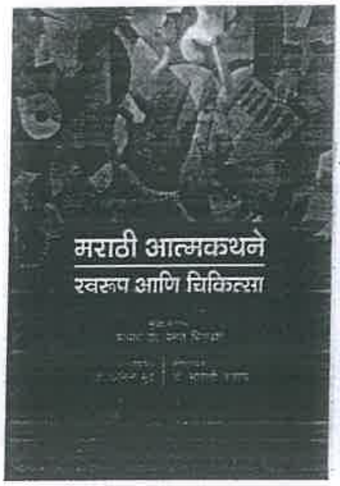

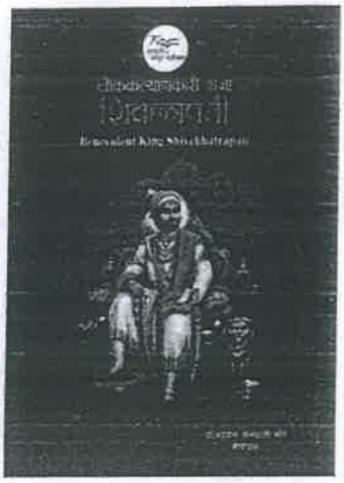

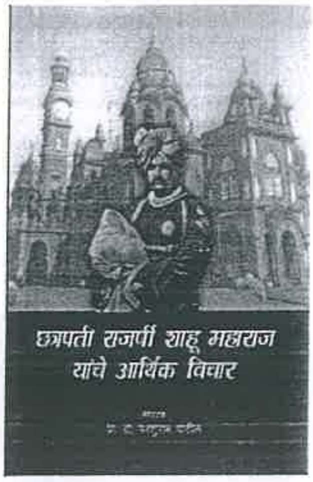

- Our Services -

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay | PhonePe | BHIM BHARAT INTERFACE FOR MONEY | 9623979067

SIDDHI Siddhi Prakashan

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website: www.wiidrj.com

Mrs. Pallavi Shete, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir (Sanskrti Public School), Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Email: umbarkarrajesh@yahoo.com

siddhiprakashan7009@gmail.com

Mob.: 91-9623979067

ISSN 2454-7905

SOUVENIR

In honor of Prof. Shobhana Vishvanath Joshi

NATIONAL CONFERENCE ON WOMEN EMPOWERMENT

On Sunday, Dated, 13th November 2022

Organized by

SHODHBHARTI FOUNDATION & GURUKUL JOURNAL (GMIRJ)

ISSUE – II (III) ; Volume - X

DATED, 13TH NOVEMBER 2022

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ) ISSN No. 2394-8426

❑ International impact factor - 6.305 ❑ Peer reviewed journal

❑ Indexed Journal ❑ Referred Journal

Editor

DR. HANUMANT RAGHUNATH GUTTE

Sub-Editor

MR. MOHAN HANUMANTRAO GITTE

Webpage- http://www.gurukuljournal.com/

SOUVENIR

In honor of Prof. (Dr.) Shobhana Vishvanath Joshi

National Conference On WOMEN EMPOWERMENT

Organizing on Sunday, Dated 13th November, 2022

Organized by

Shodhbharti Foundation &

Gurukul International

Multidisciplinary Research Journal

(GIMRJ) ISSN No. 2394-8426

In Collaboration with

1. Padmavati B. Ed. College, Aghoor, Tq. - Vaijapur, Dist.-Aurangabad.
2. Shikshaknete Shivajirao Patil Adhyapak Mahavidyalay, Bhendala, Gangapur A'bad.
3. DSR College of Education, Aurangabad.
4. Late. Bhagwanrao Kedar College of Education, Warni, Tq. Shirur Kasar, Dist. Beed.
5. Huda College of Education, Aurangabad.
6. Aurangabad College of Education, Aurangabad.
7. Smt. Sindhutai Jadhav (A & Sc.)College, Mehkar, Buldhana.
8. Yogeshwari Shikshan Sanstheche College of Education, Kari, Dist.-Beed.

Venue

Cefart Facility Centre (CFC) Hall,

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,

Aurangabad, Pin - 431 004.

ORGANIZING COMMITTEE

FELICITATION IDOL
Dr. Shobhana Vishwanath Joshi (Rtd. Professor)

PATRON
Dr. Ganesh Virbhadra Shetkar (Rtd. Associate Professor)

CONVENER
Dr. Hanumant Raghunath Gutte (Research Scholar)

COORDINATORS
Dr. Jitendra Magar
Mr. Mohan Hanumantrao Gitte
Dr. Udhav Kudke
Dr. Sanjay Toplewar
Adv. Suresh Walmik Munde
Adv. Shirish Milindrao Kamble

ADVISORY BOARD
Dr. Balaji R. Lahorkar
Principal, Smt. Sindhutai Jadhav (A & Sc.) College, Mehkar, Dist. Buldhana.

Dr. Nilkanth T. Wadje
Principal, Matsyodari College of Education, Jalna.

Dr. Vijay Sarpe
Principal, College of Education, Omerga.

WORKING COMMITTEE

Program co-ordination:-	**Adv. Sandip Wakle**
Program Arrangement: -	**Dr. Vaishali Barudwale**
	Dr. Vaishali Rajhans
	Mr. Vasudev Munde
Registration: -	**Mr. Anis Shaha**
Catering: -	**Dr. Pramod Dhapse**
Session Arrangement: -	**Dr. Kalpana Gaikwad**

The Editorial...

EDITOR
Dr. Hanumant Raghunath Gutte
M.Ed., NET, M.Phil., Ph.D. in Edu.
M.A., SET & Pursuing Ph.D. in Geo.

We are very happy to host the conference and present its report. We are happy to see the enthusiastic response from various faculties to participate in the conference. 80 papers have been received for the conference. All full papers selected for publication and presentation at the conference were focused on various topics related to women's empowerment. We apologize for the unpublished Abstract, incomplete papers and papers that suggested corrections but were not corrected.

The enthusiasm of women researchers for the Conference on Women Empowerment was very high. Male researchers have shown little interest in this topic. It is a matter of regret that only a few research papers by male researchers have been received.

The review committee made suggestions for revising the text of some of these papers after which the paper was accepted for publication. We have encouraged authors to express their independent opinions and conclusions based on research/thoughts. We considered language only as a tool of thought, hence invited papers written in local, national, and international languages. We are happy to see that this facility has enabled many to write and express their thoughts which they otherwise would not have been able to. Most of the papers are received in the Marathi language. Accordingly, we have allowed some authors to have some technical errors in some papers in English and Hindi language; because we wanted to encourage them, especially those from rural areas, to provide them with a platform to express their views. Every effort was made to obtain anything that would add to existing knowledge. Any material copied from anywhere without acknowledgement shall be the responsibility of the author. The editorial board may not agree with all views expressed in the conference proceedings.

We thank all participants and authors for their cooperation...

□□□

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394 - 8426
Impact Factor - 6.305

National Conference On Women Empowerment
13th November 2022
Special Issue-II(III) Volume-X

INDEX

Sr.No.	Name of the Author(S)	Title of the Paper	Page
1	Mrs. Ketaki Milind Chaudhari	"Mother of Orphans" - Sindhutai Sapkal	1
2	प्राचार्य डॉ. गोपाळ रामराव पवार	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये परदेशीय श्रेष्ठ महिलांची कामगिरी	5
3	Mr. Dr. Gopal Ramrao Pawar & Mr. Nilesh Namdeorao Nagale	Women's contribution in Chemistry	10
4	मेश्राम रोशन दादाजी & डॉ. रेखा ताराचंद झलके	देशामध्ये महिला सक्षमिकरणात सरकारची भूमिका	17
5	प्रा. राजेंद्र पी. वालदे	भारतीय महिला व समाज जिवन	21
6	मेश्राम रोशन दादाजी	गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व आरोग्यविषयक समस्यांचा अभ्यास	25
7	प्राचार्य डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	भारतातील स्त्रीशिक्षण– एक ऐतिहासिक आढावा	32
8	श्री. सुगावे बालाजी चंद्रकांत	समाजकार्यात महिलांचे योगदान	38
9	श्री. सुगावे बालाजी चंद्रकांत	गणितामधील महिलांचे योगदान	44
10	डॉ बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	पर्यावरणातील हवामान बदलाचा महिलांवर होणारा परिणाम, उपाय आणि पर्यावरण विषयक धोरण निश्चीतीमाध्ये महिलांचा सहभाग - एक दृष्टीक्षेप	47
11	Dr. Asmitaa Sharad Salve	Contribution of Indian Women and Modern Icons in the field of English Literature	52
12	Dr. Chetana Vishwanathrao Donglikar	Body Image; A Matter of Concern for Adolescent Girls	58
13	Dr. Mrs. B. K. Pandav (Saroj Navpute)	New Era of Women Empowerment	64
14	प्रा. डॉ. रेखा जगनाळे - मोतेवार	व्यावसायिक नाट्यसंहिता आणि वाङ्मयीन सर्जनशीलता	71
15	Principal Dr. Shaikh Firoz Faruk	Impact of Education in the Empowerment of Women in India	79
16	Dr. Shaikh Yasmeen Mahmood	Education and Empowerment of Muslim Minority Women In India: Need and Importance	84
17	Dr. Suvarna Sahebrao Barde (Malpani)	Empowering women through Education	90
18	Dr. Vaishali C. Yeske	CONTRIBUTION OF INDIAN WOMEN IN ENGLISH LITERATURE	96

19	Dr. Jyoti Mohanty (Sharma)	A Study of the Female School Teachers Challenges and Expectations in Unaided Schools in Aurangabad city	101
20	श्रीमती कवाडे सोनाली तुकाराम	महिला सक्षमीकरणात शिक्षकाची भूमिका	106
21	डॉ.सविता आप्पासाहेब लोखंडे	स्थानिक राजकारणात यशस्वी ठरलेल्या महिलांच्या बलस्थानांचा अभ्यास	109
22	Miss. Yashaswi Belani & Prof. Kshitij Naikade	Participation of Woman in the Corporate Boardroom – A Shift from the Patriarchal Mindset	115
23	प्रतिभा किशन पवार	महाराष्ट्रातील कर्तृत्वान महिलांची कामगिरी	122
24	Pritee Kishore	Working Women in India	126
25	प्रियंका सुभाश खरात	भारतातील महिलांचे शिक्षण: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	132
26	सत्यश्री रमेशराव खाडे	महिला सक्षमिकरणात शासकीय योजनांची भुमिका: विशेष संदर्भ अस्मिता योजना	138
27	Shaikh Sara Nazneen	Gender Inequality: Challenges and Hardships.	145
28	सुधा किशन पवार	महिला सक्षमीकरण	150
29	Syeda Hajera Nausheen Syed Lateef	Impact of Women Entrepreneurs in Economic Development	155
30	डाक्टर अश्वनी & जहांगीर आलम	गणीतीय क्षेत्र में महिलाओं का योगदान	161
31	प्रा.डॉ.सय्यद मुजीब मुसा	क्रांतिकारी बेगम हजरत महलचे कार्ये	167
32	डॉ. विवेक घनश्याम घोबाळे	सुशम बेदी का संक्षिप्त परिचय तथा 'हवन' उपन्यास में नारी अस्मिता का दर्षन	170
33	डॉ .लाजवंती आर .टेंभुर्णे	कृषीविकासात महिलांची भूमिका	175
34	प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	महिला सबलिकरण: आव्हाणे आणि उपाय	178
35	मृदुला साहेबराव बरडे & प्रा .डॉ. वा. जी. महाजन	वृद्ध महिला आणि पिढीतील अंतरामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या	183
36	शिवगीता बस्वलिंग तुपकरी	साहित्यात महिलांचे योगदान	190
37	अरविंद अनिल कांबळे & प्रा.डॉ.पी.बी. पगारे	भारतातील स्त्री शिक्षण: एक आढावा अभ्यास	194
38	Veerraje Ashok Mhaslkar & Dr. Mangal Limbaji Fartade	Contribution Of Rajmata Jijau In Social Work & Education In Chhatrapati Shivshambhu Swarajya	199
39	राजरत्न शंकरराव गवई	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समता विषयक विचार	210

*****

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394 - 8426
Impact Factor - 6.305

National Conference On Women Empowerment
13th November 2022
Special Issue-II (III) Volume-X

महिला सबलिकरण: आव्हाणे आणि उपाय

प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी, ता. आष्टी जि. बीड
मो. नं. 7821036363
इ. मेल: mundhedp@gmail.com

प्रस्तावना:-

स्त्री:शिक्षण, स्त्रियांमधील जागृती तसेच देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या निमित्ताने घराबाहेर पडलेली स्त्री आज सर्वच क्षेत्रात आपले स्थान टिकवण्याचा प्रयत्न करत आहे. आजच्या 21 व्या शतकात तिचे नेमके स्थान काय आहे. अनेक समाजसुधारकांनी अथक प्रयत्न करूनही ती आज सफल/सक्षम आहे का हा आपल्यापुढचा प्रश्न आहे. आज कुटुंब, समाज, राष्ट्र पातळीवर स्त्रीया महत्त्वाचे योगदान देत आहेत. नवा भारत घडविण्यात ती सक्षम आहे का हे पाहणे उद्बोधक ठरेल.

स्वर्गीय राजीव गांधी म्हणत असत, "एखाद्या समाजाचे मूल्यांकन त्या समाजातील निम्मा भाग (स्त्रीया) कशी प्रगती करतो आहे यावरून केले जाते. आणि या निम्म्या भागाने जर प्रगती करायची असेल तर त्यांचे कौशल्य आणि दर्जा यांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. महिलांना संपूर्ण मोकळीक आणि कामाचे स्वातंत्र्य दिले पाहिजे." प्रमुख्याने 21 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगभर महिलांचे स्थान, दर्जा, सबलीकरण याविषयी जोरदार चर्चा सुरू झाली. स्त्रियांच्या चळवळीने जोर धरला. आंतरराष्ट्रीय महिला दशकामधे जगातील सर्वच स्त्रीप्रश्न ऐरणीवर आले. स्त्री सबलीकरणाची आवश्यकता संपूर्ण जगालाच पटली असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. भारतातही 2001 हे 'महिला सबलीकरण वर्ष' म्हणून घोशित करण्यात आले. स्त्रियांना सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीय दृष्ट्या सामर्थ्यशाली बनविण्यासाठी विविध पातळीवर प्रयत्नांची पराकाष्ठा सुरू झाली. त्यामुळे महिला सबलीकरण: आव्हाने आणि उपाय हा विषय मी शोधनिबंधासाठी घेतला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

1) महिला सबलीकरण म्हणजे काय हे अभ्यासणे.
2) महिला सबलीकरणाची वाटचाल अभ्यासणे.
3) महिलांच्या बहुआयामी सबलीकरणाचा आढावा घेणे.
4) महिला सबलीकरणापुढील आव्हाने अभ्यासणे.

गृहीतके:-

1) शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात महिलांचे सबलीकरण होऊन त्यांचा दर्जा सुधारला आहे.
2) महिला सबलीकरणात समाजाची मानसिकता बदलली आहे.
3) स्त्रीया राष्ट्रविकासात महत्त्वाचे योगदान देत आहेत.

संशोधनपद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंध द्वितीय स्त्रोतांवर आधारित असून त्यासाठी विषयसंबंधित संदर्भ, ग्रंथ, पुस्तक, वर्तमानपत्र, मासिके व इंटरनेट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

विषयाचे महत्त्व:-

एकविसाव्या शतकात सर्वात जास्त चर्चीला जाणारा विषय म्हणून महिला सबलीकरणाकडे पाहिले जाते. पारंपारिक बंधनातून मुक्त होऊन आता कुठे स्त्रीया मोकळा श्वास घेत आहेत. विविध समाजसुधारकांचे योगदान, महात्मा गांधी आणि ए. पी. जे कलाम यांच्या स्वप्नातील भारत साकारण्यासाठी महिला सबलीकरण खूपच महत्त्वाचे आहे. स्त्रीयांना स्वातंत्र्य देऊन त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सामील करून घेतल्यास खऱ्या अर्थाने भारत विकसित राष्ट्र म्हणून उदयास येईल यात तीळमात्र शंका नाही.

विवरण आणि विश्लेषण:-

महिला सबलीकरण म्हणजे काय?

स्त्री-सबलीकरण म्हणजे काय? हे सांगताना असे म्हणता येईल की, स्त्री-पुरुषात असे संबंध प्रस्थापित करणे की ज्यामध्ये दोघेही एकमेकांना साथ देतील, आणि अप्रत्यक्षपणे स्वतःबरोबर कुटुंब समाजाला सशक्त बनवतील. यामध्ये प्रामुख्याने प्रत्येकानेच स्वतःच्या हक्काबरोबर इतरांच्या अधिकाराची जाणीव ठेवणे अभिप्रेत आहे. स्वतः सबल होत होत इतरांनाही सबल बनवायचे आहे. यामध्ये प्रत्येकाने विशेषतः स्त्रीयांची मानसिक ताकद वाढविणे त्यांना सक्षम बनविणे हा महत्त्वाचा पैलू आहे. यामध्ये स्त्रीयांत चिकाटी, जिद्द, बदलांची क्षमता, धैर्य निर्माण करून छळ व अन्यायाला विरोध करणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय.

परिस्थितीवर मात करून स्वतः बदलणे व इतरांना विचार बदलायला प्रवृत्त करणे, न्यायाची चाड व अन्यायाची चिड निर्माण करणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय. यासाठी स्त्रियांना नक्कीच किंमत मोजावी लागेल. परंतु, यामुळे समाजव्यवस्थेत सुधारणा घडून येऊन सामाजिक बदल होईल.

महिला सबलीकरणाच्या व्याख्या:-

1) दि सोशल वर्क डिक्शनरी बारकेल 1991 नुसार 'महिला सक्षमीकरण म्हणजे वैयक्तिक गट आणि सामाजिक पातळीवरील व्यक्तींची क्षमता व पात्रता उभारणी करण्याची प्रक्रिया होय."
2) "महिला सबलीकरण म्हणजे स्त्रीच्या अंगी निर्णय घेण्याची नियंत्रण करण्याची, मतप्रदर्शन करण्याची, कृतीशील कार्यक्रमाचे आयोजन, लोकसंपर्क, आर्थिक व्यवहार करण्याची क्षमता व आवड निर्माण होणे होय."

महिला सबलीकरणाचे काही महत्त्वपूर्ण घटक:-

1) शैक्षणिक सबलीकरण:-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्री-शिक्षणाकडे खूपच दुर्लक्ष झाले होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात देशविकासातील स्त्रीशक्तीचे योगदान लक्षात घेऊन स्त्री शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरवण्यास सुरुवात झाली. राष्ट्रीय साक्षरता मिशन, सर्व शिक्षा अभियान, मुलींना मोफत शिक्षण, मोफत गणवेश, उपस्थित भत्ता, मध्यान्ह भोजन यासारख्या विविध योजना शासकीय पातळीवर राबविण्यात येऊन स्त्रीयांच्या शैक्षणिक सबलीकरणाचे प्रयत्न जोरात सुरू झाले. सरकारच्या या प्रयत्नांना यश येऊन हळूहळू स्त्री साक्षरता वाढली. शहरी भागात स्त्री-शिक्षण वाढले आहे परंतु ग्रामीण भागात आजही उदासिनता दिसते. मुलाच्या आणि मुलीच्या शिक्षणात भेदभाव केला जातो. मुलाला व्यवसायिक शिक्षणाला पाठवले जाते तर मुलीला पारंपारिक शिक्षणाकडे. त्यामुळे स्त्री- पुरुष समानता मानून मुलीला देखील मुलाप्रमाणेच शिक्षण दिल्यास नक्कीच स्त्रीयांचे शैक्षणिक सबलीकरण होईल यात तीळमात्र शंका नाही.

2) आर्थिक सबलीकरण:-

पुरुषांच्या तुलनेत महिलांच्या गरिबीचे प्रमाण अधिक आहे. महिलांना कुटुंबांमध्ये आणि समाजामध्ये विनावेतन असणाऱ्या स्वरूपाची अनेक कामे करावी लागत. त्यामुळे ही आर्थिक विषमता दिसते. स्त्रीयांचे संपूर्णपणे सबलीकरण करायचे असेल तर ती आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण हवी. आपल्या अधिकाराची जाणीव असूनही केवळ आर्थिक परावलंबीत्वामुळे स्त्री हतबल झालेली असते. म्हणून स्त्रियांनी आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण बनने ही स्त्री-सबलीकरण्याच्या दृष्टीने काळाची गरज ठरते. महाराष्ट्रात बचत गटाच्या मार्फत आज स्त्रीयांच्या सबलीकरणाची एक प्रचंड चळवळ दिसून येते. शासनाकडूनही विविध योजनांमध्ये स्त्रियांना सामावून घेऊन अर्थपुरवठा वाढवला जात आहे. अनेक योजनांत महिलांसाठी खास आरक्षण ठेवले जात आहे. त्यामुळे आत्मविश्वासाने महिलांचे आर्थिक सबलीकरण होत आहे.

3) राजकीय सबलीकरण:-

सामाजिक आणि कायदेशीर संस्थांमुळे आज महिलांना मूलभूत, कायदेशीर अधिकार मिळत आहेत. सामाजिक न्यायाच्या प्रेरणेतून महिलांना राजकीय प्रतिनिधित्वामध्ये राखीव जागा प्राप्त झाल्याने सरपंच पदापासून राष्ट्रपती पदापर्यंत महिला सबल झाल्या आहेत. त्यांच्यामध्ये अधिकार उपभोगण्याची क्षमता त्यांच्यात निर्माण होत आहे. निर्णय प्रक्रियेत नाकारलेला सहभाग आज स्त्रीयांनी स्वतःच्या कार्यक्षमतेच्या आधारावर प्राप्त करून घेतला आहे. स्त्री सबलीकरणाच्या टप्प्यावर हे फार मोठे यश आहे. यासाठी 73 वी घटनादुरुस्ती स्त्रीयांसाठी खूप लाभदायक ठरली आहे. विविध अधिकाराची पदे भूषवून आम्हाला योग्य संधी दिल्यास आम्ही कशातही कमी पडणार नाही हे त्यांनी सिद्ध करून दाखवले आहे.

राजकीय सबलीकरण होत असतानाच काही ठिकाणी कायदेशीर अधिकार स्त्रीयांना असताना त्यांचे पती ते वापरताना दिसतात. यामध्ये काळाप्रमाणे बदल करून स्त्रियांनी दक्ष राहायला हवे, असे मला सुचवावे वाटते.

4) सामाजिक सबलीकरण:-

सामाजिक दृष्ट्या स्त्रीयांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन दुय्यम स्वरूपाचा असलेला दिसून येतो. सामाजिक मानसिकतेमुळे मुलगा श्रेष्ठ तर मुलगी कनिष्ट असे मतप्रवाह बऱ्याच ठिकाणी दिसतात. महिलांचे सबलीकरण म्हणजे पुरुषाचे अधिकार काढून स्त्रियांना देणे असे नाही. स्त्रीयांना त्यांचेच अधिकार त्यांना द्यायचे आहेत. हजारो वर्षापासून त्यांना या सामाजिक अधिकारापासून दूर ठेवले आहे. म्हणून स्त्रीयांच्या सामाजिक सबलीकरणासाठी बालपणापासूनच त्यांच्यावर समतेचे संस्कार करून त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करावा लागतो. विविध प्रथापरंपरांना दूर करून स्त्रीचे सबलीकरण सामाजिक दृष्टीने होणे आवश्यक आहे. लिंगभाव समानता आणि महिलांच्या सबलीकरणासाठी जाणीवपूर्वक धोरणे आखूण त्याची अंमलबजावणी सर्व स्तरावर करणे आवश्यक आहे.

महिला सबलीकरणापुढील आव्हाणे:-

1) महिलांच्या दर्जात सुधारणा दिसताना अनेक रूढीवादी विचार त्यांच्यात आढळून येतात.
2) शिक्षणात महिलांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे. प्राथमिक स्तरावर 100% नोंदणी झालेल्या मुलींपैकी उच्च शिक्षणापर्यंत फक्त 17% मुली पोहोचतात.
3) महिलांच्या पुढील कौटुंबिक हिंसाचार, बलात्कार, घटस्फोट इत्यादी समस्यातून मुक्त करून निरोगी समाज निर्माण करणे.
4) स्वातंत्र्य, समानता व न्याय या तत्वाची महिलांच्या बाबतीत अंमलबजावणी करणे.
5) महिला नेतृत्वाचे अनेक बाबतीत खच्चीरण केले जात आहे.

महिला सबलीकरणासाठी उपाय:-

1) स्त्री-शिक्षणाचे प्रमाण वाढविणे आवश्यक आहे.
2) महिलांना रोजगार आणि स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण कराव्यात.
3) कौटुंबिक कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.
4) महिला प्रश्नांविषयी उद्बोधन करण्यासाठी स्त्रीयांमध्ये जाणीवजागृती निर्माण करावी.
5) महिला सबलीकरणासाठी पुरुषांची मानसिकता बदलणे अध्यापही काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष:-

देशाची पन्नास टक्के लोकसंख्या अक्षम ठेवून आपण विकसित राष्ट्राच्या पंगतीला बसू शकत नाही. यासाठी समाजात महिला सबलीकरणासाठी खूप चांगले बदल झालेले आहेत. परंतु या चांगल्या बदलांना हादरे देणाऱ्या घटना आजही घडत आहेत. त्यामुळे महिला सबलीकरणामध्ये कायद्याची भूमिका महत्त्वाची आहे. आणखी चांगले कायदे करून त्याची अंमलबजावणी केल्यास स्त्रीयांच्या दर्जात नक्कीच सुधारणा होतील. स्त्रीयांच्या ज़ीवनात कधी नव्हे ते अनेक चांगले बदल होत आहेत एवढेच या निष्कर्षातून सांगता येईल.

संदर्भ साहित्य:-

1) अलका देशमुख, 'विवधांगी आयामातून स्त्री' साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती 15 जुलै 2011.
2) सुनीता बोर्डे खडसे, 'ऐतिहासिक परिपेक्ष्यातील स्त्रिया,' शुभम पब्लिकेशन्स, नारायण पेठ पुणे, प्रथमवृत्ती 1 जानेवारी 2010.
3) अशोक खैरनार (संपादीत), 'लिंग समभाव आणि महिला सक्षमीकरण,' अथर्व पब्लिकेशन्स, वरखेडी रोड धुळे, प्रथमावृत्ती 20 ऑक्टोबर 2018.
4) तुकाराम जाधव महेश शिरपूरकर, 'मानवी हक्क', द युनीक अकॅडमी, शिवाजीनगर पुणे, आवृत्ती पहिली, ऑगस्ट 2015.
5) दीपक पवार, 'महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण,' साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती 16 मार्च 2013.
6) धनराज धनगर (संपादीत) 'महिला सबलीकरणाच्या समस्या: आव्हाणे आणि उपाय, स्वातीधन इंटरनॅशनल पब्लिकेशन्स, नाशिक, प्रथमावृत्ती 12 जानेवारी 2019.
7) कमला भासीन, 'लिंगभाव समजून घेताना (भाषांतर: श्रती तांबे) लोकवाङमय गृह, प्रभादेवी मुंबई. द्वितीयावृत्ती- नोव्हेंबर-2019.

*****

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

06

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November - 2022

ISSUE No- CCCLXXV) 375- A

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Baliram Pawar
Head, Department of Sociology
Mahatma Phule College Kingaon Latur
Maharashtra

Editor
Dr.Manashi Gogoi Borgohain
Head, Department of Education
Nandalal Borgohain City College ,
Dibrugarh , Assam

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

(SJIF) Impact Factor-8.575 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November - 2022

ISSUE No- CCCLXXV) 375- A

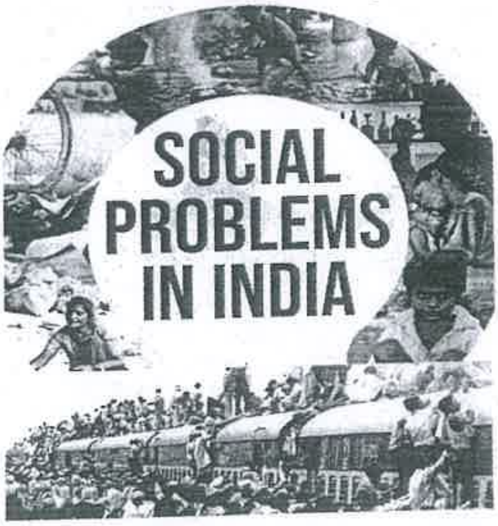

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Baliram Pawar
Head, Department of Sociology
Mahatma Phule College Kingaon, Latur
Maharashtra

Editor
Dr.Manashi Gogoi Borgohain
Head, Department of Education
Nandalal Borgohain City College,
Dibrugarh, Assam

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci College, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci College Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande,** Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

\- **Executive Editor**

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile : 9595560278 /**

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, 375 (CCCLXXV) A
ISSN : 2278-9308
November, 2022

INDEX-A

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Domestic Violence	**Shri. D. M. Shinde**	1
2	Problems Faced By Rural Girls Students	**Dr:Rajani D.Shionkar**	4
3	Problems Of Children At Home, At School, And In The Public Places	**Nizara Devi Adhikary**	6
4	Girl Child Education among Muslims in Hojai Town, Assam	**Binty Saha**	9
5	Problem Faced By Women Workers in India	**Dr.G.Tamizhselvi**	13
6	Poverty-The Basic Problem In India	**Mr. Banate Prakash Kerba**	25
7	Problem of Drinking Water	**Dr. Vitthal Govind Chavan**	27
8	Slums Of Hope And Life Of Despsair: A Study Among Women In The Slums Of Trivandrum	**Jinsha N. Ashraf**	30
9	Impact of Parental Encouragement on Mental Health and Depression of Adolescents Among the Secondary School of Bongaigaon District in Assam	**Makelina Begum**	34
10	Health Problems In Tribal Areas	**Mr.Avinash Manohar Sidam**	39
11	Perspectives on Environmental Protection: Participation of Community and NGO in Mangaluru Taluka	**Dr Laveena Reshma D'Sa**	42
12	कौटुंबिक किंवा कुटुंबांतर्गत हिंसा	प्रा.डॉ.दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	49
13	भारतातील वृध्द लोकांच्या समस्या	कु.प्रतिमा माधवराव सुर्यवंशी	53
14	उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि अभिप्रेरणा का तुलनात्मक अध्ययन	श्रीमती अरूणा दुबे , डॉ. सुनील कुमार जैन	61
15	ग्रामीण क्षेत्र में स्त्री शिक्षा की समस्या एवं समाधान	डॉ. अंजू सिंह पटेल	64
16	भारतातिल सामाजिक समस्या(वृध्दांच्या समस्या)	प्रा. लता बी जांभुळकर	68
17	वर्तमान समय मे सत्याग्रह एक चुनौतियाँ	निधि सिन्हा	70
18	देशांतर्गत बाजारपेठेत सामाजिक व आर्थिक सुधारणा करण्याबाबत राज्याची भूमिका	डॉ प्रवीण मानसिंग कांबळे	72
19	ग्रामीण भागातील मुलींच्या उच्च शिक्षणाच्या समस्यांचा अभ्यास	प्रा. आर.आर. मोटघरे	75

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, 375 (CCCLXXV) A
ISSN : 2278-9308
November, 2022

कौटुंबिक किंवा कुटुंबांतर्गत हिंसा
(Domestic Violence)

प्रा.डॉ.दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय,आष्टी,ता.आष्टी जि.बीड
मो. नं. 7821036363 ,इ. मेल: mundhedp@gmail.com

प्रस्तावना:-

पुरुषाला स्त्री म्हणजे महान कोडे आहे, असे प्रा. गोपाळ दत्त कुलकर्णी यांनी त्यांच्या 'स्त्री' या पुस्तकात लिहिले आहे. स्त्री हा पुरुषांचा चिरंतन विचार विषय आहे. जगातला एकही पुरुष असा नसेल की ज्याने स्त्रीवर गंभीर विचार केला नाही. मता, मैत्रीण, भगिनी, पत्नी, पुत्री यांसारख्या नात्यांनी पुरुष व स्त्री परस्परांशी कायमचे बांधलेले आहेत.

महात्मा गांधीजींनी म्हटले आहे,"सुसंस्कृत, शांतीपूर्ण जगाचे नेतृत्व स्त्रीचे हाती आहे, ते तिने निर्भीडपणे स्वीकारावे" समाजात आज वास्तविकता वेगळी आहे. विवाह आणि कुटुंब यांनी स्त्रीला एवढे जखडून ठेवले आहे की तिच्या स्वातंत्र्यावर अनेक बंधने आलेली आहेत. विवाह या उंदराच्या पिंजऱ्यात स्त्री एवढी जखडली गेली आहे की कुटुंबांतर्गत किंवा कौटुंबिक हिंसा आज सर्रास होताना दिसतात.

संविधानाच्या कलम 14 अन्वये महिलांना भेदभावापासून मुक्ती, कलम 15 नुसार स्त्री-पुरुष समानता आणि कलम 21 अन्वये जीविताचे व स्वातंत्र्याचे संरक्षण व्हावे असा व्यापकहेतू ठेवून घटनेत ही कलमे अंतर्भूत केलेली आहेत. परंतु एवढे असूनही पालथ्याघड्यावर पाणी आहे.कायदे कागदावर राहून स्त्री कौटुंबिक हिंसाचारापासून मुक्त नाही. ग्रामीण, शहरी वा आदिवासी कोणतीही स्त्री कौटुंबिक हिंसाचारापासून मुक्त नाही. एवढेच नव्हे तर प्रगत आणि विकसित देशांतील महिलांही कौटुंबिक हिंसाचाराची शिकार ठरत आहेत. सुधारीत ब्रिटिश महिलांना शे.25 कौटुंबिक हिंसाचाराला तोंड द्यावे लागते.

आजच्या काळात तर कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटना वारंवार घडताना दिसतात, कुटुंबात राहणाऱ्या स्त्री आणि मुली व मुले(लहान) यांच्याबाबतीत या घटना वारंवार घडतात. खेदाची बाबही की हिंसा करणारी व्यक्ती कधी पती, कधी पिता वा इतर नातेवाईक असते. म्हणून कौटुंबिक हिंसा हि महिलांच्या विरुद्ध होणारी हिंसा आहे असे म्हटल्यासवावगे ठरणार नाही. त्यामुळे कौटुंबिकहिंसा हा विषय सद्यकालीन समाजात एक समस्या म्हणून पुढे आला आहे. त्याचा आढावा या निबंधातून घेण्याचा प्रयत्न मी केलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

1) कौटुंबिक हिंसा ही संकल्पना समजून घेणे.
2) कौटुंबिक हिंसाया समस्येची पार्श्वभूमी समजून घेणे.
3) कौटुंबिक हिंसा होण्यास जबाबदार घटक अभ्यासणे.
4) कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप अभ्यासणे.
5) कौटुंबिक हिंसेचे परीणाम समाजाच्या लक्षात आणून देणे.

संशोधनाची गृहितके:-

1) संपूर्ण विश्वात कौटुंबिक हिंसाचार कमी-अधिक प्रमाणात घडतात.
2) प्रगत समाजात कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे.
3) सर्व स्तरांत कमीअधिक प्रमाणात कौटुंबिक हिंसा घडत आहेत.
4) कौटुंबिक हिंसाचाराचे परीणाम स्त्रियांवर होतात.

संशोधनपद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंध द्वितीय स्त्रोतांवर आधारित असून त्यासाठी विषयसंबंधित संदर्भग्रंथ, पुस्तके, वर्तमानपत्र, मासिके व इंटरनेट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे महत्त्व:-

समाजातील मानवी संबंधाचा अभ्यास करताना कुटुंब या सामाजिक संस्थेचा अभ्यास प्राधान्याने करावा लागतो. मानवी जीवनातील जास्तीत जास्त कालावधी व्यक्ती कुटुंबात व्यक्त करत असते. परंतु या कुटुंबातच आज स्त्री सुरक्षित नाही असे खेदाने म्हणावे लागते. रोजची वर्तमानपत्र, टेलिव्हिजनची वृत्तपत्रे वाचली आणि पाहिली की मन सुन्न होते. रोज कुठेतरी एखाद्या स्त्रीने जाळून घेतलेले असते, घराचा त्याग केलेला असतो किंवा तिला घराबाहेर काढलेले असते. आजच्या ताणतणावाच्या आणि धावपळीच्या जगात कौटुंबिक हिंसेच्या घटना वाढतच आहेत. त्यामुळे हा विषय सद्यकालीन समाजात अभ्यासासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

त्यामुळे या महत्त्वाच्या विषयाकडे कानाडोळा करून चालणार नाही. अभ्यासकांचे आणि विचारवंत व समाजसुधारकांचे लक्ष या प्रश्नाकडे वेधले गेले पाहिजे. हा विषय फक्त कुटुंबापुरताच मर्यादित नाही. त्याचे गंभीर परिणाम समाजाला भोगावे लागत आहेत.

विश्लेषण आणि स्पष्टीकरण:-

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे काय?

आजच्या काळात कौटुंबिक हिंसेपासून संरक्षण देण्यासाठी 2005 मध्ये केलेल्या कायद्यात कौटुंबिक हिंसा कशाला म्हणावे याचे काही व्याख्यात्मक स्वरूप खालीलप्रमाणे देण्यात आलेले आहे. यावरून आपणाला या संकल्पनेचा बोध होण्यास निश्चित मदत होईल.

i) पीडित व्यक्तीच्या अंगाची, स्वास्थ्याची, सुरक्षित जीवनाची हानी किंवा मानसिक लाभाची हानी करीत असेल अथवा तिला संकटात टाकत असेल किंवा ज्याची प्रवृत्ती पीडित व्यक्तीच्या शरीराचा लैंगिक, मौखिक,भावनात्मक आणि आर्थिक कारणासाठी दुरुपयोग करण्याची आहे.

ii) हुंडा, मौल्यवान वस्तू किंवा संपत्ती यांच्या मागणीच्या पूर्तीसाठी पीडित व्यक्तीला हानी पोहोचविली जाते किंवा तिचे उत्पीडन केले जाते किंवा संकट निर्माण केले जाते.

iii) वर उल्लेखित दोन्ही प्रकारचे वर्तन किंवा अशा प्रकारच्या धमकीचा प्रभाव निर्माण करून शारीरिकअथवा मानसिक उत्पीडन करणारे आचरण किंवा कृत्य यांचा समावेश कौटुंबिक हिंसेत होतो.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप:-

वरील 2005 च्या कौटुंबिक हिंसाचारविरोधी कायद्याचे अधिक स्पष्टीकरण देताना हिंसा कोणकोणत्या स्वरूपात होते हे ही पाहणे महत्त्वाचे आहे. या समस्येला अनेक पैलू अनेक कांगोरे आहेत. स्त्रीचा पदोपदी केलेल्या अपमाना पासून ते हत्या, आत्महत्या, हुंडाबळी यांचा समावेश कौटुंबिक हिंसाचारात करावा लागतो.

1) सासरी व माहेरी होणारी मारहान:-

कौटुंबिक हिंसाचारात सतत घडणारी कृती म्हणजे स्त्रीला होणारी मारहाण अगदी शुल्लक कारणावरून पुरुष आपली पत्नी, मुले, आई-वडील यांना मारताना दिसतात. यामध्ये सर्वात वरचा क्रमांक लागतो पत्नीचा. आपल्या पत्नीला मारहाण करणारे पुरुष तो आपला अधिकार आहे अशा अविर्भावात वावरत असतात. अनेक स्त्रियांनाही पतीने, मारहाण केल्यास काहीच गैर वाटत नाही. पावसाने झोडपले आणि नवऱ्याने मारले यात सारखेच असेही काही भगिनी म्हणतात. सासर आणि माहेर दोन्ही ठिकाणी स्त्रीला मारहाण होते. दोन्हीकडेही स्त्री सुरक्षित नाही असे या ठिकाणी खेदाने म्हणावे लागते.

2) स्त्रीगर्भ हत्या:-

कौटुंबिक हिंसाचारातस्त्री-गर्भहत्या याचाही समावेश करावा लागतो. वंशाचा दिवा (मुलगा) पाहिजे म्हणून गर्भलिंग निदान करून स्त्रीलिंगी गर्भाचा त्याग(गर्भपात) केला जातो.या ठिकाणी स्त्रीची इच्छा नसताना पुरुष (पती) जबरदस्तीने हे कृत्य करण्यास आपल्या पत्नीला बाध्य करतो.देशात अनेक राज्यात आणि महाराष्ट्रात ही समस्या अधिक गंभीर बनत आहे. कारणे अनेक आहेत परंतु त्यामुळे कौटुंबिक हिंसा वाढताना दिसते.

3) आत्महत्या:-

अन्यायाची परिसीमा होते आणि आता जगण्याचे सर्व मार्ग बंद झालेत असे वाटते तेंव्हा व्यक्ती आत्महत्या करते. विवाहित स्त्रीला जेव्हा सासरी जाचअसह्य होतो माहेरचे लोक मदतीला येत नाहीततेंव्हा ती स्त्री एक दिवस स्वतःचा आत्मनाश करून घेते. स्त्रीचे जगणे मुश्कीलकरणाऱ्या या समस्येकडे समाजाचे तेवढेच लक्ष अद्याप गेलेले नाही.

4) हुंडाबळी:-

हुंडाबळी ही समस्या कौटुंबिक हिंसाचाराची परीसीमा आहे. हा राजरोस केलेला हुंड्यासाठी खुनचअसतो. हुंडा दिला नाही, कमी दिला,दागिने दिले नाहीत म्हणून नवविवाहितेलावारंवार अपमानित केले जाते.त्रास असह्य होतो तेव्हा स्त्री आत्महत्या करते, म्हणजेच केवळ हुंड्यासाठी तिचा बळी जातो.

कौटुंबिक हिंसा निर्माण होण्याची कारणे:-

कौटुंबिक हिंसा अचानक घडत नाही. त्याच्या कारणाची मालिका अनेक दिवस कुटुंबात होत असते. कितीही विकासाच्या आणि सुधारणांच्या गप्पा मारल्या तरी कौटुंबिक हिंसाचाराचेस्वरूप दिवसेंदिवस उग्र होत आहे. त्याची काही महत्वपूर्ण कारणे आपणाला सांगता येतील.

1) स्त्री-पुरुष असमानता:-

निसर्गाने स्त्री आणि पुरुष यांच्या लिंगात बदल करून समाजसातत्य टिकवण्याचा प्रयत्न केला. समाजाने मात्र कृत्रीम भेद निर्माण करून स्त्री ही पुरुषापेक्षा कनिष्ठ आहे, तिला अधिकार नसतात,असे संस्कार केले. अनेक चुकीच्या आधारावर स्त्रीला दुय्यम वागणूक दिली जाते.याची परीसीमा म्हणून भाजीत मीठ जास्त झालं म्हणून आपल्या पत्नीला मारणारे महाभाग समाजात कमी नाहीत.

2) स्त्रीचेआर्थिकपारतंत्र्य:-

अनादी काळापासून आर्थिक अधिकार पुरुषाने स्वतःकडे ठेवलेले आहेत. अगदी नोकरी करणारी पत्नीही पतीकडे दर महिन्याला संपूर्ण पगार जमा करते. स्वतःच्या उत्पन्नाचा विनियोग स्वतःच्या मर्जीप्रमाणे करणाऱ्या स्त्रियांची संख्या बोटावर मोजण्या एवढी निघेल.अनेकपरावलंबी स्त्रीयाअन्यायाला प्रतिकार करू शकत नाहीत.कुटुंबापासून वेगळेव्हावे लागेल म्हणून त्या अनेक प्रकारच्या हिंसेला सामोरे जातात.

3) स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण कमी:-

कितीही कायदे केले तरी आजही स्त्रीयांच्या शिक्षणाचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे. अल्पशिक्षीत अज्ञानी स्त्री आपल्या अधिकारापासून वंचित असते. स्वतःचा स्वाभिमान हरवलेल्या स्त्रीला नवऱ्याने मारणे किंवा शिवीगाळ करणे यात काही गैर वाटत नाही. उलट तो नवरदेवाचा अधिकार आहे असे अनेक स्त्रिया आजही मानतात. ग्रामीण भागात आजही शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे.

4) वाढते मद्यपानाचे व्यसन:-

गांधीजींच्या देशात आज मद्याचा महापूर वाहतो आहे. पुरुषांमध्ये मद्यपानाची व्यसनाधिनता एवढी वाढली आहे की स्त्रीला त्याचे परीणाम भोगावे लागत आहेत. मद्यपानाची कारणे अनेक असतील परंतु विवेक हरवलेला पुरुष जेव्हा मद्यपान करून कुटुंबात (घरी) येतो तेव्हा पत्नी व मुले त्याच्या हिंसेची शिकार बनतात. नशेत केलेल्या अनेक हिंसाचारात अनेक स्त्रीयांचा बळी गेलेला आहे.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे परिणाम:-

1) स्त्री गर्भ हत्या केल्यामुळे स्त्री-पुरुष प्रमाणात घट होत आहे. त्याचे परीणाम म्हणून आज असंख्य तरुणांना सक्तीचे अविवाहितपण भोगावे लागत आहे. विवाहयोग्य तरुणींची संख्या घटत आहे.

2) मानसिक नैराश्यात आज असंख्य स्त्रिया भरडल्या जात आहेत. वारंवार अन्याय व अत्याच्यावर सहन करून स्त्रीच्या मानसिक आरोग्यावर वाईट परिणाम होतो. त्यातून नैराश्य,छिन्न मानसिकता यासारख्या समस्या निर्माण होत आहेत.

3) वैवाहिक जीवनावर वाईट परिणाम कौटुंबिक हिंसाचाराचा होतो आहे. जनलज्जा म्हणून स्त्री अनेक प्रकारचे अन्याय कुटुंबात सहन करत आहे. कुटुंबातील लहान मुलांवर वाईट संस्कार होतात. त्यातूनच पुढे कुटुंब विघटन होते.कौटुंबिक हिंसाचाराचा परिणाम म्हणून समाजात आज घटस्फोटाचे आणि परीत्यक्ता समस्या उग्र रूप घेत आहे. वैवाहिक जीवनात सुख नसेल वारंवार छळणूक होत असेल तर सर्वात प्रथम कमवती स्त्री कायद्याने घटस्फोट घेते.अनेक स्त्रियांनी छळाला कंटाळून कुटुंबाचा त्याग केलेला आहे. म्हणजे त्या परित्यक्ता बनल्या आहेत. रोज मार खाण्यापेक्षा वेगळे राहिलेले बरं म्हणून त्या असा मार्ग पत्करतात.

निष्कर्ष:-

अबला जनम हाय तुम्हारी यही कहाणी|
आँचल में दूध और नयनोंमे पानी||

हे मैथिलीशरणगुप्ता या कवींचे काव्य स्त्री-हिंसाचाराचे सत्य स्वरूप आपणासमोर मांडते.कौटुंबिक हिंसाचारात स्त्रीला जीवंतपणीमरणयातना भोगाव्या लागतात. कुत्री, मांजरे, गाई, म्हशी देखील अन्याय व अत्याचार

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, 375 (CCCLXXV) A

ISSN : 2278-9308 November, 2022

झाला तर ओरडतील,ओचकारतील परंतु कौटुंबिक हिंसाचारात भरडणारीस्त्री हजारो वर्षापासून पुरुषाकडून होणाराछळ सहन करत आहे. यालाच म्हणतात तोंड दाबून बुक्क्याचा मार.

आजच्या आधुनिक विज्ञान युगातही समाजातील अर्ध्या लोकसंख्येला कोणत्याना कोणत्या हिंसेला सामोरे जावें लागते आहे हे लाजीरवाणे आहे. महिलांवरील हिंसाचारात दिवसेंदिवस वाढ होताना आढळत आहे. समाजात कौटुंबिक हिंसाचारासंबंधीत गुन्ह्यात घट होण्याऐवजी वाढच होत आहे. ही सर्वांनाच चिंता करण्यासारखी बाब आहे. आपली आई, बहीण, मावशी, काकी, मुलगी सुरक्षित जीवन जगू शकत नसेल तर आपण प्रगतीकडे जात आहोत की अधोगतीकडे हे आत्मपरीक्षण करण्याची वेळ आलेली आहे एवढे सांगून मी माझा लेखप्रपंच थांबवतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1) गोपाल दत्त कुलकर्णी,'स्त्री एक समाजशास्त्रीय दर्शन,' शारदा प्रकाशन, वजिराबाद, नांदेड, प्रथमावृत्ती 1978.

2) रा. ज. लोटे,'भारतीय समाज:आव्हाने आणि समस्या,' पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर,3 री आवृत्ती 2015.

3) प्रदीप आगलावे 'भारतातील सामाजिक समस्या' साईनाथ प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती 2018.

4) अशोक गोरे,'भारतीय सामाजिक समस्या' विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती जून-2015.

5) दा. धो. काचोळे,'भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या' कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती-17 सप्टेंबर 2015.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

RNI-Title Code - MAHMUL03507

ISSN - 2456 - 2025

QUARTERLY RESEARCH JOURNAL RELATED TO HIGHER EDUCATION FOR ALL SUBJECT

KESONA REPORT

Quarterly | ISSUE - IV | Feb - 2023 | Rs.100/-

:: **SPECIAL ISSUE** ::

National Conference on

"Status of Women in India"

SWIHSS - 2023

13 FEBRUARY-2023

-: Editor :-

Dr. Deepa Bharatbhushan Kshirsagar

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

KESONA REPORT

RNI-Title Code- MAHMUL03507 QUARTILY ISSN-2456-2025

:Editorial Board:

Editor- Dr.Deepa Bharathbhushan Kshirsagar

Co-Editor- Dr. Shivanand Kshirsagar (I/C.Principal)

: Associate Editors:

Dr. Sanjay Patil (Vice-Principal)

Dr. S.N. Shinde (Vice- Principal)

Dr.S.B. Maulage (PG Director)

Dr.S.V.Gayakwad (Co-Ordinator IQAC)

Dr.R.M.Gulve (IQAC Member)

Dr.A.S.Khan (IQAC Member)

Dr. Sandhya Jagdand (IQAC Member)

Dr. S.S. Jadhav (IQAC Member)

Dr. Nuzhat Sultana M.B. (IQAC Member)

* *This Research Journal* ***"Kesona Report"*** *includes the different opinions of authors, However printer, owner, publisher, and editorial board of this journal is not responsible for any controversial remarks or opinion of authors and any Copyright like plagiarism issue.*

INDEX

Sr. No.	Title of the Papers	Name of Authors	Page No.
01	Parental opinions About Grandparental Involvement in Bringing up Their children	Jaya Bangale Smita Patil	01-08
02	Task Performance and Comfort Level of Homemakers with Different Body Types	Madhuri Kulkarni Neha Parve	09-13
03	Constraints faced by rural women in adoption of new women friendly technologies	S. H. Umrikar Somwanshi S. D.	14-18
04	Political Involment of Women in India	Prof. Dr. Acharya R.D.	19-22
05	Health Status of Women in India	Ku. Ranjana R. Jawade	23-25
06	Health and Women Empowerment	Shital Ravindra Thakare Dr. Vandana Namdeo Bankar	26-28
07	Women's Movements and Women in Movement	Dr. Tandale S. S.	29-31
08	Development and Sensory Evaluation of Millet Idli Mix	Manasi Bardale, Dr. Swati Nakhale, Khan Sumaiya	32-36
09	Dietary Fiber and Its Impact on Health Status of Adult Women	Miss Sanika Karpe prof. Nuzhat Sultana M.B	37-43
10	Empowerment of Mothers Through Intervention in Terms of Scientific Child Rearing Practices	Ms. Sangita Ramrao Gaikwad Dr. Maya khandat Srikrishna V. Sonune Dr. Surekha R. Gaikwad	44-54
11	Measures for Improvement in the Status of Women	Dr. Jadhav Manju Balwantrao Dr. Gaikwad Surekha R.	56-60
12	An Overview on Health Status of Sugarcane Cutter Women In India	Dr. Veena Bhalerao Ms. Sushama Mane	61-66
13	The Overall Quality of Diet in School Teacher's and Impact on Health	KhanFarahna Mahreen Nuzhat Sultana MB Swati Nakhale Sana Pathan4	67-77
14	Standardization and Quality Evaluation of Millets Gulab Jamun Premix	Nikita Ladhane	78-81
15	Role of Krishi Vigyan Kendra in Empowerment of Farm Women	Suryawanshi, A.P. Swami, P.B. Desai, M.K.	82-86
16	Status of Women in India	Dr. Sainath Radhesham Bansode	87-89

17	Role of National commission for women in safeguarding of women	Dr. Dushyanta Ramteke	90-92
18	भारतातील स्त्रीयांचा दर्जा	प्रा. डॉ. विलास भगवानराव भिल्लारे	93-95
19	भारतीय स्त्रियांचे सामाजिक स्थान	डॉ. निता रामराव बावणे	96-97
20	ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींचा आरोग्य विषयक समस्या -एक अभ्यास	डॉ. माया खांदाट अश्विनी संतोष बळसान	98-100
21	महिला सबलीकरण: संकल्पना व व्याप्ती	प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढ	101-104
22	औरंगाबाद शहरातील वसतिगृह निवासी प्रारंमिक प्रौढावस्थेतील (२१-२५ वर्ष) महिलांचा आरोग्य दर्जा अभ्यासणे	प्रा.डॉ.माया खांदाट प्रा.मनिषा मुलंचद राठोड	105-110
23	आदिवासी मातांचे शिक्षण व मुलांचे आरोग्य यांचा सहसंबंध अभ्यासणे	डॉ. माया खंदाट वैभवी गंगाधर थोटे - मापारी	111-113
24	महिलांचा सामाजिक दर्जा	प्रा. डॉ. शामल भिवराज जाधव	114-116
25	औरंगाबाद शहरातील नोकरी करणाऱ्या महिलांमधील ताणतणाव आणि व्यायामाचे महत्त्व	डॉ. माया खंदाट नेत्रा शेळके	117-122
26	लिंगभाव विषमता आणि स्त्रि- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. खेत्री एच. आर.	123-126
27	विदर्भातील उसतोड कामगार महिलांच्या समस्या	प्रा. संतोष विश्वनाथ यादव	127-131
28	महिला सक्षमीकरण	प्रा.डॉ. व्ही.जी. चव्हान	132-135
29	१९ व्या शतकातील भारतीय स्त्री जीवन	प्रा.डॉ. पवार रामचंद्र पांडूरंग	136-139
30	Development and Standardization of Soy Rasgulla	Tithi Das Dr. Swati Nakhale Khan Sumaiya	140-145
31	महिलांचे कुपोषण एक ज्वलंत सामाजिक समस्या	कु. छाया बालासाहेब बनसोडे	146-149
32	Development, Sensory and Proximal Evaluation of Gluten Free Multi-Millet Churros	Bin Hawail Nawal Saleh Dr. Swati Nakhale Khan Sumaiya	150-154

महिला सबलीकरण: संकल्पना व व्याप्ती

(Women Empowerment: Concept and Scope)

प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी
ता. आष्टी जि. बीड
मो. नं. ७८२१०३६३६३
इमेल: mundhedp@gmail.com

प्रस्तावना:-

समाजशास्त्रात आणि संपूर्ण समाजात सद्या सर्वात जास्त वेळा उच्चरला जाणारा शब्द म्हणजे 'महिला सबलीकरण'. विशेषत: आजपर्यंत राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर या विषयावर बऱ्याच परिषदा चर्चासत्र आणि परिसंवाद आयोजित करण्यात आलेले आहेत. तरीही आणखीन या विषयाचे महत्व दिवसेंदिवस वाढतच आहे. त्यामुळे मी मुद्दामच हा विषय शोधनिबंधासाठी घेतलेला आहे.

स्वर्गीय पंतप्रधान राजीव गांधी म्हणाले होते की, "एखाद्या समाजाचे मूल्यांकन त्या समाजातील निम्मा भाग (स्त्रीया) कशी प्रगती करतो यावरुन केले जाते." सोप्या शब्दात सांगायचे झाले तर आर्धी लोकसंख्या तिच्या अधिकारापासून आणि विकासापासून वंचित ठेवून आपण राष्ट्राला विकसीत करुच शकत नाहित. वास्तविक प्राचीन काळात स्त्री-पुरुष दर्जा समान होता. स्त्रीयांना सर्व प्रकारचे अधिकार मिळत होते, उदा. मैत्रई, गार्गी, लोपामुद्रा वगैरे. परंतू मध्ययुगीन काळात मोघलांचे आक्रमण भारतावर झाले आणि समाजात स्त्रीयांच्या अधिकारांचे हनन झाले. त्यांना अधिकारापासुन वंचित (पडद्याआड) ठेवले गेले. परंतू जेव्हा ब्रिटिशांचे राज्य भारतावर आले तेंव्हा त्यांनी भारतीय समाजात काही सुधारणा करण्यास सुरुवात केली. शिक्षणात स्त्रीयांनाही सहभागी करुन घेतले. ब्रिटिश काळात शिक्षीत झालेल्या पहिल्या पिढीने समाजातील चालीरीती, रुढी, परंपरा यांचा जेव्हा अभ्यास केला तेव्हा त्यांना त्यामध्ये अनेक दोष आढळून आले. मग त्यांनी याविरुध्द आवाज उठविण्यास सुरुवात केली. राजा राममोहन रॉय, पंडीत इश्वरचंद्र विद्यासागर, लोकहितवादी, महात्मा फुले, महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी पहिल्यांदा स्त्रीउध्दारासाठी (स्त्री सबलीकरणासाठी) प्रयत्न केले.

आज एकविसाव्या शतकात जगभर महिलांचे स्थान, दर्जा, भुमिका, कार्ये याविषयी जोरदार चर्चा होताना दिसत आहे. स्त्री चळवळी उभ्या राहत आहेत. स्त्रीयांचे प्रश्न समस्या याविषयी जोरदार चर्चा होत आहेत. त्यातुनच आजची स्त्री सबल झाली पाहिजे. ती पुरुषांच्या तुलनेत कशातही कमी नाही. जेथे कोठे ती मागे राहत आहे तेथे तीला समाजाने पुढे आणण्यासाठी सबल करण्यासाठी प्रयत्न करण्याची गरज आहे. म्हणजेच स्त्री किंवा महिला सबलीकरणाची आवश्यकता सर्वांनाच पटलेली आहे. भारतात २००१ हे वर्ष "महिला सबलीकरण वर्ष" म्हणून घोषित करण्यात आले होते. स्त्रीयांना सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक दृष्ट्या सामर्थ्यशाली बनविण्यासाठी सद्या विविध पातळीवर जोरदार प्रयत्न चालू आहेत. त्यामुळेच शोधनिबंधासाठी मी "महिला सबलीकरण: संकल्पना व व्याप्ती" हा विषय निवडला आहे.

Keywords - महिला सबलीकरण.

संशोधन विषयाची उद्दिष्ट्ये:-

१. भारतीय स्त्रीयांच्या चळवळीचा आढावा घेणे.

२. भारतीय समाजबदलास कारणीभुत घटकांचा आढावा घेणे.

३. महिला सबलीकरण संकल्पना समजून घेणे.

४. महिला सबलीकरणची व्य ाप्ती कोणकोणत्या क्षेत्रात वाढली आहे त्याचा परामर्ष घेणे.

५. महिला सबलीकरणासंदर्भात समाजातील अडचणी जाणून घेणे.

६. महिला सबलीकरणात सरकारची भूमिका जाणून घेणे.

शोधनिबंधाची गृहितके :-

१. स्त्री दुर्बल आहे ही प्रतिमा पुसली जाईल.

२. स्त्री-पुरुष संबंध समानतेवर आधारीत राहतील.

३. स्त्रियांना विविध क्षेत्रात समान स्थान मिळेल.

संशोधनपध्दती:-

प्रस्तुत शोधनिबंध व्दितीय तथ्य सामुग्रीवर आधारित आहे. सदर अभ्यासासाठी महिला सबलीकरणाची संकल्पना समजून घेण्यासाठी विविध ग्रंथ, मासिके व वर्तमानपत्राचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

महिला सबलीकरण संज्ञा:-

सबलीकरणाला इंग्रजीत Power या मुळ शब्दापासून Empower हा शब्द बनलेला आहे. Power या शब्दाचा मराठी अर्थ शक्ती, बळ, क्षमता, पात्रता असा होतो. तर Empower या शब्दापासून मराठीत शक्तीशाली, बलशाली, सशक्त, सबल वा सक्षम असा घेतला जातो.

महिला सबलीकरणाची व्याख्या:-

सबलीकरण ही एक प्रक्रिया आहे असे कार्ल म्हणतो. त्यामुळे ती सतत समाजात आढळून येणारी आहे. त्यामुळे तिची निश्चीत आणि शास्त्रीय व्याख्या करणे अवघड आहे.

"महिला सबलीकरण म्हणजे स्त्रीच्या अंगी निर्णय घेण्याची, नियंत्रण करण्याची, संघटन करण्याची, मतप्रदर्शन करण्याची कृतीशील कार्यक्रम करण्याचे आयोजन, लोकसंपर्क अर्थात व्यवहार करण्याची क्षमता व आवड निर्माण होणे याची गोळाबेरीज म्हणजे महिला सबलीकरण होय."

महिला सबलीकरण म्हणजे काय ?

महिला सबलीकरण म्हणजे काय ? हे स्पष्ट करताना असे म्हणता येईल की स्त्री-पुरुषात असे संबंध प्रस्थापित करणे की ज्यामध्ये दोघेही एकमेकांना साथ देतील, अप्रत्यक्षपणे स्वत: बरोबर कुटुंब व समाजास सशक्त बनवतील यामध्ये प्रामुख्याने प्रत्येकानेच स्वत:च्या हक्काबरोबर इतरांच्या अधिकाराची जाणीव ठेवणे अभिप्रेत आहे. स्वत: सबल होत होत इतरांनाही सबल बनवायचे आहे. यामध्ये प्रत्येकाने विशेषत: स्त्रियांची मानसिक ताकद वाढविणे त्यांना सक्षम बनविणे हा महत्वाचा पैलू आहे. यामध्ये विशेषत: स्त्रियांत चिकाटी, जिद्द, बदलाची क्षमता, धैर्य निर्माण करुन छळ व अन्यायाला विरोध करणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय. परिस्थितीवर मात करुन स्वत: बदलणे व इतरांना विचार बदलायला प्रवृत्त करणे, न्यायाची चाड आणि अन्यायाची चिड निर्माण करणे म्हणजे

महिला सबलीकरण होय. यासाठी स्त्र ीयांना नक्कीच किंमत मोजावी लागेल, परंतू यामुळे समाजात स्थित्यंतर/बदल घडून येईल. हाच या विषयाचा मुळ गाभा आहे.

महिला सबलीकरणाची व्याप्ती:-

भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे झालेली आहेत. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी सुरु केलेला शिक्षणाचा पाया आज कळसाला गेला आहे. स्त्रियांच्या उध्दारासाठी शासन, प्रशासन आणि विविध समाजसुधारकांनी प्रयत्न केलेले आहेत. त्यामुळे आज समाजात वेगाने बदल होत आहे. हा बदल स्त्रियांच्या दर्जा आणि भूमिकेतून व्यक्त होत आहे. त्यामुळे महिला सबलीकरणाचे विविध पैलू समाजात आपणाला आढळूण येतात. याचा परिणात म्हणून महिला सबलीकरणाचे क्षेत्र दिवसेंदिवस व्यापक होत आहे.

१. सामाजिक सबलीकरण:-

प्राचीन भारतीय समाजात स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन दुय्यम होता. त्यामुळे समाजात लिंगभाव आढळून येतो परंतू हा चूकीचा समज आहे हे आज अनेकांच्या लक्षात आलेले आहे. महिलांना समान अधिकार देणे म्हणजे पुरुषांची सत्ता व अधिकार कमी होणे नव्हे. आज अनेक कुटूंबात मुलाप्रमाणेच मुलीला शिक्षणाची दार मोकळी केलेली आहेत. भोजन व खानपान व पेहराव यामध्ये ही आज भेदभाव केलेला आढळत नाही. सामाजिक सबलीकरणासाठी कुटूंबापासून सुरुवात झालेली आहे. स्त्रियांत आज आत्मविश्वास निर्माण होत आहे. त्यामुळे प्राचीन खुळ्या परंपरा व प्रथांचा स्त्रीया आज त्याग करताना आढळतात. त्यामुळे महिला सबलीकरणास मदत होत आहे. सामाजिक दृष्ट्या अनेक दृष्टीने आज स्त्रीया बदलत आहेत. कोणतीही भूमिका पार पाडण्यास त्या आज सक्षम झ ालेल्या आहेत.

२. आर्थीक सबलीकरण:-

संपूर्ण महिला सबलीकरणाचा कणा म्हणजे स्त्रीयांची आर्थिक स्वयंपूर्णता होय. प्राचीन काळापासून स्त्रीयांना आर्थिक दृष्ट्या परावलंबी ठेवल्याने ती कधी ताठ मानेने उभी राहिलीच नाही. स्त्रियांच्या कित्येक पीढ्या यामध्ये गुडूप झाल्या.

परंतू कोणत्याही घटकात समाज बदलत असतो. आर्थिक दृष्ट्या समाजात प्रचंड उलथापालथ होत आहे. औद्योगीक क्रांतीने स्त्रीयांना रोजगाराच्या संधी घराबाहेर निर्माण केल्या. स्त्री घराबाहेर पडून पुरुषाबरोबर सर्वच क्षेत्रात खांद्याला खांदा लाऊन काम करताना दिसत आहे. कुटूंबातील श्रमाला मूल्य नव्हते नोकरी करुन जेंव्हा ती आर्थिक प्राप्ती करते तेंव्हा कुटूंबात तिला नक्कीच आता महत्व प्राप्त झाले आहे. म्हणून स्त्रियांनी आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण बनने ही महिला सबलीकरणाच्या दृष्टीने काळाची गरज ठरत आहे. त्यासाठी शासनाकडूनही विविध प्रयत्न होताना दिसतात. स्त्रियांना नोकऱ्यांत आरक्षण, बचत गटांना अर्थ पुरवठा, व्यवसायासाठी अर्थपुरवठा, नरेगा, शिष्यवृत्ती इत्यादी सवलती व योजना राबवण्यात येत आहेत. त्यामुळे स्त्रीया स्वत:च्या पायावर उभ्या राहून नाकरी. व्यवसाय-धंदा करुन स्वत: व कुटूंबाला सबल करत आहेत. महिला सबलीकरणचा हा मुख्य उद्देश आहे.

३. शैक्षणिक सबलीकरण:-

भारतीय संस्कृतीत अनेक दिवस स्त्रीयांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारल्यामुळे खऱ्या अर्थाने ती अबला बनली होती. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटिशांचे प्रयत्न आणि समाजधुरीणांचे योगदान यातून स्त्रियांना शिक्षणाची दारे उघडली गेली. शिक्षणाशिवाय समाजपरिवर्तन आणि महिला सबलीकरण अशक्य आहे हे ओळखून स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्री शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरवण्यात आले. राष्ट्रीय साक्षरता मिशन, सर्व शिक्षा अभियान, मुलींना बारावीपर्यंत मोफत शिक्षण, शालेय साहित्य, मोफत गणवेश, उपस्थिती भत्ता,

माध्यान्नभोजन यासारख्या विविध योजना शासकीय पातळी वरुन राबविण्यात आल्या. याचा परिणाम म्हणून आज स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण वाढत आहे. १९८१ साली २९ टक्क्यावर असणारी स्त्री साक्षरता आज ६५ टक्क्यावर गेली आहे. यातूनच आज ग्रामसेवक, आंगणवाडी, तलाठी, शिक्षक, प्राध्यापक, पोलीस, वैमानिक, रेल्वेचालक अशा समाजाच्या सर्व क्षेत्रात स्त्रियांना स्वत:चा वेगळा ठसा निर्माण केलेला आहे. म्हणजेच स्त्रीयांचे आर्थीक सबलीकरण जोरात चालू आहे असे आपणाला म्हणता येईल.

४. राजकीय सबलीकरण:-

चूल आणि मूल एवढेच तुझे काम आहे असे म्हणून हजारो वर्षे पुरुषांनी स्त्रियांना घरात कोंडून ठेवले होते. कुटूंबाच्या निर्णय प्रक्रियेत तीला गौण स्थान होते तेथे देश आणि राज्याचा विचार करणे दुरापास्त होते. परंतू याला खरा पहिला हादरा बसला तो ७३ व्या घटना दुरुस्तीने या घटनादुरुस्तीने देशात पंचायतराज व्यवस्था निर्माण केली. सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले. राजकीय पटलावर अदृष्य असणारी स्त्री पंचायतराजने ग्रामपंचायत, नगरपंचायत आणि जिल्हापरिषदेच्या खूर्चीवर बसवली निर्णय प्रक्रियेत दुर असणारी स्त्री आज स्वत: निर्णय घेत आहे. तीला आज अनेक राजकीय अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. थोडक्यात गल्लीपासून दिल्लीपर्यंत आज भारतीय स्त्री राजकारणात निर्णायक भुमिका बजावत आहे. महिला सबलीकरणाच्या टप्प्यावर हे फार मोठे यश मानावे लागेल. महाराष्ट्रात तर आता स्थानिक स्वराज्य संस्थात स्त्रियांना ५०% आरक्षण मिळत आहे. त्यांनी या संधीचे सोने केलेले आहे. आम्हाला योग्य संधी दिल्यास आम्ही कशातही कमी पडणार नाही, हे त्यांनी सिध्द करुन दाखवले आहे. राजकीय सबलीकरणाचे हे फार मोठे यश आहे असे मला वाटते.

सारांश:-

औद्योगिकरणाच्या झपाट्याने शहरांचा चेहरा-मोहरा बदलत आहे. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे. वाढत्या शिक्षणामुळे स्त्रियांत स्वाभिमान जागृत होऊन ती आपल्या अधिकाराविषयी आज जागृत होत आहे. हजारो वर्षांपासून हक्क आणि अधिकारांपासून दुर्लक्षित असणारी स्त्री आज आपले हक्क भांडून मागत आहे. पुरुषाने हे हक्क प्रदान करणे अवघड जात आहे परंतू आज बदलाशिवाय पर्याय नाही. कुटूंब, समाज, राष्ट्र आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महिला आज सक्षम/सबल होत आहे. थोडक्यात सामाजिक, आर्थिक राजकीय आणि शैक्षणिक अशा सर्वच क्षेत्रामध्ये स्त्रियांचा विकास होवून स्त्री सबलीकरण होत आहे. अर्थात यासाठी पुरुषांना आणखी थोडं औदार्य दाखवून त्यांना बदलण्यासाठी स्वत:च्या मानसिकतेत बदल करावा लागेल. एवढं सांगून मी माझ्या लेखप्रपंच थांबवतो.

संदर्भ साहित्य:-

१. अशोक खैरनार, 'लिंग समभाव आणि महिला सक्षमीकरण' अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे, प्रथमावृत्ती २० ऑक्टोबर २०१८.
२. सुनीता खडसे - संतोष खडसे, 'ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातील स्त्रिया' शुभम पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती १ जानेवारी २०१०.
३. धनराज धनगर, रिसर्च जरनी आंतरराष्ट्रीय ई जरनल, Vol(II). Special Issue-६८, स्वातीधन प्रकाशन, नाशिक, १२ जानेवारी २०१९.
४. शुभांगी गोटे-गव्हाणे, 'महिला सबलीकरण: स्वरुप व समस्या' वरद पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती डिसेंबर २००४.
५. द. ना. धनागरे, 'संकल्पनांचे विश्व आणि सामाजिक वास्तव' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती ३१ डिसेंबर २००५.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor 6.625

E-ISSN : 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -315 February- 2023

National Education Policy - 2020

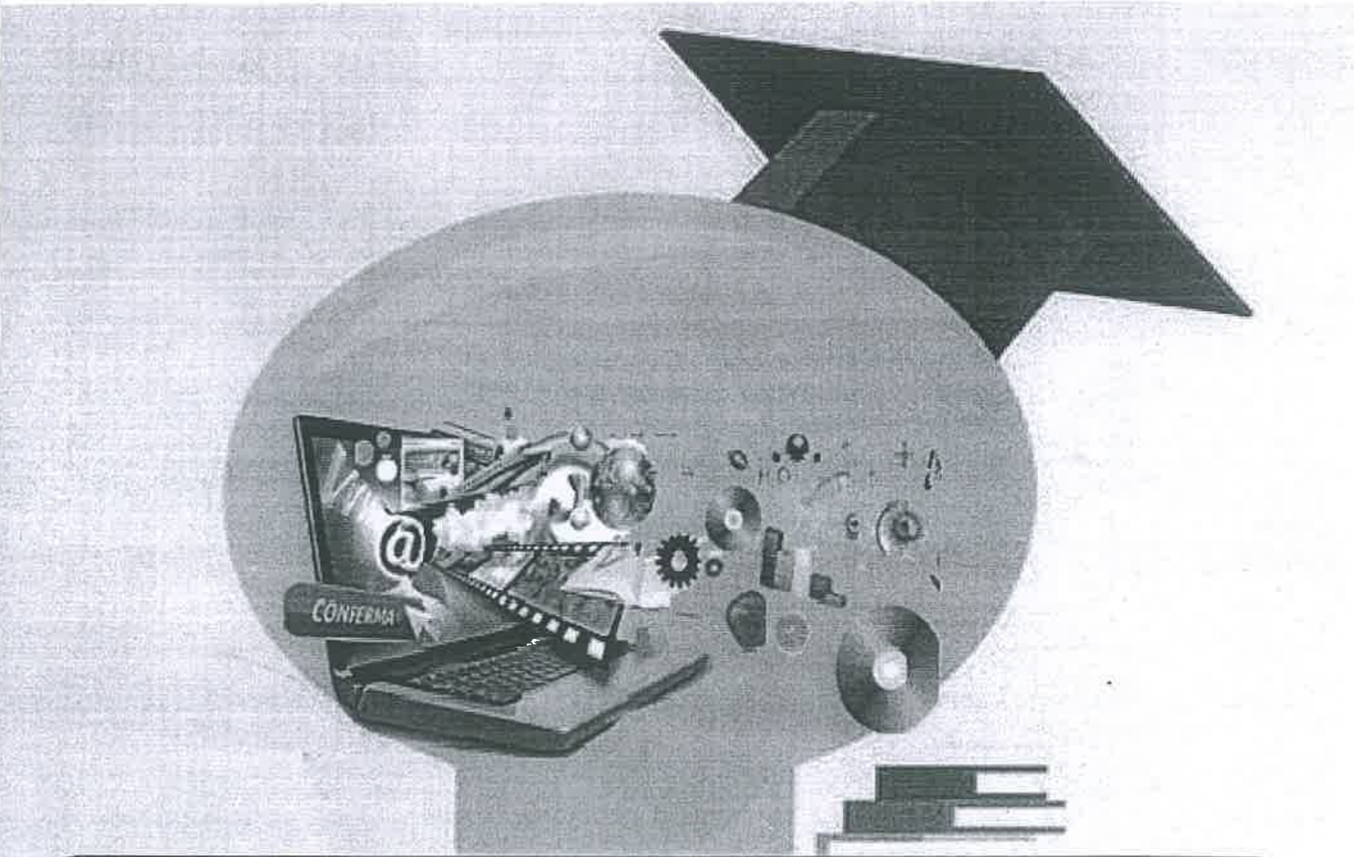

Guest Editor:
Dr. Sopan Nimbore,
Principal,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya,
Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Executiev Editor :
Dr. Bhagwan Waghmare,
Co-Ordinator IQAC,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti,
Dist. Beed (MS) India.

Associate Editors :
Prof. Dattatraya Mundhe,
Head, Department of Sociology,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola.

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

February-2023 E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -315

National Education Policy - 2020

Editorial Board

Guest Editor:
Dr. Sopan Nimbore,
Principal,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya,
Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Executiev Editor :
Dr. Bhagwan Waghmare,
Co-Ordinator IQAC,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti,
Dist. Beed (MS) India.

Associate Editors :
Prof. Dattatraya Mundhe,
Head, Department of Sociology,
ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-
Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Issue - 315 : National Education Policy -2020
Impact Factor : 6.625 Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
February-2023

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Bhagwan Waghmare,
Co-Ordinator IQAC,
ATSPM'S,Adv. B. D. Hambarde,
Mahavidyalaya,
Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Co-Editors -
- **Prof. Mohan S.** - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- **Prof. Milena Brotaeva** - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju** – Center for Translation Studies, University of Hydeabad, **Hydrabad, India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari **[M.S.]**
- **Prof. Vijay Shirsath**- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale** - BoS Member (SPPU), MGV's LVH College, Panchavati-Nashik **[M.S.] India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**
- **Prof. K. M. Waghmare** - Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi **[M.S.] India**
- **Prof. Vidya Surve-Borse**- MGV's LVH Arts, Sci. & Com.College, Panchavati-Nashik **[M.S.] India**

Advisory Board -
- **Dr. Marianna Kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- **Dr. J. S. More** - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali,** HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile : 9665398258**

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal* | E-ISSN : 2348-7143
Issue - 315 : National Education Policy -2020 | February-2023
Impact Factor : 6.625 | Peer Reviewed Journal

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper / Author's Name		Page No.
1.	A Study of Outcome-Based Education (OBE) in Indian Universities	Dr. Vilas Dapke	05
2.	Teaching- Learning Improvisation in NEP	Dr. Ganesh Khandare, Dr. Dhanaji Jadhav	09
3.	Hybrid Model for Sustainable Legal Education : The Way Forward	Dr. Shilpa M.L., Snigdha Singh	13
4.	Introduction and Impact of New Education Policy 2020 on Higher Education	Dr. Vilas Sonawane	16
5.	Online Learning : The Future of Education	Akshay Jain	23
6.	Online Education	Mr. Shivaji Appa Surwase	27
7.	Excepted Multidisciplinary Approach of HEI in NEP-2020 and New Guideline of Assessment	Mrs. Sumati Dandale	32
8.	Budgetary Provision on Education in India	Niwrutti Nanwate	35
9.	Cloud Computing : A Need Based Approach to Libraries	Dr. Sunil Mutkule	40
10.	Major Changes and Outcomes After National Education System	Dr. Babasaheb Mutkule	46
11.	NAAC Eligibility and Assessment Criteria	Dr. Maie Dodake	51
12.	NAAC Assessment and Accreditation Benefits	Dr. Pratap Ranshing	53
13.	Implementation of National Education Policy	Mr. Devidas khedekar, Dr. Babasaheb Mutkule	55
14.	Role of Teacher in New Education Policy	Dr. B. N. Murtadak	59
15.	NAAC Accreditation Stages	Prof. Ramesh Bharudkar	64
16.	NAAC Assessment and Higher Education	Dr. Prakash Hambarde	67
17.	National Education Policy 2020 Higher Education : Challenges and Opportunities	Dr. Rajabhau Korde	69
18.	Student Enrolment in Multidisciplinary Higher Education in India	Sopan Nimbore	77
19.	Skill Education in India	Sakharam Wandhare	83
20.	Role of A Teacher in New Education Policy	Dr. Abhay Shinde	88
21.	Major Problems Currently Faced by the Higher Education System in India	Dr. Mangesh Shirsath	91
22.	Relevance of National Education Policy 2020 with HEI	Prof. Shubhangi Khude	94
23.	A Critical Study of NEP 2020	Dr. Ravi Satbhai	96
24.	National Education Policy-2020	Dr. Bhagwan Waghmare	102
25.	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि रोजगार निर्मिती	प्रा. बी. जी. सवईशिक्रे	107
26.	नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० : समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. दत्तात्रय मुंढे	112
27.	शैक्षणिक धोरण २०२० : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. एस. आर. मगर	116

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher. ***- Chief & Executive Editor***

Swatidhan International Publications

For Details Visit To : www.researchjourney.net

***Cover Photo (Source)** : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Website: www.researchjourney.net, Email id : researchjourney2014@gmail.com

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० : समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी
ता. आष्टी जि. बीड.
इ. मेल- mundhedp@gmail.com
मो.नं.- 7821036363

प्रस्तावना:-

मानवी जीवनात शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानाप्रमाणे व्यक्ती आईच्या गर्भात असल्यापासून मृत्यूपर्यंत काही ना काही औपचारिक व अनौपचारिक शिकत असते. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचा इतिहास खूप विस्तृत आहे. वेद उपनिषदातील गुरुकुलापासून ते आजच्या तंत्रस्नेही शिक्षण पद्धतीपर्यंतचा इतिहास अत्यंत उद्बोधक आहे. काळानुसार त्यामध्ये जे बदल होत गेले ते अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानावे लागतात. संपूर्ण समाजाला दिशा देण्याचे कार्य ही शिक्षण प्रणाली करत असल्याने त्याची पायाभरणी, रचना व अंमलबजावणी अत्यंत काटेकोरपणे होणे आवश्यक आहे. यामध्ये काही त्रुटी राहील्या तर पुढच्या अनेक पिढ्या याचे परिणाम भोगत राहतील.

'सा विद्या या विमुक्तये' या संस्कृत श्लोकामध्ये 'शिक्षण' आणि 'विद्या' याचा सहसंबंध दर्शविलेला आहे. शिक्षणामध्ये जिवंतपणा आणण्याचे कार्य विद्या करत असते. शिक्षणामुळे राष्ट्रीय संस्कृतीचे जतन करून प्रसार करणे हा शिक्षणाचा महत्त्वाचा उद्देश आहे. प्राचीन शिक्षण व्यवस्थेत संस्काराला महत्त्व होते. गुरुकुल, ऋषीआश्रम यातून हे संस्कार केले जात असत. नालंदा, तक्षशिला, बनारस ही विद्येची केंद्र जगभर प्रसिद्ध होती. संपूर्ण विश्वातून शिक्षण घेण्यासाठी विद्यार्थी वरील केंद्रात प्रवेश घेत असत.

परंतु त्या शिक्षणालाही काही मर्यादा (त्रुटी) होत्या. व्यवसायिक शिक्षण, सैनिकी शिक्षण, शेती शिक्षण, व्यापारी शिक्षण त्यातून मिळत नसे. त्यामुळे ब्रिटिश भारतात आल्यावर त्यांनी प्रत्यक्ष औपचारिक शिक्षणावर भर देऊन जुनी शिक्षणपद्धती मोडीत काढली. त्याला आपण मैकाले शिक्षणपद्धती म्हणतो. ब्रिटिश काळातही शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रचार मोजकाच झाला.

1947 ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि देशाची भावी पिढी घडवण्यासाठी भारतीय शिक्षणव्यवस्थेत अमुलाग्र बदल करण्यासाठी वेगवेगळे अभ्यासगट तयार करण्यात आले. त्यामध्ये राधाकृष्ण आयोग (1948), विद्यापीठ शिक्षण समिती (1948-49), मुदलीयार आयोग (1952-53), कोठारी आयोग (1964-66), राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (1986) आणि सुधारित शैक्षणिक धोरण (1992) व डॉ. डी. कस्तुरीरंगन आयोग (2019-20) इत्यादी. इस्त्रोचे माजी प्रमुख डॉ. डी. कस्तुरीरंगण यांच्या अध्यक्षतेखाली व सदस्यांनी मिळून हे नवीन शैक्षणिक धोरण 2019-20 चा मसुदा तयार केला आहे. त्यालाच आपण NEP-2020 असेही म्हणतो. प्रस्तुत शोध निबंधात या नवीन शैक्षणिक धोरणाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास करण्याचा प्रयत्न शोधनिबंधकाने केलेला आहे.

मुख्य शब्द:- नवीन शैक्षणिक धोरण 2020

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये:-

1. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचा इतिहास अभ्यासणे.

2. राष्ट्रीय नवीन शैक्षणिक धोरण - 2020 चा अभ्यास करणे.
3. राष्ट्रीय नवीन शैक्षणिक धोरण - 2020 चा संभाव्य परिणाम पाहणे.
4. उच्च शिक्षणावर NEP - 2020 चे काय परिणाम होतील याचा आढवा घेणे.
5. NEP - 2020 चे महत्व अभ्यासणे.

अभ्यास पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंध हा द्वितीय तथ्य सामुग्रीवर आधारित आहे. सदर अध्ययनासाठी नवीन शैक्षणिक धोरण - 2020 चे सविस्तर अध्ययन करताना विविध ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्र इत्यादींची मदत घेण्यात आलेली आहे.

विवरण आणि स्पष्टीकरण :-

डॉ. कस्तुरीरंगन यांच्या समितीने तयार केलेला मसूदा भारत सरकारच्या मनुष्यबळ विकास खात्याने जनतेसमोर ठेवला. त्याचा सविस्तर आढावा आपण या ठिकाणी घेणार आहोत.

शिक्षणाचे खाजगीकरण :-

घटनेने जरी शिक्षणाचा हक्क हा मुलभूत हक्क म्हणून मान्य केला असला तरी तीचा फायदा आजही बोटावर मोजण्याएवढ्या लोकांना झालेला आहे. कारण शिक्षणाचे खाजगीकरण झालेले आहे. त्याच्या जोडीलाच स्वतंत्र्यानंतर काही दिवसातच विनाअनुदान तत्व लागू केले. अनेक खाजगी शिक्षण संस्थांना परवानगी दिली गेली. त्यामुळे याला आवर घालण्यासाठी सर्वंकष नवीन शैक्षणिक धोरणाची येथे आवश्यकता निर्माण झाली.

खुली अर्थव्यवस्था :-

उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकिकरण या त्रिसूत्रीने संपूर्ण विश्वात धुमाकूळ घातला आहे. सरकारी शाळा, महाविद्यालय ही आता फक्त नावापुरती आहेत. संपूर्ण शिक्षणव्यवस्था खाजगी लोकांच्या मालकीची बनत चाललेली आहे. यासाठी सर्वच सरकारे या खाजगी लोकांना पायघड्या टाकून त्यांचे स्वागत करत आहेत. परंतु येथे बळी जात आहे तो गरीबाचा. मजूरही आज अभिमानाने सांगतो आहे की माझा मुलगा अंबानीच्या इंग्लीश शाळेत जात आहे. त्यामुळे पूर्वप्राथमिकपासूनच संपूर्ण अर्थकारण बदलल्याने येथे शिक्षणाचा खेळखंडोबा झालेला दिसत आहे. यासाठी नवीन शैक्षणिक धोरण – 2020 किती फायदेशीर आहे हे येणारा काळच ठरवेल.

नवीन शैक्षणिक धोरणाचा उद्देश :-

व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करणे हा कोणत्याही शिक्षणाचा मुळ उद्देश आहे. भारताला जागतीक स्तरावर महासत्ता बनवण्याचे स्वप्न अनेकदा शिक्षणातूनच साध्य होईल. शिक्षण हे तळागाळापर्यंत आणि मोफत मिळाले पाहिजे. हा उद्देश समोर ठेवून हे नवीन शैक्षणिक धोरण तयार करण्यात आलेले आहे.

पायाभरणी :-

भारताला जागतिक स्तरावर ज्ञानाच्या बाबतीत सुपर पॉवर बनवण्यासाठी सद्यकालीन पंतप्रधान मा. श्री. नरेंद्र मोदी यांनी तज्ञ समितीचे गठन करून हे नवीन शैक्षणिक धोरण - 2020 तयार केले आहे. 31 ऑक्टोबर 2015 ला टी. सी. आर. सुब्रमण्यम समिती नेमली. या समितीत 5 सदस्य होते. या समितीने 27 मे 2016 ला आपला अहवाल सादर केला. 27 जून 2017 ला डॉ. कस्तुरीरंगन समितीने याचा अभ्यास करून मे

E-ISSN : 2348-7143
February-2023

2019 मध्ये आपला स्वतंत्र अहवाल केंद्र सरकारला सादर केला. या अहवालावर तत्कालीन शिक्षणमंत्री श्री. रमेश पोखरीयाल यांनी देशवासीयांकडून अभिप्राय ऑनलाईन मागविले. 2 लाख लोकांनी आपले अभिप्राय नोंदवले. त्याचा विचार करून हे नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 तयार करण्यात आले आहे.

नवीन आकृतीबंध :-

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये खालील आकृतीबंध निर्धारित करण्यात आलेला आहे. जूना आकृतीबंध 5+2+3 असा होता. त्याऐवजी 5+3+3+4 हा लागू करण्यात आलेला आहे. पहिला टप्पा –

- पूर्वप्राथमिक ते 2 री इयत्ता – 5 वर्षे
- दुसरा टप्पा – तिसरी इयत्ता ते 5 वी – 3 वर्ष
- तिसरा टप्पा – 6 वी इयत्ता ते 8 वी – 3 वर्षे
- चौथा टप्पा – 9 वी इयत्ता ते 12 वी – 4 वर्षे

असा आहे हा नवीन आकृतीबंध.

उच्च शिक्षण संस्थांचे वर्गीकरण :-

उच्च शिक्षणासाठी असलेल्या विद्यापीठ अनुदान आयोगाची जागा आता 'राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियंत्रण मंडळ' (NHERA) ही संस्था घेणार आहे. ही संस्था स्थापन करण्यामागे काही उद्देश ठेवलेले आहेत. उच्च शिक्षण संस्थांना स्वायत्ततेला आणि गुणवत्तेला प्राधान्य देणे. गुणवत्तापूर्ण संशोधनाला चालना देण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधन मंडळ स्थापन करणे. 2030 पर्यंत उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेणारांची संख्या 27% वरून 50% पर्यंत वाढवणे. प्रत्येक उच्च शिक्षण संस्था स्वायत्त व स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊन काम करेल.

I. **संशोधन संस्था:-**

यामध्ये प्रामुख्याने केंद्रीय विद्यापीठे, केंद्रसरकारच्या मालकीच्या आणि अनुदानित संस्था यांचा समावेश केला गेला आहे. यांनी दर्जा आणि सुविधा यावर विशेषभर द्यायचा आहे.

II. **विद्यापीठे:-**

विद्यापीठांनी गुणवत्तापूर्ण पदवी आणि पदव्युत्तर शिक्षण देण्याची व्यवस्था करावयाची आहे.

III. **महाविद्यालये:-**

नवीन शैक्षणिक धोरण - 2020 मध्ये महाविद्यालये ही विद्यापीठाशी संलग्न असणार नाहीत. ती स्वायत्त असतील. सलग्नता संपुष्टात आल्यामुळे ती स्वतःच्या पदव्या व प्रमाणपत्रे देऊ शकतील. स्वतंत्र बी. एड. रद्द करून चार वर्षाचा इंटिग्रेटेड पदवी कोर्स सुरू केला जाईल. नव्या रचनेनुसार आता तीन वर्षाऐवेजी चार वर्षाचा पदवी अभ्यासक्रम असेल. विद्यार्थ्यांना सिंगल मेजर, डबल मेजर आणि बहुविद्याशाखांतून विषयांची निवड करता येईल. ऑनर्स आणि ऑनर्स संशोधन अशा दोन प्रकारामध्ये ऑनर्स पदवी देण्यात येईल.

नव्या रचनेत मल्टिपल एंट्री, मल्टिपल एक्झिटचा पर्याय लागू असेल. विद्यार्थ्याने तीन वर्षाच्या आधी अभ्यासक्रम सोडल्यास पुढील तीन वर्षात त्याला पुन्हा प्रवेश घेता येईल. तसेच 7 वर्षात पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण करणे बंधनकारक आहे.

नव्या रचनेत 15% टक्के जागा परदेशी विद्यार्थ्यांसाठी राखीव ठेवणे आवश्यक आहे. पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रम तयार करताना ते आंतरराष्ट्रीय दर्जा आणि गुणवत्ता पूर्ण असावेत. शिक्षकांची भरती गुणवत्तापूर्ण करून ते ज्ञानवंत, गुणवंत व क्षमतायुक्त असावेत. शिक्षक भरतीचे संपूर्ण अधिकार शैक्षणिक संस्थांना असतील.

व्यवसायिक शिक्षणावर भर:-

व्यवसाय शिक्षण हा उच्च शिक्षणातील महत्त्वाचा घटक आहे. व्यवसायिक शिक्षणात कौशल्यावर आधारित पदवी आणि पदवीका अभ्यासक्रम असतील. व्यवसाय शिक्षणासाठी लागणारी प्रवेश फी ठरविण्याचा अधिकार संबंधित शिक्षण संस्थेला असेल. व्यवसायिक शिक्षणात सर्वांना न्याय मिळेल याची काळजी घेण्यात आली आहे. स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन कौशल्य व व्यवसाय शिक्षण दिले जाईल. ग्रामीण आणि आदिवासी भागांवर विशेष लक्ष देण्यात येणार आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 च्या मर्यादा:-

नवीन शैक्षणिक धोरण - 2020 च्या तरतुदीला अनेकांनी पाठिंबा दिला असला तरी त्याच्या काही मर्यादा मला जाणवतात. या धोरणात इंग्रजी भाषेला दुय्यम स्थान देण्यात आलेले आहे. शैक्षणिक संस्थांना स्वायत्तता दिली गेल्यामुळे शिक्षण अधीकाधीक महाग होणार आहे. म्हणजे ते सर्वसामान्यांच्या आवाक्याबाहेर जाणार आहे. शिक्षक भरतीमध्ये गुणवत्ता डावलून वशिलेबाजी आणि भ्रष्टाचार वाढणार आहे. राज्यांच्या अधिकारावर अतिक्रमण होताना दिसत आहे.

सारांश:-

नवीन शैक्षणिक धोरण – 2020 या विषयाचा खोलात जाऊन आढावा घेतल्यावर असे लक्षात येते की एकंदरीत मागच्या 70 वर्षात जो काही बदल झाला आहे, त्याचा परीणाम म्हणून आपणाला एवढ्या मोठ्या प्रमाणात बदल करावा लागतो आहे. आजची शिक्षककेंद्री शिक्षण पद्धती ही विद्यार्थीकेंद्री बनवण्याचा प्रयत्न या नवीन शैक्षणिक धोरणात करण्यात आलेला आहे. शिक्षणाचे मूल्यमापन करताना परीक्षा या घटकाला अवास्तव महत्व दिले जाते आहे. परीक्षेत घेतलेले गुण आणि त्या विद्यार्थ्याचे कौशल्य व हुषारी याचा संबंध सध्या जुळताना दिसत नाही. नवीन शैक्षणिक धोरणात यात नक्कीच सुधारणा झालेली दिसून येईल. अर्थात याचे यशापयश हे आपण सर्वांवर अवलंबून आहे असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1. प्रतिभा अहिरे, 'ग्रामीण समाजशास्त्र,' कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा औरंगाबाद, प्रथमवृत्ती – 1997.
2. अनंत चौधरी, 'भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचा विकास,' उषा सखाराम पवार शिवनेरी, उदय नगर, अंबड रोड जालना. प्रथमावृत्ती 2002.
3. 'शिक्षण संक्रमण' डिसेंबर – 2021, प्रकाशक - अशोक भोसले, शिवाजीनगर, पुणे.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

KNOWLEDGE RESONANCE SPECIAL ISSUE

ISSN : 2231-1629

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

IMPACT OF SANITATION ON SOCIETY

11th MARCH, 2023

GUEST EDITOR

Dr. Revannath Kale

Head & Associate Professor, Department of Sociology,
R.B. Attal Arts, Science & Commerce College,
Georai, Dist. Beed.

A HALF YEARLY PEER
KNOWLEDGE RESONANCE

67	**मराठी समाजभाषा** डॉ. समाधान इंगळे	240
68	**समाज प्रबोधक परिणामकारक संगीत** अमरजीत राम बाहेती	242
69	**स्वच्छता आणि धर्मः बौद्ध धम्माच्या संदर्भाने** डॉ. धम्मानंद श्रीरंग गायकवाड	245
70	**स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण या योजनेचे वितीय विश्लेषणात्मक एक अभ्यास विशेष संदर्भ बुलडाणा जिल्हा कालावधी सन 2014-2015 ते सन 2019-2020** ज्ञानेश्वर अंबादास वाकोडे* डॉ. पी. व्ही. मेश्राम**	248
71	**परिसराची स्वच्छता व सार्वजनिक आरोग्य** डॉ. संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ	253
72	**स्वच्छ भारत अभियानातील ग्रामीण लोकसहभाग** लव्हाळे दत्ता रामनारायण	258
73	**स्वच्छता आणि आरोग्य** डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	260
74	**ग्रामीण विकास प्रकियेत संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची भूमिका** डॉ. विठ्ठल भिमराव मातकर	263
75	**स्त्री भ्रुणहत्या : समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन** डॉ. गजानन खंडू सोनुने	266
76	**स्वच्छता अभियानात पंचायतराज ची भूमिका** डॉ. आबासाहेब आर. कसबे	269
77	**भारतीय स्वच्छता विषयक सुधारणा : एक सामाजिक दृष्टिकोन** डॉ. एस. के. बल्लोरे	272
78	**स्वच्छता आणि आरोग्य** शीला विठ्ठलराव डोंगरे	276

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छता आणि आरोग्य

डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
अॅड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय,
आष्टी ता. आष्टी जि. बीड

प्रस्तावना :–

अन्न, वस्त्र आणि निवारा या सर्व प्राणीमात्राच्या मुलभूत गरजा आहेत हे बऱ्याच वर्षापासून आपण ऐकत आहोत. परंतू काळानुसार या मुलभूत गरजांत आणखी दोन गरजांची भर पडलेली आहे ती म्हणजे शिक्षण आणि आरोग्य. या दोन गरजांशिवाय मानवाला आपले जीवन सुसह्य करता येत नाही. प्रकृती किंवा शरीर चांगले राहण्यासाठी जसे चांगल्या आहाराची गरज आहे तीतकीच स्वच्छतेची सुध्दा. चांगले आरोग्य असणे ही प्रत्येकाची गरज आहे. शरीर सुधारणेसाठी व आरोग्य चांगले राहण्यासाठी स्वच्छता ही खूप महत्वाची आहे. आरोग्य जसे आहार, व्यायाम, खेळ, मनोरंजन, सवयी, दिनचर्या, ऋतूचर्चा आणि ऋतूसंधीवर अवलंबून आहे, तसे ते स्वच्छतेवरपण खूप निर्भर आहे.

इतिहासात डोकावताना आपल्याला माहित आहे की, संत गाडगेबाबा स्वतः नियोजित किर्तनाची जागा खराट्याने झाडून स्वच्छ करत असत. महात्मा गांधींना सुध्दा स्वच्छता ही खूप प्रिय होती. ते आपल्या वैयक्तीक जीवनापासून ते सार्वजनीक जीवनापर्यंत स्वच्छतेचे कटाक्षाने पालन करत असत. त्यानंतर आपले आजचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 2014 साली स्वच्छ भारत ही योजना सुरु करुन 140 कोटी लोकसंख्येला स्वच्छतेच्या सुविधा निर्माण करण्याचा संकल्प केला आहे. समाजशास्त्रात काळाप्रमाणे अनेक अभ्यासाची भर पडत गेली. त्यामध्ये 'वैद्यकिय समाजशास्त्र' ही एक नवीन शाखा सुरु झाली. त्यामध्ये प्रामख्याने आरोग्य आणि स्वच्छता या संकल्पनांचा अभ्यास केला जातो. या ठिकाणी 'स्वच्छता आणि आरोग्य' या संकल्पनांचा आढावा मी माझ्या शोधनिबंधात घेणार आहे.

Key Words :-
Health and Hygiene

शोधनिबंधाची उद्दिष्टये :–

1. आरोग्य म्हणजे काय, संकल्पना समजून घेणे.
2. स्वच्छता संकल्पनेचा आढावा घेणे.
3. आरोग्य आणि स्वच्छता यांचा सहसंबंध अभ्यासणे.
4. आरोग्याचे निर्धारक घटक म्हणून स्वच्छतेचा परामर्श घेणे.
5. व्यक्ती आणि समुदायाचा आरोग्याशी व स्वच्छतेशी संबंधीत दर्जा जाणून घेणे.

संशोधन पध्दती :–

आरोग्य आणि स्वच्छता या शोधनिबंधासाठी व्दितीय संशोधन स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भग्रंथ, पुस्तके, मासिके व वृत्तपत्रांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

विवरण आणि स्पष्टीकरण :–

आरोग्य संकल्पना :–

व्यक्ती आणि समाजजीवनाशी संबंधित अशी ही संकल्पना आहे. स्वास्थ्य–अस्वास्थ्यचा विचार हा सार्वत्रिक आहे, तसेच तो सार्वकालीकही आहे. बऱ्याच व्यक्ती 'आरोग्य म्हणजे रोगाचा अभाव' असा अर्थ घेतात. परंतू यापेक्षा व्यापक अर्थ आरोग्य या संकल्पनेचा आहे.

1) जागतिक आरोग्य संघटना :–

"आरोग्य म्हणजे शारीरिक, मानसिक व सामाजिक दृष्ट्या अशी सुस्थित अवस्था की, कोणत्याही व्यक्तीमध्ये कोणताही रोग वा दुबळेपणा नसणे."

2) वेबस्टार :–

"शरीर, मन किंवा प्राणरक्षक शक्तीच्या दृष्टिने सदृढ असण्याची स्थिती, विशेषतः शारीरिक आजार व वेदनापासूनची मुक्ती म्हणजे आरोग्य होय." आरोग्य म्हणजे मनाने व शरीराने जी व्यक्ती निकोप असते, ती सभोवतालचे वातावरण निकोप प्रकृतीला पोषक असते. त्याला आरोग्य असे म्हटले जाऊ शकते. आपण नेहमी म्हणतो की, "Sound mind in a sound body

स्वच्छता संकल्पना :–

आपण सर्वजन निरोगी जीवन जगण्यासाठी धडपडत असतो. त्यासाठी अनेक गोष्टी आपण करतो. जये की, आहार, व्यायाम या प्रमाणेच आनंदी व निरोगी जीवनासाठी स्वच्छता खूप महत्वाची आहे.

1) "स्वच्छता म्हणजे घाण, धूळ आणि धूर, सांडपाणी यापासून मुक्तता असणे होय."

बहुतेक रोग किंवा आजार अस्वच्छ परिस्थितीमुळे उद्‌भवतात. वैद्यकिय स्वच्छता, सुसज्ज आणि स्वच्छ जीवनशैली यामुळे व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व निकोप राहते. आरोग्याच्या दृष्टिने फक्त व्यक्ती व त्याचे घर यापुरतीच स्वच्छता मर्यादित नाही. स्वच्छता ही संकल्पना खुप व्यापक आहे. घराबरोबरच भोवतालचा परिसर आणि संपूर्ण समाजातील स्वच्छता महत्वाची आहे. आरोग्य चांगले ठेवण्यासाठी लागणाऱ्या आवश्यक गोष्टीपैकी स्वच्छता ही अतिशय महत्वाची आहे.

1. वैयक्तिक स्वच्छता – प्रामुख्याने शरीर स्वच्छ ठेवणे.
2. खाण्यापिण्यातील स्वच्छता –
3. घराची स्वच्छता–
4. सभोवतालची स्वच्छता –

5. सांडपाणी, मलमुत्र टाकावू पदार्थ याची विल्हेवाट.

स्वच्छतेची संकल्पना ही व्यापक अर्थाने **मांडली** जाते. संदर्भात अमेरिकेच्या नॅशनल सॅनिटेशन फाऊंडेशन (N.S.F.) ने अतिशय व्यापक व्याख्या दिली आहे.

''आरोग्य रक्षण ही एक जीवन जगण्याची पध्दती आहे. ही एक गुणात्मक जीवन जगण्याची पध्दत आहे. जी स्वच्छ घर, स्वच्छ धंदा, स्वच्छ भोजारी आणि समुदायातून व्यक्त होत असते.''

आरोग्य आणि स्वच्छता यांचा सहसंबंध :–

आरोग्याच्या संदर्भात जीवन जगण्याची पध्दती असे तेंव्हा आपण म्हणतो जेंव्हा त्यामध्ये लोकांकडून स्वतः होऊन त्याचे पालन व्हावे अशी अपेक्षा असते. त्यामुळे आरोग्य आणि स्वच्छता यावर संबंधीत घटकांची चर्चा आपणाला खालील मुद्यांच्या आधारे करता येईल.

1) वैयक्तिक स्वच्छता :–

आरोग्य आणि स्वच्छता याचा सहसंबंध तपासताना वैयक्तिक स्वच्छता खूपच महत्वपूर्ण ठरते. व्यक्तीने स्वतःचे दात, नखे, केस, डोळे, नाक, त्वचा इत्यादींची स्वच्छतेच्या बाबतीत काळजी घेणे आव यक आहे. सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंतची दिनचर्चा वेळेवर केली पाहिजे. त्यामुळे दिनचर्येचे व्यवस्थित पालन केले तर व्यक्ती आजारी पडत नाही. स्वच्छता, आहार आणि पुरेसी निश्रांती मिळाली तर व्यक्ती आरोग्यदायी राहते. आज समाजात आजार किंवा रोग निर्माण होण्याचे कारण म्हणजे व्यक्तीची वैयक्तिक जीवनशैली अनारोग्यदायी बनलेली आहे. हे सर्व वागणे नैसर्गिक जीवनशैलीच्या विरोधात आहे. त्यामुळे आपण पाहतो की, आगदी 20–25 वर्शातही हृदयविकार होताना आढळतात. त्याचे कारण म्हणजे वैयक्तिक जीवनात आरोग्याचे नियम न पाळने होय.

2) खाण्यापिण्यातील स्वच्छता :–

आपण जे अन्न खातो व पाणी पितो ते स्वच्छ असणे आवश्यक आहे. बऱ्याच वेळा ही काळजी घेतली नाही तरी अन्न आणि पाण्यातून बरेच जंतू आपल्या शरीरात जातात आणि व्यक्ती आजारी पडते. शिळे, बुरशी आलेले अन्न खालेले तर नक्की आपण आजारी पडू. तसेच अन्नच्या उत्पादनापासून ते सेवनापर्यंत काळजी घेतली पाहिजे. कारण बरेच आजार विषबाधेनेही होतात. अन्न किंवा पाणी यांची स्वच्छता जेवढी महत्वाची आहे. तेवढेच त्याचे सेवन करताना घ्यावयाची काळजीही महत्वाची आहे. चुकीच्या खाण्यापिण्याच्या सवयीमुळे आज हार्ट अटॅक मधुमेह, कॅन्सर सारखे आजार समाजात वाढत आहेत. ते होऊ द्यायचे नसतील तर खान्याच्या व पिण्याच्या सवयी बदलून त्याला आरोग्यायी जोड दिली पाहिजे.

3) घराची स्वच्छता :–

व्यक्तीजीवनात स्वच्छता व आरोग्य याचा संबंध पाहताना निवास किंवा घर ही गोष्टही महत्वाची आहे. आपल्या देशात लोकसंख्या अफाट असल्याने सर्वानाच चांगले निवास मिळतेच असे नाही. फार मोठा बंगला नसला तरी झोपडी का असेना ती स्वच्छ आणि सुंदर असावी. प्रत्येक निवासात शौचालय आणि स्नानगृह असेल तर बऱ्याचशा अडचणी दूर होतात. घरात स्वच्छ सूर्यप्रकाश असावा. तसेच निवासात आणि बाहेर उपद्रवी किटक, जंतू, डास यांचा उपद्रव नसावा.

झोपडट्टी आणि गलिच्छ वस्तीत राहणाऱ्या व्यक्ती आपण पाहतो की, त्यांच्या आरोग्याच्या अनेक समस्या निर्माण होतात. तेथे ना निवास असतो, ना स्वच्छ पाणी, आंघोळीची सोय. आशिया खंडातील सर्वात मोठी झोपडपट्टी मुंबईत धारावीला आहे. ही आपणासाठी शरमेची बाबत आहे. म्हणुन आरोग्याच्या संदर्भात स्वच्छता आणि स्वच्छता ही निवासावर अवलंबून आहे असे आपणाला म्हणता येईल.

4) परिसर स्वच्छता :–

फक्त वैयक्तिक आणि घराची स्वच्छता राखून जमत नाही, त्याच्या जोडीला परिसर स्वच्छताही महत्वाची आहे. आपण राहतो तो परिसरही स्वच्छ आणि सुंदर असावा लागतो. परिसर स्वच्छतेच्या बाबतीत आपण भारतीय खूप निष्काळजी आहोत. घाण करायला आपण आणि स्वच्छता करायला नगर पालिका व महानगरपालीका आहेत अशी आपली धारणा असते. परंतू हे चूक आहे. प्रत्येकाने आपला परिसर स्वच्छ ठेवला तर आपोपच संपूर्ण गांव, भाहर, जिल्हा, राज्य आणि देश स्वच्छ रहायला मदत होईल. परंतू सुशिक्षित लोकही जेंव्हा रस्त्यावर कुठेतरी उभे राहून मुत्रविसर्जन करतात. तेंव्हा आपण कोणत्या भारतात राहतो असा प्रश्न पडतो.?

निष्कर्ष :–

आरोग्य आणि स्वच्छता या संकल्पना तशा व्यापक अर्थाच्या आहेत. आपण इ.स. 2000 पर्यंत सर्वांसाठी आरोग्य हे उदिष्ट्ये ठेवले होते. त्याला आता 23 वर्षे झालीत. आजही आपण देशातील 28% लोकांनाच शुध्द नळावाटे पाणी देत आहोत. बाकी सर्वजन जमेल तसे व जमेल तेथील पाणी पिऊन राहतात. स्वच्छतेच्या बाबतीत आपण पाश्यात्यांच्या खूपच मागे आहोत. विकसित राष्ट्रांशी स्पर्धा करायची असेल तर आरोग्यावरील दरडोई खर्च 7 ते 10 टक्के वाढवावा लागेल. महाकाय लोकसंख्येला आरोग्याच्या आणि स्वच्छतेच्या सुविधा पुरवणे शासनालाही जड जात आहे. वैयक्तीत जीवनातही प्रत्येकानी आरोग्यदायी जीवनशैली स्विकारून नैसर्गिक संसाधनाचा अतिरेकी वापर टाळून जीवन जगले पाहिजे. त्यामुळे आरोग्य आणि स्वच्छता ही प्रत्येकांनी अंगीकरून देश सुध्दा निरोगी आणि आरोग्यदायी ठेवण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. असे मला वाटते.

संदर्भ साहित्य :–

1. सुधा काळदाते / शंकर गायकवाड, ''वैद्यकीय सजामशास्त्र'' श्रीलक्ष्मी प्रकाशन, औरंगपुरा औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती 24.04.1993.
2. कृष्णकुमार पुजारी, ''वैद्यकीय समाजशास्त्र'' कैसास पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा आरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 1996.

3. दा. धो. काचोळे, ''वैद्यकीय समाजशास्त्र'' कैसास पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा आरंगाबाद, तृतीयावृत्ती 28.06.1999
4. सुधा काळदाते, ''भारती समाज : प्र न आणि समस्या'' विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा आरंगाबाद, प्रथमावृत्ती जुन 2005
5. कालीदास भांगे / चांगदेव मुंढे ''भारतातील लोकसंख्या'' चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, सुधारित आवृत्ती ऑगस्ट 2014.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

(10)

SIDDHI PUBLICATION

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe BHIM 9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
shrishprakashan2009@gmail.com

Mob : +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year - 8, Vol. I, Issue- LXXX, 18 & 19 March 2023

G20

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2023 - Impact Factor : 8.024

Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol. I, Issue- LXXX, 18 & 19 March. 2023

"Thoughts & Work of Indian Saint Thinkers & Social Reformers"

"भारतातील थोर संत विचारवंत, समाजसुधारक, यांचे विचार आणि कार्य"

on 18th & 19th March 2023

Organized by

Dr. Rajkumar Mhaske
Principal

Dr. Renuka D. Badvane (Bhavsar)
Convener

Dr. Narsing A. Pawar
Convener

Dr. Deepak M. Buktare
Convener

Chattrapati Shivaji Maharaj, Auditorium
Jalna College of Social Work, Ramnagar Jalna

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LXXX Year – 8 18 & 19 March 2023

"Thoughts & Work of Indian Sant Thinkers & Social Reformers"

"भारतातील थोर संत विचारवंत, समाजसुधारक यांचे विचार आणि कार्य"

:: Organized by ::

Dr. Rajkumar Mhaske
Principal

Dr. Renuka D. Badvane (Bhavsar)
Convener

Dr. Narsing A. Pawar
Convener

Dr. Deepak M. Buktare
Convener

Jalna College of Social Work, Ramnagar, Jalna

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. Rajkumar Mhaske	Dr. Renuka Badvane
Dr. Narsing Pawar	Dr. Deepak Buktare
Dr. Balaji Munde	Dr. Madhu Khobragade
Dr. Sudhir Gaikwad	Dr. Pravin Kankute
Dr. Balaji P, Munde	Dr. Meena Borde
Mr. Vikas Laakhe	

Contributors and Supporters

Dr. Rajkumar Mhaske
Dr. Narsing Pawar
Dr. Balaji Munde
Dr. Sudhir Gaikwad
Dr. Madhu Khobragade
Dr. Pravin Kankute
Mr. Ramesh Gajar
Mr. Sanjay Deshmukh
Mr. Kishor Dhekle
Mr. Jagannath Malwar
Mr. Prakash Dandge
Vushnu Bhosale
Mr. Anil Hajare
Sham Kamble
Sumat Maner
Radhakrushna Deshmukh
Anil Wghmare
Sanjay Gade
Sandeep Jagtap
Ram Ekhande
Bibhishan Shejul
Shivaji Bhutekar
Datta Revle
Sanjay Gore

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	A study of Swami Vivekananda as Social Reformer in Ramakrishna Mission	Dr. Jitendra Marotrao Bhalerao Dr. Chaitali G. Gavali - Bhalerao	01
02.	Savitribai Phule's Social and Educational Contribution	Mr. Kadam Sachin Sambhaji Dr. Raibole Dhananjay Sadashiv	04
03.	Dr. Babasaheb Ambedkar And The Construction Of Indian Society: An Atrocity Overview	Adv. Deepali Shivaji Bhalshankar	07
04.	"Saint Catherine Of Siena: Advocate For Gender Equality And The Use Of Forensic Science"	Adv. Deepali Shivaji Bhalshankar	10
05.	The Ethics Of Forensic Science In Criminal Trials: Balancing Justice And Privacy	Adv. Deepali Shivaji Bhalshankar	15
06.	Indian Social Activist Working On Blind Faith And Its Relation With Forensic Science	Adv. Deepali Shivaji Bhalshankar	20
07.	Indian Scientists Reformers, Thinkers and there Contribution to Science and Technology	Dipali V. Kalne	24
08.	From Vision to Reality: The Inspiring Contributions of Indian Social Reformers in Education, Industrialization, and Economics	Dr Kashish Akhtar Ali	29
09.	Economical Thoughts of Kautilya	Dr. Pallavi Bhavsar	32
10.	Contribution of Mahatma Phule and Krantijyoti Savitribai Phule in the Women Education to form Sound Society	Dr. Sasane S. S	35
11.	An Overview And Insight Of Thoughts And Philosophy Of Sant Kabir	Dr. Padmpani Bhagwan Sawai	37
12.	Intellectual Antecedents Of Sociological Thought In India	Dr. Renuka Dashrath Badvane (Bhavsar)	41
13.	Rukhmabai: A Social Reformer in Public Health	Manesh Ramdas Khandagale	43
14.	Social Contribution of Tarabai Shinde	Dr. Manisha Vinayak Bhise	48
15.	Thoughts And Work Of Indian Sants, Thinkers, And Social Reformers Periyar E. V. Ramasamy	Poonam Parsharam Thakare	51

35.	भारतातील सामाजिक सुधारणांचे आद्यप्रवर्तक राजा राममोहन रॉय	छाया सवडतकर	127
36.	महिला शिक्षामें भारतीय सामाजिक विचारको का योगदान	धनराज कौतिकराव जंगले	129
37.	समाजसुधारकांचे स्त्रीवादी चळवळीतील योगदान	दिपक मुरलीधर तिडके प्रा. डॉ. मीना बोर्डे	134
38.	शिक्षण म्हणजे मानवी विकासासाठीची गुंतवणूक राष्ट्रपिता महात्मा गांधी	प्रा. डॉ. रेणुका दशरथराव बडवणे	138
39.	म. गांधीजींचे अर्थशास्त्रीय विचार	प्रा. डॉ. श्रद्धानंद बा. माने	144
40.	महात्मा फुले यांचे जाती व्यवस्था निर्मूलनासंबंधी विचार	प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	148
41.	राष्ट्र विकासात डॉ. ए.पी.जे.अब्दुल कलाम यांचे योगदान एक अभ्यास	प्रा. डॉ. दिलीप घोंगडे	151
42.	ग्रामीण विकासातील योगदानाविषयी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार	प्रा. डॉ. मीना बोर्डे-सुर्यवंशी	156
43.	संतांचे सामाजिक प्रबोधनात योगदान	प्रा. डॉ. नरहरी पाटील	159
44.	शैक्षणिक सुधारणामधील छत्रपती राजश्री शाहू महाराजांची भूमिका	डॉ. नरसिंग आबासाहेब पवार	163
45.	राजर्षी शाहू महाराज – विचार व कार्य	प्रा. डॉ. श्री. निंबाळकर व्ही. एस.	167
46.	"महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास"	प्रा. डॉ. रामकिशन मुंडे	172
47.	महात्मा फुले यांचे स्त्री मुक्ती चळवळीतील योगदान	प्रा. डॉ. एस. आर. पहारे	175
48.	छत्रपती शिवरायांच्या स्वराज्यातील उत्पन्नाची साधणे	प्रा. डॉ. सुरेश त्रिंबकराव सामाले	180
49.	फातिमा शेख यांचे स्त्री शिक्षणासाठीचे योगदान एक अध्ययन	प्रा. डॉ. फरीदा शफिक खान	183
50.	संत सेवालाल महाराज यांचे अंधश्रद्धा निर्मूलन व जनजागृती विषयक विचार	प्रा. डॉ. गजानन पांडुरंग जाधव	186
51.	युगपुरुष :- स्वामी विवेकानंद	गीता काकासाहेब तांगडे	191
52.	समाजसुधारकांचे स्त्री शिक्षणातील कार्य	तांदळे गोविंदा अनिलराव डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे	195
53.	लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख यांचे विचार व योगदान	गोविंद लक्ष्मण तांगडे डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे	199
54.	समाजसुधारकांचे स्त्री शिक्षणातील कार्य	हनुमान अशोकराव रासवे प्रा. डॉ. दिपक मोहनराव बुक्तरे	201

महात्मा फुले यांचे जाती व्यवस्था निर्मूलनासंबंधी विचार

प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी, जि. बीड.414203.

प्रस्तावना-

महाराष्ट्रातील कर्ते समाजसुधारक म्हणून महात्मा फुले यांचे नाव सर्वप्रथम घ्यावे लागते. फुलेकालीन समाजजीवनाचा परामर्ष घेतला असता समाजात कमालीची असमानता, जातीभेद, धर्मवाद, अंधश्रद्धा आणि शेतकऱ्यांची अवनती याचा ठळक उल्लेख करावा लागतो. स्वतः महात्मा फुले यांनी जाती व्यवस्थेचे चटके सहन केले होते. त्याच्या सामाजिक कार्यात व समाज सुधारणेत अतिशय तळमळ असे. म्हणून गो. बा. कुंभार म्हणतात, “सामाजिक गुलामगिरी विरुद्ध बंड करणारा आणि मानवी समता आणि स्वातंत्र्य यांच्यावर अचल विश्वास घोषित करणारा आधुनिक भारतातील पहिला पुरुष म्हणजे महात्मा ज्योतीबा फुले होय.”

महाराष्ट्र ही समाजसुधारकांची भूमी म्हणून ओळखली जाते. येथील अनेक समाजसुधारकांनी आपले जीवन समाजासाठी अर्पण केले त्यामध्ये महात्मा फुले हे नेहमी अग्रभागी आहेत. त्यांच्या काळात नुकताच पेशवाईचा अंत होऊन ब्रिटिश सत्ता भारतावर सुरू झाली होती. त्यांनी दलित समाज, स्त्री आणि शेतकरी यांच्या उद्धाराचे कार्य आपल्या हाती घेतले होते. सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून ब्राह्मण्यवादाला विरोध केला. जातीव्यवस्थेविरुद्ध प्रचंड संघर्ष करून समाजात बदल करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. त्यामुळे त्यांचे एक श्रेष्ठ कृतीशील चिंतक म्हणून नाव घेतले जाते. समाजशास्त्रात तर त्याच्या सामाजिक विचाराशिवाय, जातीसंबंधी विचार अभ्यासल्याशिवाय गत्यंतर नाही. समाजपरिवर्तन चळवळीचे ते आद्य प्रवर्तक मानले जातात. ते आधुनिक भारतातील पहिले बंडखोर युगपुरुष म्हणूनही ओळखले जातात. महात्मा फुले यांचे जातीव्यवस्था कशी निर्माण झाली? ती कशी टिकवून राहिली, त्याच्या निर्मूलनासाठी त्यांनी कोणते प्रयत्न केले या सर्व गोष्टीचा परामर्ष आपल्याला या शोधनिबंधात घ्यावयाचा आहे.

Keywords:- जातीव्यवस्था

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

1) महात्मा फुले यांचे समाजव्यवस्थेसंबंधी विचार समजून घेणे.
2) फुलेकालीन वर्णव्यवस्था अभ्यासणे.
3) जातीनिर्मूलनासंबंधीचा महात्मा फुले यांचा दृष्टिकोन अभ्यासणे.
4) जातीव्यवस्था निर्मूलनासाठी महात्मा फुले यांनी केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.

संशोधनाची गृहितके:-

1) वर्णव्यवस्थेतून जातिव्यवस्था निर्माण झाली आहे.
2) जातीव्यवस्थेला धर्माचा आधार आहे.
3) जातीव्यवस्था ही प्रगतीच्या मार्गातील अडथळा आहे.
4) धर्माच्या नावाखाली समाजात अंधश्रद्धा पसरत असतात.

जात म्हणजे काय?

भारतीय समाजात आणि समाजशास्त्रात अभ्यासला जाणारी महत्त्वाची संकल्पना म्हणून जातीकडे पाहिले जाते. आपण समाजात वावरताना वेळोवेळी जातीचा उल्लेख करत असतो. परंतु ‘जात’ म्हणजे नेमके काय? हे आपल्याला माहीत नसते. म्हणून आपण जात म्हणजे काय? याच्या समाजशास्त्रज्ञांनी दिलेल्या व्याख्या पाहू.

1) **डॉ. बी. आर. आंबेडकर:-**

“बर्हीगट विवाह बंधनावर अंतर्गत विवाह बंधनाचे वर्चस्व प्रस्थापित होणे म्हणजे जातीची निर्मिती होय. जात ही एक बंद झालेला वर्ग आहे.”

2) **मॅकआयव्हर:-**

“जेव्हा दर्जा पूर्णपणे पूर्वनिर्धारित असतो आणि दैवाने मिळालेल्या या दर्जात बदल करण्याची कोणतीही आशा नसते तेव्हा वर्ग जातीचे आत्यंतिक स्वरूप धारण करतो.”

चातुवर्ण्य व्यवस्थेतून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार वर्णाचा समावेश होतो. या चार वर्णात अर्थात स्तरात भारतीय समाजाचे विभाजन झाले होते. परंतु नंतरच्या काळात हे चार जाती बनल्या आणि नंतर त्यातून शेकडो जाती निर्माण झाल्या. साधारणतः इ.स. पूर्व 300 वर्षापासून जातीव्यवस्था अस्तित्वात आली असे मानले जाते.

जात म्हणजे काय हे पाहिल्यानंतर आपण प्रत्यक्ष महात्मा फुले यांनी जातीव्यवस्थेचे निर्मूलन करणेसंबंधीचे विचार विस्ताराने पाहू.

1) वर्णव्यवस्थेला विरोध:-

वर्णव्यवस्था हा हिंदू समाजातील महत्त्वपूर्ण घटक मानला जात असे. वर्णवस्थेतून जाती व्यवस्था उदयास आली. जातीव्यवस्थेत जन्मत:च गुणकर्मानुसार समाजाची विभागणी झालेली होती. पुण्यवान लोक ब्राह्मण कुटुंबात जन्माला येतात, त्यांच्यात सात्विक गुण असतात, अशी चुकीची धारणा फुलेकाळात समाजात रुजलेली होती.

भारतीय समाजव्यवस्था ही चार वर्णात विभागलेली होती. ते म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वेश्य आणि शूद्र. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र याची निर्मिती प्रामुख्याने अनुक्रमे मुख,हात, पोट आणि पाय यापासून झालेली आहे, असे समजण्यात येत असे. महात्मा फुले यांच्या मते वर्णव्यवस्था ही जन्मावर आधारित नसून मानवाच्या ठिकाणी असणाऱ्या गुणांवर अवलंबून असते. परंपरागत जन्मसिद्ध वर्णव्यवस्थेवर महात्मा फुले यांनी अनेक आक्षेप घेतले. एका वर्णातील लोक बुद्धिमान व दुसऱ्या वर्णातील लोक बुद्धीहीन असतात यावर फुल्यांनी कडाडून हल्ला केला. वर्णव्यवस्था ही ब्राह्मणांच्या डोक्यातून निघालेली सुपीक आयडिया आहे असे ते सांगत असत.

2) जातीभेदातील थोतांड कल्पनेला विरोध:-

19 व्या शतकात जातीची बंधने अत्यंत कडक स्वरूपाची होती. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा दर्जा, हक्क, कर्तव्य, आचारधर्म या गोष्टी जातीनुसार ठरत असत. जातीची बंधने किंवा नियम पाळले नाहीत तर जातिबहिष्कृत केले जात असे. जातीव्यवस्थेला धर्मशास्त्राचे अधिष्ठान होते. जातीव्यवस्थेतील विषमता ही पराकोटीला जाऊन पोहोचली होती. ब्राह्मण हा सर्व सृष्टीचा प्रभू आहे अशी भावना होती. हे सर्व उघड्या डोळयांनी महात्मा फुले यांनी पाहिले होते.

मानवी स्वातंत्र्य जातीव्यवस्थेने हिरावून घेतले होते. समाजातील जातीयता नष्ट झाली पाहिजे यासाठी त्यांनी ब्राह्मण विचारसरणीवर कडाडून टीका केली. स्वतःच्या स्वार्थासाठी हजारो वर्षापासून लोकांना गुलामासारखे वागविले जात होते, हे त्यांच्या लक्षात आले. शूद्रांचे जीवन अतिशय कष्टमय बनले होते.

ईश्वराने निर्माण केलेला सृष्टी रूपाचे, रंगांचे, गुणांचे, प्रवृत्तीचे वैचित्र्ये नैसर्गिक आहे. परंतु जातीयता कृत्रीम आहे. आर्य लोकांनी आपले वर्चस्व स्थापन करण्यासाठी बळाचा वापर करून भारतीयांना दास बनविले. त्यातून कुणबी, माळी, कोळी, महार, मांग वगैरे जाती निर्माण केल्या गेल्या. महात्मा फुल्यांनी अशा गोष्टीचा जवळून अभ्यास करून हे सर्व थोतांड आहे, फसवेगिरी आहे असे लोकांना निष्कूण सांगितले.

3) जातीच्या उत्पत्ती सिद्धांतावर आक्षेप:-

जातीच्या उत्पत्तीच्या अनेक कल्पना मांडल्या गेल्या आहेत. देवाच्या मुखातून ब्राह्मणांची निर्मिती झाली. बाहूतून क्षत्रियांची निर्मिती झाली, असे सांगून समाजाची दिशाभूल केली जात असे. महात्मा फुले यांनी अशा सिद्धांतावर आक्षेप घेतला. हिंदू धर्मातील आचार, विचार, रूढी, परंपरा बुद्धीला न पटणाऱ्या आहेत. त्यामुळे त्यांचा जातीभेदावर विश्वास नव्हता. वेळोवेळी त्यांनी जातिव्यवस्थेवर प्रखर हल्ले केले. बडेजाव माजविणाऱ्या ढोंगावर दंभस्फोट करण्यासाठी अनेक प्रकारचे लिखाण केले.

जातिभेदामुळे हिंदू समाजाला शाश्वत कटीबंद मनोऱ्याचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. त्यामुळे चातुवर्ण व्यवस्थेवर व जातीव्यवस्थेवर त्यांनी अनेक प्रकारची टीका केली. अस्पृश्यता ही वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्था यांची विकृत परिणती होती. भारतीय समाजातील विषमतेचे मूळ जातीभेदाच्या तत्वज्ञानात सापडले. जातीभेदाची कल्पना अमानवी स्वरूपाची आहे असे जातीवादी लोकांना पटवून सांगितले. जातीबद्ध समाजात व्यक्ती स्वातंत्र्यावर बंधने असतात. अशा समाजात बंधुत्वाची भावना राहू शकत नाही. प्रत्येक समाजात प्रत्येक व्यक्तीला आपापल्या कर्तुत्वानुसार दर्जा प्राप्त झाला पाहिजे. यासाठी महात्मा फुले यांनी अनेक प्रकारचे प्रयत्न केले.

4) जातिभेद प्रगतीच्या मार्गातील धोंड:-

जातिभेदामुळे आपला देशाभिमान संकुचित झाला आहे. अशा जातिव्यवस्थेमुळे ज्ञान, कला, शास्त्रे जिथल्या तिथे कोंडल्यासारखी झालेली आहेत. जातीयतेमुळे बंधुप्रेम, उदारता यांची क्षेत्र मर्यादित बनत आहेत. म्हणून जातीभेद हा प्रगतीच्या मार्गातील धोंड आहे.

अस्पृश्य, शुद्र, अतिशुद्र यांचे जीवन त्यांनी जवळून पाहिले आहे, त्यांचे चिकित्सकपणे परीक्षण केले आहे. ही व्यवस्था समाजात कशी रूढ झाली यासाठी त्यांनी वेगवेगळे ग्रंथ लिहिले. 1869 मध्ये 'ब्राह्मणाचे कसब' व 1873 'गुलामगिरी' हे दोन ग्रंथ लिहिले. यामध्ये गुलामगिरी कशी लादली जाते आणि त्यातून बाहेर पडण्याचे कोणते मार्ग आहेत हे सांगितले आहे. मनुष्य जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंतचे धार्मिक विधीचे हक्क ब्राह्मणांनी स्वतःकडे राखून ठेवले. त्यातून सामान्य जनतेच्या धर्मभोळेपणाचा फायदा त्यांनी मनमानेल तसा करून घेतला. पाण्यासाठी तडपडणाऱ्या लोकांना पिण्यासाठी पाणी घेण्याची परवानगी (उदा. महाडचा चवदार तळे सत्याग्रह) नव्हती. त्यांनी आपल्या वाड्यातील पाण्याचा हौद शुद्रासाठी रिकामा केला. शुद्रांनी विद्याघोष केला तर त्यांच्या कानात तेल (उकळते) घालण्यात आले. अशा प्रकारच्या शिक्षा देण्यास ब्राह्मण संस्कृतीला फुल्यांनी ठणकावून विरोध केला. त्यांनी अस्पृश्यांना या अन्यायाची जाणीव करून दिली व त्यांचा स्वाभिमान जागृत केला. हेच महान कार्य महात्मा फुले यांनी जातीव्यवस्था निर्मूलनासंबंधी केलेले आहे.

निष्कर्ष:-

हिंदू धर्मात जातीजातीची उतरंड आहे. धर्मावर आधारलेल्या वर्ण व्यवस्थेविरुद्ध बोलण्याचे धाडस कोणत्याही शुद्र व्यक्तीत नव्हते. कारण ही व्यवस्था ईश्वरनिर्मित आहे असा समज ब्राह्मणांनी करून दिला होता. शिक्षण नसल्यामुळे व्यापक विचार करण्याची क्षमता सामान्य जनांत नव्हती. या खोट्या व्यवस्थेविरुद्ध बंड करण्याचे कार्य महात्मा फुले यांनी महाराष्ट्रात पहिल्यांदा केले.

महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे असे आपण म्हणतो. संतांनी समतेचे तत्व समाजात रुजवण्याचा प्रयत्न केला. सर्व मानव समान आहेत अशी त्यांची भूमिका होती. परंतु ही समतेची शिकवण व्यवहारात यशस्वी होऊ शकली नाही. सर्व जातीचे लोक आजही समान पातळीवर नाहीत महात्मा फुले यांच्या काळात तर परिस्थिती खूपच वाईट होती. म्हणून त्यांना बंड करून पेटून उठावे लागले. ते नेहमी म्हणत असत "शिक्षण हे सर्वांगीण सुधारणेचे प्रवेशद्वार आहे". समाजातील जातीभेद कमी करायचा असेल तर दलितांना व सामान्य जनतेला शिक्षणाशिवाय तरुणोपाय नाही असे ते सांगत.

महात्मा फुल्यांनी वर्णवाद, कार्यवाद, जातीयवाद, अंधश्रद्धा, पुरोहितवाद व ब्राह्मण्यवाद इत्यादींविरुद्ध लढा दिला. त्यांचा लढा ब्राम्हणाविरुद्ध नव्हता तर ब्राह्मण्याविरुद्ध होता. त्यांनी लोकांना धर्मनिरपेक्षतेची प्रेरणा दिली. धर्म, विषमता, जाती ह्या मानवाने निर्माण केल्या आहेत. म्हणून बहुजन समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी, जातीव्यवस्था निर्मूलनासाठी आयुष्य झोकूण देणारे एक महान क्रांतिकारक म्हणून महात्मा फुले यांचा गौरवाने उल्लेख करावा लागतो.

संदर्भ साहित्य:-

1) दादासाहेब मोटे, "समाजशास्त्रीय विचाराचे आधार", चिन्मय प्रकाशन, पैठणगेट औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती - 9 ऑगस्ट 2012.
2) रामकिसन दहिफळे, "भारतीय समाजसुधारकांचे विचार व कार्य" संपादीत वर्ल्डवाईड इंटरनॅशनल इंटर डिसिप्लीनरी रिसर्च जर्नल, व्हॉल्यूम – I इश्यू – LXVIII, वर्ष - 8 दिनांक 01 – October 2022.
3) धनंजय किर, "महात्मा ज्योतिबा फुले" पॉप्युलर प्रकाशन. प्रा.ली. भुलाबाई देसाई रोड, मुंबई चौथे पुनर्मुद्रण 2011.
4) कै. गं. बा. सरदार, "महात्मा ज्योतिबा फुले प्रेरणा व तत्वज्ञान" मराठवाडा विद्यापीठ महात्मा ज्योतिबा फुले प्रतिष्ठान प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, नोव्हेंबर 1990.
5) उमेश बगाडे, "महात्मा ज्योतिबा फुले" श्री गंधर्व - वेद प्रकाशन 1286 सदाशिव पेठ, पुणे – 030. प्रकाशन – नोव्हेंबर – 2010.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

(11)

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

April 2023 Issue- XII Vol. II

Chief Editor

Mr. Arun B. odam

Co Editor

Dr. Vishwas S. Kandhare

Principal

Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur (Ka.)

Guest Editor

Dr. Chetana V. Donglikar

Associate. Prof. Head Dept. of Home Science

Shaurya Publication , Latur

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XII , Vol. II April 2023	Peer Reviewed SJIF Impact factor	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

INDEX

1. Assessment of anemia among pregnant women from rural area of kannadTaluka
   Dr.Kalpana Deshmukh
2. Health Hazards and Effects of Pesticide Application on the Health of Farm Women Involved in Cotton Picking
   Jyoti A. Munde
3. Effect of sequence multiball training on under 14 table tennis boys on selected abilities in Pune city.
   Prof. Dhananjay Barve, Dr. SantoshWangujre
4. Gender Equality's Safety Laws And Different Right In India
   Dr. Sangmeshwar Jagadevappa Neela, Lakhini Ravichandra Lalsare
5. Impact of GST on Indian Imports and Exports
   Prof (Dr) Ghule Padmakar Tukaram , Prof (Dr) Arvind Shelar
6. Legislative Measures for the Protection of the Women
   Smt. Archana Kundlikrao Chavare
7. Mahasweta Devi's Doulati the Bountiful: Triple Marginalization and Exploitation of Women
   Dr. Vasant Harkal
8. Prevalence Of Complications Found In Early Menopause Women
   Khan Farhana Mahreen[1], Nuzhat Sultana MB[2], Swati Nakhale[3], Preeti Kalbande[4]
9. "Current Innovative Approaches in Non-Leguminous Weed Manures"
   Dr. Prakash N. Gholap
10. Role of Rural Women in Agricultural Sector
    Dr. Rajendra D. Shinde
11. New Education Policy and Sports
    Dr. B. A. Sarpate , Dr. Bavikar Samir
12. Portrayal of Woman in K.R. Meera's *Hangwoman*: A Reading
    Dr. Tabassum M. Inamdar
13. Challenges And Oppertunities of New National Education Policy – 2020
    Miss. Jaya Bhimrao Dabarase
14. National Education Policy: Advantages & Disadvantages
    Dr. Korde Rajabhau Chhaganrao
15. Status of Women Welfare in India
    Dr. Magar S. R.
16. Study Of Admisions Of Severely Malnurished Children In Nutrition Rehabilitation Center Beed.
    Savitri AnkushraoKachre, Dr. ChetanaVishwanathraoDonglikar

17. Women Empowerment: A Need of Society
Ravi Subhashrao Satbhai

18. "Women Entrepreneurship in India"
Dr. Gharge Kalpna Hanumantrao

19. Women In Higher Education; Statistics, Need, Barriers And Government Policies
Dr. Chetana V. Donglikar

20. महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणासाठी आवश्यक घटक
विशेष संदर्भ : जालना जिल्हा स्थानिक स्वराज्य संस्था
डॉ.जीवनज्योति निकाळजे (म्हस्के)

21. भारतातील महिलांची आर्थिक स्थिती
रेखा चांद्र गवलवाड

22. महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य आणि आजची स्थिती
डॉ. नुज्जत सुल्ताना , प्रा. मनिषा महारुद्र गाडवे

23. स्वातंत्र्यानंतर महिला आणि भारतीय राजकारण
प्रा.जगताप शुभांगी जगदीश

24. **स्वातंत्र्योत्तर काळातील लिंग असमानता**
प्रा.डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे,

25. स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राजकारणात महिलांचा सहभाग
डॉ. गणेश सुकदेव रोडे

26. **उच्च शिक्षणापुढील आव्हाने**
डॉ. सलमा खमरोद्दीन शेख

27. **भारतातील स्त्रियांचा सामाजिक आर्थिक दर्जा**
प्रा. बाळासाहेब नामदेवराव भांडवलकर

28. **"महिला सुरक्षा विषयक कायदे आणि अधिकार"**
प्रा. डॉ. शामल भिवराज जाधव

29. औरंगाबाद शहरातील घरकाम करणाऱ्या महिलांची आर्थिक स्थिती : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास
-निर्मला कारभारी वाघ,

30. महिलां उद्योजकता व महिलांचा आर्थिक विकास आणि सबलीकरण
डॉ.सय्यद तनवीर बदरुद्दीन

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XII , Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
April 2023 | SJIF Impact factor | Impact Factor : 7.139

स्वातंत्र्योत्तर काळातील लिंग असमानता

(Gender Inequality in Post-Independence Era)

प्रा.डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे,
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी.
ता. आष्टी जि. बीड.

प्रस्तावना:-

भारतीय समाजात अनेक प्रकारची सामाजिक विषमता किंवा असमानता आढळून येते. प्रामुख्याने जातीय, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय इत्यादी सर्व क्षेत्रात असमानता आढळून येते. या सर्वांबरोबरच लिंग असमानता सर्वच समाजात आढळून येते. वास्तविक स्त्री आणि पुरुष निसर्गतः समान आहेत. परंतु प्रत्यक्ष जीवन जगताना किंवा व्यवहारिक पातळीवर अनेक प्रकारची असमानता आपल्याला आढळून येते. लिंगाधारे स्त्री-पुरुषात भेदभाव करणे म्हणजे लिंग असमानता होय.

व्यक्तीच्या लिंग निकषाच्या आधारे निसर्गाने केलेला भेद नैसर्गिक आहे. परंतु स्त्री कनिष्ठ आणि पुरुष श्रेष्ठ हा मानवाने निर्माण केलेला भेद आहे. निसर्गाची रचना म्हणून स्त्री आणि पुरुष हा शारीरिक भेद वेगळा आणि मानवाने केवळ स्त्री आहे म्हणून तीला पुरुषापेक्षा कमी लेखणे हा भेद वेगळा आहे. या संदर्भात फ्रेंच विचारवंत सिमॉन दी ब्राओ यांनी आपल्या 'सेकंड सेक्स' (Second Sex) या पुस्तकामध्ये असे म्हणतात की, "ती स्त्री म्हणून जन्माला येत नाही, परंतु तिला स्त्री बनविले जाते." (One is not born, but rather becomes, a woman.) म्हणून लिंगभाव किंवा लिंग असमानता समाजनिर्मित आहे. निकोप समाजासाठी स्त्री- पुरुषांचे सहअस्तित्व आवश्यक आहे. स्त्री-पुरुषांना समान हक्क, अधिकार, स्वातंत्र्य व संधी असायला हव्यात त्यामुळे त्यांच्यात कोणताही भेदभाव होणार नाही.

भारतात आजही समाजात पुरुषप्रधान व्यवस्था आढळून येते. या समाजव्यवस्थेत त्यांनी अनेक प्रकारच्या सत्ता, हक्क, अधिकार, स्वातंत्र्य, सवलती स्वतःकडे ठेवल्यात. जाणून बुजून वरील सर्व घटकांपासून स्त्रियांना वंचित ठेवण्यात आले आहे. यामुळेच समाजात पुरुष श्रेष्ठ तर स्त्री कनिष्ठ समजली जाते.

Keyworkds: Gender Inequality

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

1) स्त्री-पुरुष असमानता ही संकल्पना अभ्यासणे.
2) सामाजिक दृष्ट्या लिंग असमानता निर्माण होण्याची कारणे अभ्यासणे.
3) लिंग असमानताविषयक क्षेत्र अभ्यासणे.
4) स्त्री-पुरुष असमानतेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेणे.
5) लिंग असमानता दूर करण्यासाठी उपाय सुचविणे.

शोधनिबंधाची गृहितके :-

1) स्त्री-पुरुष असमानता ही कुटुंबातूनच रुजवली जाते.
2) स्त्री-पुरुष असमानता निर्माण होण्यास समाजच कारणीभूत आहे.
3) स्त्री-पुरुष असमानतेमुळे स्त्री-विकासात अडथळा निर्माण झालेला आहे.

संशोधनपद्धती :-

प्रस्तुत स्वातंत्र्योत्तर काळातील लिंग असमानता हा शोधनिबंध पूर्णपणे दुय्यम सामुग्रीवर आधारित आहे. यासाठी संदर्भ ग्रंथ, मासिके, पुस्तके व वर्तमानपत्र याचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

विवरण आणि स्पष्टीकरण :-

जेंडर/लिंगभाव या शब्दाचा अर्थ :-

आज सगळीकडे लिंगभाव हा शब्दप्रयोग केला जातो. परंतु त्याचा अर्थ फारच थोड्या व्यक्तींना माहित आहे. Gender याचे मराठी भाषांतर आहे 'लिंगभाव'. स्त्री-पुरुषांचे स्थान व भूमिका यात समाजात कसा भेद केला जातो यासाठी ही संज्ञा वापरली जाते. जेंडर म्हणजेच लिंगभावाच्या संकल्पनेमुळे आपल्याला लिंग आणि लिंगभाव ह्या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत हे समजून घेणे आवश्यक आहे. प्रत्येक जन नर किंवा मादी म्हणून जन्माला येतो आणि जननेंद्रियावरून त्याचे किंवा तिचे लिंग ठरते.

प्रत्येक सास्कृतीत मुलगा आणि मुलगी यांच्या मूल्यमापनाच्या विशिष्ट पद्धती आहेत. त्यानुसार मुला-मुलींना वेगवेगळ्या भूमिका, दर्जा, गुणदोष व प्रतिसादाच्या पद्धती त्या त्या समाजाने दिल्या आहेत. अशा प्रकारे जन्मापासून मुलामुलींसाठी जणू एक भिन्न सामाजिक व सांस्कृतिक असा कार्यक्रमच आखून दिला जातो. यालाच 'लिंगभाव' म्हणता येईल.

लिंग (Sex) :-

लिंग हे नैसर्गिक असते. लिंग हे जीवशास्त्रीय आहे. ते स्त्री-पुरूषाच्या जननेंद्रियातील फरकामुळे दृश्य स्वरूपाचे आहे. लिंगातील भेद हे प्रजनन प्रक्रियेतील कार्यावर अवलंबून आहेत. लिंग हे शक्य तो सहजपणे बदलता येत नाही.

लिंगभाव (Gender) :-

लिंगभाव हा सांस्कृतिक असून मनुष्य निर्मित आहे. लिंगभाव हा सामाजिक सांस्कृतिक असतो. तो स्त्री आणि पुरुषात भूमिका, गुण, वर्तनप्रकार व जबाबदाऱ्या इत्यादीत भेद करतो. लिंगभाव बदलता असतो. संस्कृती व काळाप्रमाणे त्यात बदल होताना दिसतो.

लिंगभेदाची विवध क्षेत्रे :-

लिंगभेद असमानता या बाबतीत नोबेल पुरस्कार विजेते भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ डॉ. अमर्त्य सेन यांनी लिंगभेद असमानतेचे अनेक घटक किंवा क्षेत्रे सांगितलेली आहेत. त्यांच्या अभ्यासानुसार भारतामध्ये लिंगभेदाची समस्या जवळपास सर्वच क्षेत्रात आढळून येते.

1) कौटुंबिक लिंग असमानता :-

भारतात कुटुंबव्यवस्था ही पुरुषप्रधान आहे. कुटुंब प्रमुख पुरुष असल्याने संपूर्ण सत्ता त्याच्याच हाती असते. वंश पुरुषाच्या नावाने चालत असल्याने मालमत्तेचे हस्तांतरण पुरुषाच्या एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे होते. कौटुंबिक व्यवहार करताना स्त्रीयांना विचारात घेतले जात नाही. पुरुषांच्या वर्चस्वाखाली जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांना अनेक हक्क नाकारले जातात. कुटुंबात स्त्रियांपेक्षा पुरुषास अधिक अधिकार असल्यामुळे लिंग असमानता निर्माण झालेली दिसून येते.

2) शैक्षणिक लिंग असमानता :-

पारंपरिक भारतीय समाजात स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. ब्रिटिशांनी शिक्षणाची दारे स्त्रियांसाठी उघडली. भारतीय समाजसुधारकांनी पहिल्यांदा स्त्रीशिक्षणाकडे समाजाचे लक्ष वेधले. मग काही समाजधुरीणांनी शाळा-महाविद्यालये काढून तेथे स्त्रियांना शिक्षणाची संधी निर्माण केली.

परंतु आजही पुरुषाच्या तुलनेत स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. आजही कुटुंबात शिक्षणावर खर्च करताना मुलगा व मुलगी यांच्यात भेद केला जातो. उच्च शिक्षणात स्त्रियांवर खर्च करताना पालक परक्याचे धन आहे असे समजून खर्चावर हात आखडता घेतात. ग्रामीण भागात तर खूपच वेगळे चित्र आहे. अनेक मुलींना शिक्षणापासून वंचित ठेवून 12 व्या 13 व्या वर्षी त्यांचे लग्न लावून पालक मोकळे होतात. त्यामुळे शिक्षणात खूप मोठ्या प्रमाणात लैंगिक असमानता आढळून येते.

3) श्रमविभाजनात लिंग असमानता :-

भारतीय समाजात श्रमाचे विभाजन लिंग या घटकावर आधारित केले जाते. कुटुंबातील स्वयंपाक, बालसंगोपन वगैरे कामे स्त्रीयांनी करावीत तर पुरुषांनी घराबाहेर जाऊन अर्थाजन करावे असे सरळ-सरळ श्रमविभाजन केलेले दिसते. याला मी श्रमिकाचे विभाजन म्हणतो. या ठिकाणी आणखी एक मुद्दा स्पष्ट करणे आवश्यक आहे, की काळाची मागणी म्हणून अनेक पुरुषाची कामे स्त्री करते आहे. परंतु केवळ काही कामे ही फक्त स्त्रियांची आहेत म्हणून पुरुष ते करत नाहीत. उदा- स्वयंपाक करणे. एखादा कूक हॉटेलमध्ये दिवसभर स्वयंपाक करून लोकांना खाऊ घालतो परंतु घरी मात्र बायकोलाच स्वयंपाक करायला लावतो.

4) आरोग्याबाबत लिंग असमानता :-

भारतीय समाजात आरोग्यविषयक बाबीचा लिंगअसमानता या बाबतीत विचार करताना खूप खेदजनक परिस्थिती आहे. मुलाच्या आरोग्याची काळजी घेणारा कर्ता मुलीच्या आरोग्याबाबत बेफिकिर दिसतो. एवढेच नाही तर मुलगा हवा म्हणून अनेक स्त्री-भ्रूण हत्या होताना भारतात आढळतात. आहार, वस्त्र, सेवा-सुविधा या सर्वच बाबतीत मुलामुली भेदाभेद केला जातो. आजही कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया 99% स्त्रियांच्या होतात. गर्भनिरोधक साधने स्त्रियांनाच वापरण्यास भाग पडले जाते. याचा वाईट परिणाम स्त्रियांच्या आरोग्यावर होतो. यामुळे केवळ स्त्रियांचे आरोग्य बिघडण्यामध्ये लिंग असमानता जबाबदार आहे असे खेदाने म्हणावे लागते.

लिंगभेद निर्माण होण्याची कारणे :-

1) पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे भारतीय समाजात लिंगअसमानतेची भावना निर्माण होत आहे.

2) हिंदु धर्मशास्त्रात पुत्रप्राप्तीला अत्यंतिक महत्त्व दिल्याने लिंग असमानता निर्माण होत आहे.

3) सामाजिक असुरक्षिततेमुळे समाजात हुंडापद्धती, हुंडाबळी, बलात्कार, छेडछाड, विनयभंग यांचे प्रमाण वाढत आहे. या असुरक्षिततेमुळे पालक आपल्या मुलीवर आणि स्त्रियांवर आणखीनच बंधने घालताना दिसून येतात.

4) कमावत्या मुलाला (नोकरी करणारा) लग्नाच्या बाजारात सध्या खूपच मागणी आहे. त्यामुळे मुलगी म्हणजे पालकांना हुंड्याचा प्रश्न भेडसावतो. त्यामुळे मुलगीच नको असे काही पालक म्हणतात.

निष्कर्ष :-

1) लिंगभाव दुय्यमत्वामुळे स्त्रियांकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.

2) फक्त स्त्रियांची चिकित्सा करून उपयोग नाही तर लिंगभावाधारित श्रमविभाजनाची चिकित्सा व त्यात बदल होणे आवश्यक आहे.

3) समाजनिर्मिती संधी, अधिकार व हक्क यामध्ये बदल करून लिंग असमानता दूर करावी लागेल.

4) स्त्रियांच्या भूमिका आणि दर्जात बदल होण्यासाठी पितृसत्ताक पद्धतीला आव्हान दिले पाहिजे.

5) स्त्रीयांना दुय्यम ठेवणाऱ्या व्यवस्था आणि विचारसरणी यामध्ये बदल करून स्त्रियांचे सक्षमीकरण झाले पाहिजे.

6) सर्व प्रकारच्या निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांचा समान सहभाग असला पाहिजे.

संदर्भ साहित्य :-

1) जी. एन. मोरे, 'ग्रामीण समस्या आणि नागरी प्रश्न' एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 9 ऑगस्ट 2014.

2) प्रदीप आगलावे, 'भारतीय समाज संरचना आणि समस्या' साईनाथ प्रकाशन नागपूर, चौथी आवृत्ती 2011.

3) कमला भासीन, भाषांतर श्रुती तांबे, 'लिंगभाव समजून घेताना' लोकवाङमय गृह प्रभादेवी मुंबई. पुनर्मुद्रण नोव्हेंबर – 2019.

4) रा. ज. लोटे, 'भारतीय समाज: आव्हाने आणि समस्या' पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स नागपूर, 3 री आवृत्ती जून- 2015.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed